

CZASOPISMO INDEKSOWANE
NA LIŚCIE CZASOPISM
PUNKTOWANYCH MNiSW
(7 PKT., CZĘŚĆ B, NR 1667)

CZŁONKAMI REDAKCJI I
RADY NAUKOWEJ SiE sĄ
UZNANI BADACZE Z POLSKI
I ZAGRANICY

MIĘDZYNARODOWE
STUDIÁ HUMANISTYCZNE /
SOCIETY AND EDUCATION.
INTERNATIONAL STUDIES IN
HUMANITIES

SPOŁECZEŃSTWO I EDUKACJA

Instytut Studiów Międzynarodowych
i Edukacji w Warszawie

28 (1) / 2018

CZASOPISMO INDEKSOWANE
NA LIŚCIE CZASOPISM
PUNKTOWANYCH MNIŚW
(7 PKT., CZĘŚĆ B, NR 1667)

CZŁONKAMI REDAKCJI I
RADY NAUKOWEJ SiE SĄ
UZNANI BADACZE Z POLSKI
I ZAGRANICY

MIĘDZYNARODOWE
STUDIA HUMANISTYCZNE /
SOCIETY AND EDUCATION.
INTERNATIONAL STUDIES IN
HUMANITIES

SPOŁECZEŃSTWO I EDUKACJA

KOLEGIUM REDAKCYJNE | Editorial boards:

Paweł Stanisław Czarnecki –
Redaktor Naczelny / Chief Editor

Michał Cibere –
Sekretarz redakcji / Assistant editor

REDAKTOR NAUKOWY TEMATYCZNY | Section Editor:

Stanislav Szabo, Juraj Herdics, Wojciech Mądrzycki

RADA NAUKOWA | Scientific Council:

Henryk Bednarski – Przewodniczący / Chairman
Josef Polacko – wiceprzewodniczący / vice-chairman
Wojciech Słomski – wiceprzewodniczący / vice-chairman
Bazyli Nazaruk – sekretarz naukowy / scientific secretary

REDAKTORZY JĘZYKOWI | Language Editors:

Tamara Yakovuk – język rosyjski, tiyakovuk@yandex.ru

Jaroslava Kmecova – język czeski i słowacki,
jaroslava.kmecova@dare.sk

Ramiro Delio Borges de Meneses – język angielski,
hiszpański i portugalski, borges272@gmail.com

Marcin Szawiel – język polski, marcin.szawiel@wp.pl

Martin Laczek – język angielski, martin.laczek@yahoo.co.uk

Jurij Kariagin – język ukraiński, yuriy.karyagin@gmail.com

REDAKTOR STATYSTYCZNY I TECHNICZNY | Statistical

Editor: **Fedir Nazarchuk**, fedornaz@gmail.com

CZŁONKOWIE / Members:

Jewgenij Babosov, Pavol Dancak, Kazimierz
Doktor, Anatolij Drabowski, Rudolf Dup-
kala, Sergiej Gawrow, Vasili Gricenko, Jurij
Kariagin, Natalia Kutuzowa, Ella Libanova,
Mariola Lemounier, Ramiro Delio Borges de
Meneses, František Mihina, Andrzej Misiółek,
Zdzisław Nowakowski, Walery Nowikow,
Michajło Popławskij, Olena Pierelomowa,
Jurij Reznik, Kiril Rozłogow, Wanda Rusiec-
ka, Aleksandr Stiepanow, Stanislav Stolarik,
Marek Storoška, Ireneusz Świtała, Maciej
Tanaś, Walentyn Wandyszew, Anna Wawr-
zonkiewicz Słomska, Nonna Zinowiewa, Josef
Suvada, Ivica Gulasova, Vladimir Krcmery,
Irena Piskorova, Daniel West, Nella Nyczka-
ło, Ivan Grischenko, Irina Ignatieva, Vasil
Kremen, Alexander Belohalvek, Peter Vojcik.

Wersja pierwotna (referencyjna)
czasopisma to wersja drukowana. /
*The original (reference) version of the
journal is printed.*

Lista recenzentów | List of reviewers:

Lista recenzentów
znajduje się na stronie
www.studiahumanistyczne.pl

Adres redakcji i wydawcy | Publisher: **Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum**,
ul. Złota 61, lok. 101, 00-819 Warszawa www.humanum.org.pl / Printed in Poland

© Copyright by The authors of individual text

Wszystkie nadsyłane artykuły naukowe są recenzowane. Procedura recenzowania artykułów, zapa-
ra ghostwriting oraz zasady przygotowywania tekstów i instrukcje dla autorów znajdują się na stronie internetowej czasopisma
<http://humanum.org.pl> w zakładce Czasopisma / All articles are peer reviewed. The procedure for reviewing articles,
and the Guide for Authors can be found on the website of the journal (<http://humanum.org.pl>)

Korekta artykułów zamieszczanych w czasopiśmie
wykonywana jest przez Autorów periodyku / Proofreading by authors.

28 (1) / 2018

Spis treści

MARIÁN AMBROZY: Kassayov princíp po 10 rokoch, reflexia s odstupom času	5
KACPER ANDRYCHOWSKI: Barack Obama's 2004 Democratic National Convention Keynote Address and Cicero's De Imperio Cn. Pompei – A Rhetorical Comparison	11
GIANMARCO GRONELLI, RAMIRO DÉLIO BORGES DE MENESES: The concept of παιδεία and ἦθος in the ancient greece	19
KRZYSZTOF JERZY GRUSZCZYŃSKI: German made Dieselgate	43
JAKUB HAJDUK: Ethical and philosophical bases forming early buddhism and their significance in the moral development of man	65
KONRAD HARASIM, MARLENA STRADOMSKA: List pożegnalny samobójcy – źródłem badań w naukach społecznych Cz. 1 Analiza formalna	81
KONRAD HARASIM: List pożegnalny samobójcy – źródłem badań w naukach społecznych Cz. 2 Analiza rzeczowa	97
MIROSLAV KOPNICKÝ, EVA DOLINSKÁ: Muzycy kościelni w kościele rzymskokatolickim po soborzewatykańskim II	113
ANNA MACEJOVÁ: Komunikácia medzi lekárom a pacientom (Význam komunikačných zručností – aktívne počúvanie)	127

Spis treści – cd.

MARCIN MARCZYŃSKI: Felicja Meisel-Mikołajczyk mikrobiolog	139
MAGDALENA RUDNICKA: Wykorzystanie nowoczesnych technologii jako determinant skuteczności służb mundurowych	145
WOJCIECH SŁOMSKI, PAWEŁ CZARNECKI: About manipulation in education	155
MARLENA STRADOMSKA, KONRAD HARASIM: Samobójstwa w społeczności szkolnej – czy profilaktyka jest możliwa?	167
MARLENA STRADOMSKA, KONRAD HARASIM: Świadomość i oczekiwania studentów wobec psychoprofilaktyki (na przykładzie Projektu Dobre Życie UMCS)	177
MARIAN SZOŁUCHA: Sytuacja gospodarcza Polski przed i na początku reform ustrojowych z końca lat 80. XX wieku	191
ROMAN TOMICA: Aspekty multikultúrneho vzdelávania a jeho význam v globalizujúcom sa svete	203
ALICJA ŻARDECKA: Wybrane aspekty języka w komunikowaniu politycznym	215
MICHAŁ GŁACZYŃSKI: Формирование системы управления экономическими рисками в условиях макроэкономической нестабильности	225

Marián Ambrozy

Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia
v Prešove, Prešov, Slovakia
E-mail: ambrozy@ismpo.sk

Kassayov princíp po 10 rokoch, reflexia s odstupom času / *Kassay's Principle after 10 Years, Reflection with Distance of Time*

Abstract

"But seek the kingdom of God first, and his righteousness, and all this shall be added to you" (Matt. 6:33). This biblical quote could be characterized by a multifaceted personality of a prominent Slovak intellectual, one of the most prominent theoreticians of academia prof. Mgr. Ing. Štefan Kassaya, DrSc, Dr. h. c. The statement itself, applicable beyond the religious context, approaches the value of the interest of the person who seeks happiness in the full realization of work, creation and self-education. It has been ten years since Štefan Kassay published his intellectual autobiography *Kassay's principle*. We think that there is enough time to evaluate it.

Keywords: philosophy, theology.

|| Hľadajte však najprv Božie kráľovstvo a jeho spravodlivosť a toto všetko sa vám pridá“ (Mat 6, 33). Tento biblický citát by mohol charakterizovať niekoľkorozmernú osobnosť významného slovenského intelektuála, jedného z najvýznamnejších teoretikov ekonomiky akademika prof. PhDr. Ing. Štefana Kassaya, DrSc, Dr. h. c.. Samotný výrok, aplikovateľný aj mimo náboženského kontextu, približuje hodnotovú zainteresovanosť človeka, ktorý hľadá šťastie v plnohodnotnej realizácii v práci, tvorbe a sebazvedávaní. Uplynulo už desať rokov, ako Štefan Kassay vydal svoju intelektuálnu autobiografiu *Kassayov princíp*. Domnievame sa, že nastal dostatočný odstup času na jej zhodnotenie.

Ak niečo udrie do očí v Kassayovom životopise ako prvé, je to úprimnosť, s ktorou sa zhostil problému. Podobne ako Jean Jacques Rousseau vo *Vyznaniach*, ani Kassay nič nezamlčal a delí sa so svojím životom vskutku tak, ako ho v opisovaných rokoch prežíval. Je to plastická sonda do Kassayovho intelektuálneho života, myšlienkových pochodov i súkromia. Ak by sme čosi mohli obdivovať v prvom rade na projekte Š. Kassaya a žiaľ už nežijúceho I. Stadtruckera, je to v prvom rade Kassayova otvorenosť, s akou poodkrýva kapitoly svojho života až do prvého decénia XXI. storočia. Pravdaže, kladných predikátov je omnoho viac než len otvorenosť

životného príbehu. V intelektuálnej autobiografii vyjadruje Kassay svoje princípy a určitú životnú filozofiu. Biografia nie je len zaujímavým životným príbehom, ale predovšetkým vyjadrením axióm a životnej orientácie významného vedca.

Štefan Kassay sa určite nenarodil pod šťastnou hviezdou. Štartovné pozície v skutočne chudobnej rodine v horthyovskom Miskolci neboli vôbec vyhovujúce. Kassay pôvodne nevyrastal v intelektuálnom prostredí, len sa vlastnou pilnosťou a nezlomnosťou do neho postupne prirodzene dostal. Situácia, v ktorej rodina bola nútená sťahovať sa na konskom povoze s jedným konikom, zrejme neznamenala žiaden dobrý odrazový mostík pre budúceho akademika.

Paradoxne, budúci vrcholový intelektuál nezačínal kdesi vo výberových triedach na ľudových školách s najlepšou povestou, nenavštevoval gymnázium, dokonca prioritne ani strednú školu. Proti jeho vôli ho neprijali ani na učebný odbor automechanik. Prvé reálne úspechy u adolescenta zo zmiešanej rodiny sa týkali známok. Vystavovateľ Štefan Kassay sa právom dostáva do povedomia filatelickej verejnosti. Vzápätí sa dostavuje ďalší úspech, keď sa absolvent učilišta dostáva k rekordom v sústružníckych výsledkoch. Bol najproduktívnejší, čo sa priamoúmerne odrazilo aj na jeho výplate. Sústruženie torzných tyčí dokázal Kassay za zapojenia netušených technických postupov posunúť do dovtedy nevidanej výkonnosti. Ako plný heuristicky využiteľných riešení sa prejavuje dodnes.

Pre Kassaya je typické, že sa neuspokojí s dosiaľ získaným postom, musí pokračovať ďalej. Nielen že vyštuduje dôstojnícku školu s vyznamenaním, okrem toho večerne dokončí strednú priemyselnú školu. Tu sa ukazuje Kassayova húževnatá a nepoddajná povaha, napriek tomu, že nebol na strednú školu prijatý, sedával na vyučovacích hodinách a napokon ho pre takto prejavenu vytrvalosť na ňu prijali. Objavujú sa aj veľké úspechy v boxe, Kassay dokonca chvíľu vedie v zápase s majstrom republiky v boxe, no po prehratom zápase a nedodržanom dohovore od boxu odchádza. Podľa nášho názoru bolo len otázkou času, keď by v niektorom zápase porazil aj majstra Hóniga. Myslíme, že s typickou kassayovskou húževnatosťou by sa bol dopracoval na vrchol československého boxu.

Jeho materiálne a žiaľ i vzťahové podmienky neboli dlhú dobu dobré. Štefan Kassay, výborný študent Strojníckej fakulty, ktorý sa podieľal na vývoji umelého srdca, žil v starej drevnici s manželkou, ktorá nerozumela jeho zápalu pre prácu a vzdelanie. Napriek zlým podmienkam spolupracuje s prof. J. Budom, ktorý za riešenie úloh, na ktorých sa podieľa i Kassay, dostáva titul člena – korešpondenta SAV. Životné prekážky kulminovali v podobe polovičky, ktorá bola evidentným antipódom pracovitého, obetavého a po stupienkoch vzdelania postupujúceho manžela. Unavený Kassay po nociach suploval materské povinnosti, rysoval, učil sa, cez deň chodil do práce. Napriek absolútnemu nepochopeniu a permanentnému zlyhávaniu roly manželky štúdium dokončil. Neprajná a duchom plytká žena skazila ešte aj promočnú oslavu. Nepochopiteľné je, že svojho vynikajúceho študenta sa pokúšal potopiť aj neprajný školiteľ.

Kassay s typickou húževnatosťou preberá ďalšie, náročnejšie zamestnania. Stáva sa stredoškolským profesorom na učilišti. Napriek tomu, že je ako stredoškolský

pedagóg invenčný, chce sa posunúť do ďalších zamestnaní. Učiteľstvo na klinec definitívne nezavesí, vráti sa k nemu neskôr na kvalitatívne vyššej úrovni. Prv, než učilište opustí, rozhodne sa pre vedeckú aspirantúru.

K novému zamestnaniu sa dostane cez filateliu. Po prvej reportáži o historickej známke príde príležitosť podieľať sa na filmovej témy, ktorú spracoval ako diplomovú prácu. Na základe získania Ceny diváka dostáva Kassay ponuku pracovať v televízii ako redaktor. Vďaka enormnému pracovnému nasadeniu získava na pracovnej pozícii mnohé úspechy. Výhodou sa ukáže jeho zmiešaný pôvod, aj keď maďarčina v jeho rodine bola niektorými prejavmi šovinizmu zo strany úradov po vojne potláčaná. Kassay a Alžbeta Štrkulová moderujú priamy televízny prenos z Miskolca. Po nejednom úspechu je Kassay poslaný na vysokú školu politickú.

Z neutešenej reality intelektuálne i osobnostne nerovného manželstva ho vyslobodzuje spolužiačka z Kassayovej druhej vysokej školy. Láska sa pretavuje do vzťahu, Kassay manželku opúšťa a po čase nový vzťah spečatí svadbou. Medzitým sa mu narodí druhý syn s novou životnou partnerkou. Po úspešnom ukončení vysokej školy politickej sa dáva na externú aspirantúru, študuje žurnalistiku v Prahe.

Medzitým dochádza takmer k tragédii, pri výbuchu acetylénovej fľaše utrpí rozsiahle a ťažké popáleniny Štefanov brat Vojtech. Koná však racionálne, nestojí, nebeží, ale válaním sa po zemi uhasí sám seba. Úsilím sa podarí zabrániť veľkým materiálnym škodám na dome a osobnom aute, ktoré začali horieť. Racionálnym správaním si tak zrejme zachránil život, ako aj materiálne hodnoty.

Po čase Kassaya vymenujú za spravodajcu ČST v Budapešti. Zároveň, proti dohodnutým sľubom, je nútený študovať základné štúdium žurnalistiky, aby sa mohol uchádzať o rigorózne pokračovanie. Žurnalistiku vyštuduje aj jeho manželka, ktorá to dotiahne na kandidátku vied. V Budapešti sa Kassay dočká aj tretieho potomka, dcéry. Filmuje aj v Rumunsku, kde sa dokonca nedorozumením dostane na efemérnu dobu do vyšetrovacej väzby. V Bukurešti poskytne reportáž o zemetrasení. Z Budapešti sa do pamäti zapíšu mnohé reportáže, napríklad o prvom maďarskom kozmonautovi Bertalanovi Farkasovi.

Po 7 rokoch odchádza Kassay do Bratislavy, dostane úlohu šéfredaktora v televízii. Legendárnou sa stane jeho reportáž o vynálezcovi ing. Baranovi, ktorú prv nechcú vysielat'. Znova sa potvrdí viackrát opakované tvrdenie, že Jozef Lenárt bol slušný človek, bez ohľadu na politické názory, aké zastával. Práve on nariadil odvysielat' danú reportáž. Viackrát pomohol Štefanovi Kassayovi. Náročná práca šéfredaktora a nutnosť improvizácie v televízii preverili Kassayove kompetencie. Tak ako aj na mnohých iných pracoviskách, aj tu pocíti závisť a neprajnosť, dokonca zo strany, z ktorej by to nečakal. Vtedajší riaditeľ televízie Miloš Marko mu nebol priaznivo naklonený, sabotoval Kassayove projekty, a ak napriek jeho prekážkam vyšli, pokúšal sa na ich úspechu priživiť. Aj jeho nadriadený Eugen Hanisko, z dôvodu nežičlivosti úspešne sabotoval začiatok procesu doktorskej dizertácie Štefana Kassaya. Nevedel znieť, aby bol ktosi z jeho podriadených doktorom vied.

Pracovitý a nekompromisný Kassay bol trňom v oku nadriadených. Dvíhal normy, nastavoval zrkadlo, jeho výkon sa stával nepohodlným. Pokúšali sa ho zlikvidovať, no zasiahol Jozef Lenárt. Kassay sa stal koordinátorom šéfredaktorov. Napokon r. 1986 ho z funkcie jeho nepriateľa odvolali. Rozhodne sa z televízie odísť a nastupuje do nového zamestnania, buduje automatizovaný systém novinárskych informácií na Slovensku. Ešte predtým však vydal veľkovýpravnú knihu o reportážach z Maďarska. Kassay v novej profesii neplánovane zasahuje do kurikula žurnalistického štúdia, kde napráva disproporcie medzi praxou a vyučovaním. Jeho zámery schváli člen – korešpondent SAV Jozef Vladár, ktorý mu chce pomôcť s docentúrou, ktorú mu už roky hatia Kassayovi nepriatelia. Zakrátko ho preložia do Prahy, kde sa stáva riaditeľom ÚNI. Zároveň sa vracia k učiteľskému zamestnaniu a prednáša na vysokej škole. Venuje sa samozrejme aj vede. Neúnavne pracuje na docentúre a doktorskej dizertácii.

V Prahe ho zastihne revolúcia. Hoci sa Kassay aktívne revolúcie zúčastní, nepriatelia a nežičlivci Kassaya odvolajú z funkcie. Kassay sa k prepusteniu postavil typicky pre neho. Zamestnal ho britský podnikateľ maďarského pôvodu Steven Taylor. Hoci mu práca ekonomickej proveniencie u Taylora šla a Kassay získal i slušný príjem financií, rozhodol sa založiť si svoju firmu a podnikáť. Po určitom experimentovaní založil s ing. arch. Pavlom Jakubcom spoločnosť I. D. C.. Aj keď pôvodne začínali s jedným automobilom Škoda Favorit a troma zamestnancami, Kassayovi sa podarilo napísať vynikajúci privatizačný projekt, vďaka ktorému získal pečovárne v Seredi. Neskôr získava i Figaro Trnava, firma sa postupne rozširuje. Udialo sa tak vďaka Kassayovej pracovitosti, systematickému prístupu, úsilí zakomponovať do oblasti riadenia a výroby čo najviac duchovných produktov vedy. Z I. D. C. tak vybudoval Štefan Kassay podnik svetového významu. Spoločnosť prekonala určité počiatočné krízové roky a stala sa po obchodnej stránke naozaj úspešnou. Medzi podstatné úspechy možno počítať najmä vybudovanie nového výrobného závodu v Seredi.

Ako sme už viackrát pripomenuli, Kassay sa nenarodil pod šťastnou hviezdou. Jeho neustále prenasledovanie nepriateľmi a závistlivičkami ho sprevádza po celú životnú púť. Prekážky v jeho habilitačnom konaní oddialili získanie docentúry o neuveriteľných 20 rokov. Okrem niektorých konkrétnych nepriateľov sa obzvlášť neeticky v 90. rokoch 20. storočia zachovala vedecká rada Filozofickej fakulty UK, ktorej členovia dávali habilitantovi neprípustné politické otázky a z neadekvátnych príčin hlasovali proti udeleniu titulu docent. Napokon sa Kassay habilitoval na UMB v Banskej Bystrici. Obdobne mu nepriatelia robili prekážky v získaní veľkého doktorátu. Získanie DrSc. sa vďaka podrazom z rôznych strán (Hanisko, Marko a iní) predĺžilo takmer o štvrté storočie. Nakoniec sa realizácia dosiahnutia veľkého doktorátu podarila na pôde Slovenskej akadémie vied. Neuveriteľne neeticky sa zachovala aj vtedajšia vedecká rada Žilinskej univerzity, ktorá Kassayovi v rozpore s výsledkami obhajoby neudelila titul profesora. Ostro proti predmetnej nespravodlivosti protestovali významné osobnosti, ako napr. akademik Ivan Plander. V súvislosti s kampanou proti Kassayovi sa žiaľ v smutných súvislostiach angažovala aj jedna známa archeologička, profesorka a doktorka vied. Hoci Kassay jej meno v biografii zmenil, informovaný čitateľ ju ľahko identifikuje.

Opäť sa zmenil i Kassayov súkromný život. Povahové vlastnosti druhej Kassayovej manželky sa podľa biografie ukázali byť nekompatibilné so spolužitím s progresívnym, optimistickým a energickým manželom. Nedôverovala ani len projektu I. D. C., dnes spoločnosti svetového mena. A tak osud rozdelil aj druhé Kassayovo manželstvo, avšak Kassay stretol novú ženu svojho života a uzavrel tretie manželstvo, v ktorom v spokojnosti žije doteraz.

Od vydania knihy prešlo o niečo viac než desať rokov. Kassayovi sa podarili ďalšie vedecké úspechy. Získava čestný doktorát, dr. h. c. Technickej univerzity v Košiciach. Bol zvolený za riadneho člena – akademika Európskej akadémie vied a umení v Salzburgu. Vymenovanie za riadneho člena ktorejkoľvek akadémie vied je vrcholom uznania vedeckej činnosti intelektuála. Medzitým sa z I. D. C. holding stal podnik svetovej triedy. Okrem iných monografií a článkov Kassay publikuje svoje vrcholné dielo, pentalógiu Podnik a podnikanie.

Aký je význam knihy pre čitateľa po viac než desiatich rokoch od jej vydania? Je to v prvom rade výpoveď angažovaného apolitického intelektuála, ktorej základné poslanstvo spočíva v presvedčení, že poctivá práca, vynaložená energia a seriózný prístup napokon i napriek nepriaznivému osudu a nepočetnému množstvu útokov zo strany neprajníkov dôjdu k završeniu cieľa. Kniha je plastickým obrazom zo života, ktorý vypovedá, že je naozaj možné poctivou prácou získať najvyššie akademické tituly i dosiahnuť prah materiálneho nasýtenia, ako aj získavať zmysluplné formy užitočnej sebarealizácie. Ukazuje, že je to možné i napriek zlým štartovacím podmienkam, dokonca aj napriek sústavným podrazom zo strany nepriateľov. Intelektuálna autobiografia je zdrojom inšpirácie a energie, ukazuje koľko zažil hlavný hrdina rán pod pás. Kniha sprítomňuje azda v celom svete prítomnú zákonitosť, že priemerne úspešný človek má priemerné množstvo nepriateľov, ale výnimočne úspešný človek čelí sofistikovaným útokom celých koalícií organizovaných neprajníkov. Kassay zažil neuveriteľné množstvo útokov nepriateľov, niektoré vyhrážania, našťastie postulované iba v deklaratórnej rovine zneli naozaj nebezpečne. Kassay sa však nezľakol žiadneho nepriateľa a akékoľvek vyhrážanie ignoroval. Jeho nezdolnosť ako aj neustále získavanie nových kompetencií pôsobila ako výzva pre čitateľa.

Ako o svojich základných pracovných a metodických princípoch píše sám autor? Kassayov princíp je byť nie dobrý, ale výborný, urobiť maximum pre rozvoj svojich pracovných kompetencií, hľadať nové riešenia pre maximalizáciu efektivity pracovných úloh, neustále sa vzdelávať. Tým, že ho život naučil bojovať na viacerých frontoch odrazu, prinútil ho sformulovať si určité základné princípy týkajúce sa vzťahu k práci. Nevzdať sa, hľadať nové netušené možnosti riešenia. Nespať, neodpočívať, ale do úmoru pracovať, spoliehať sa iba sám na seba. Pokúšať sa podávať pracovné výkony na hranici ľudských možností. Nedbať na útoky a vyhrážky nepriateľov a nedať sa nimi zastrašiť. Usilovať sa dostať sa stále ďalej, neustále mať nové plány. Jednou zo základných zásad je neostať nikomu nič dlžný, všetko vrátiť a aj človeka obdarovať, avšak podľa svojej vôle. Finaltrop Kassay bytostne neznáša, ak sa ktosi pokúša získať pod akoukoľvek zámienkou jeho peniaze. Je to nespravodlivé a nemá na to právo. Sám vždy všetko bezo zvyšku vráti. Rovnako nechce

nikoho napodobňovať, je vždy sám sebou, asketickým, na potreby nenáročným človekom. Jeho imperatívom je striednosť a pracovitosť. V zmysle práce je jednou zo základných Kassayových zásad prepĺňanie vedy a praxe. V tomto zmysle mu je sympatický japonský manažérsky prístup kaizen. Úspech ako taký uznáva, pokiaľ nie je za cenu straty rodinného šťastia. Kassay si uvedomuje, že úspech znamená vedieť pracovať a žiť a to je vlastne to najkrajšie. Tak ako málokto vníma význam prahu nasýtenia, dištancuje sa od tej časti spoločnosti, ktorá sa nazýva konzumnou spoločnosťou. Kassay je úžasne nenáročný, dokáže nospať, nejesť, len aby mohol pracovať alebo študovať. Kassay si nechce užívať, chce predsa žiť. Jeho životom, jeho svetom je práca a štúdium. Zásady využívania financií i deľba práce a aktívneho oddychu Štefana Kassaya sú v príkrom rozpore s nejakým potenciálnym členom konzumnej spoločnosti. Kassay ukázal všetkým ufňukancom, ktorí tvrdia, že zo slušnej a poctivej práce sa nedá vyžiť na patričnej úrovni, že sa nielen dá vyžiť, ale aj získať všetky získateľné tituly, ba dokonca mnohonásobne prekročiť materiálny prah nasýtenia. Jeho intelektuálna autobiografia je nadčasová, je to posolstvo pre lenivých, ktorí s akýmkoľvek objaveným úspechom u iného prinášajú punc pochybnosti o jeho čistej podstate. Kassay je vidiaci, ktorý takmer vždy dokáže priniesť riešenie v problémoch, aj keď ich je priveľa. Kassayov princíp – to je úsilie podať čo najlepší výkon, posunúť sa vo vzdelávaní a v práci stále ďalej. Ak Nietzsche povedal, koľko len treba trpieť pre krásu, potom je Kassay prototypom človeka, ktorý poprie prirodzenú ľudskú pohodlnosť a urobí maximum preto, aby čosi pozitívne vykonal. V tom, že po sebe necháva nadčasové hodnoty v podobe vedeckých publikácií, i základov rozvíjajúceho sa podniku svetovej triedy, väzí jeho veľký význam ako vedca i ako podnikateľa. Preto má jeho intelektuálny životopis trvalú hodnotu. Nebojím sa povedať, že Štefan Kassay naplnil predstavy o ideálne pracujúcom angažovanom intelektuálovi a môže sa stať svojím postojom k práci, vzdelaniu a k životu vôbec vzorom pre ostatných.

Kassayova a Stadtruckerova kniha je sugestívnou výpoveďou o Kassayovom neopakovateľnom živote, o jeho métach a hodnotách. Autori sa neuchyľujú k banálnym klišé. Hoci opisujú históriu, ich záznam je stroho pozitivistický. Pri opise 90. rokov neupadajú do schematizmu, Kassay a Stadtrucker sú imúnni voči politickej polarizácii typickej pre 90. roky minulého storočia, nie sú poplatní fóbiám ani fiľiám voči žiadnemu zo slovenských politikov. Apolitický duch knihy je jej cennou devízou. Jemným spôsobom sú v knihe prítomné naozaj mnohé odtienky života, s ktorými sa hlavný hrdina svojsky vyrovnáva. Biografia je výpoveďou o orientácii, o imperatívoch. Domnievame sa, že viac než osemsto stranová výpoveď bude oslovovať čitateľov viacerých generácií.

Kacper Andrychowski

Wydział Polonistyki, Instytut Filologii Klasycznej, Uniwersytet
Warszawski, Warsaw, Poland

Barack Obama's 2004 Democratic National Convention Keynote Address and Cicero's *De Imperio Cn. Pompei* – A Rhetorical Comparison

Abstract

During his presidency Barack Obama has often been compared to Cicero – and not without reason. It is not only their rhetorical skills they have in common. They both share similar biographies: Obama is a multiracial, middle-class family child while Cicero was the homo novus – first in his family to be elected as consul. Obama and Cicero both started their careers in politics with a laudation of high political figure: in *De Imperio Cn. Pompei* Cicero gave his support to Pompey the Great, whereas in his 2004 speech Obama advocated John Kerry's candidacy for the president.

In my article, I am comparing the speeches of Obama and Cicero mentioned above. My analyze is based not solely on figures of speech, but also on common features of the two speeches, especially their circumstances and references to historical events and figures.

Keywords: Barack Obama, Marcus Tullius Cicero, presidential rhetoric, figures of speech, epideictic speech.

In the recent history there were many great politicians whose ideas and reforms will be remembered, but there were just a few whose speeches are considered as a weapon as strong as their actions. One of them is Barack Obama, the 44th President of the United States. From the very beginning of his political career rhetoric has been a crucial tool in Obama's politics, first during the presidential campaign and after that, during the presidency.

Leith¹ even states that his campaign and presidency is “without precedent” in the modern US history. The only comparison could be the presidency of John Fitzgerald Kennedy. Not only because Obama is the first mixed-race president, just like Kennedy was the first catholic US president, but because of their high abilities and skills of using rhetorical devices. Like “Ask not what your country can do for you;

¹ Leith (2011) 219.

ask what you can do for your country”², Obama's “There's not a Black America and a White America and Latino America and Asian America – There's the United States of America”³ may get its own place in history.

Obama's rhetorical skills resulted in gaining him a title “The New Cicero” that was coined by Higgins⁴. In her article she compared the lives and rhetoric of Obama and Cicero based on a few examples of rhetorical figures, like anaphora, epiphora and asyndeton. In my paper I extend her work and focus not only on the language side of Obama's speeches, but rather on analyzing, through the rhetoric, values and traditions he represents.

I want to compare his first famous speech, *2004 Democratic Convention Keynote Address* with Cicero's *De Imperio Cn. Pompei*. Both speeches were first political performances for their authors and opened doors of politics for them. Both are also an example of the *genus demonstrativum* or epideictic genre of the speech, the one that should praise or blame someone or something. The aim of my analysis of their speeches is to show that even when Obama or Cicero are praising John Kerry or Pompeius the Great, it is not just a praise of a person – it is a great laudation of the whole system of virtues and republican values that are common for ancient Rome and the United States. In the case of Obama it is also a depiction of his future political program.

2. In 2004 the then Illinois State Senator Barack Obama was chosen to give a keynote address during the Democratic National Convention held in Boston, Massachusetts. His work was to show and convince the audience that John Kerry is the best candidate for the next president of the United States. Obama begins his speech with an acknowledgement for inviting him and for giving him the chance to give a keynote.

He is using a classical *captatio benevolentiae*, showing the worth of John Kerry and the organizers of the convention by diminishing his own. He notices that “his presence on the stage is pretty unlikely”⁵ and immediately gives a brief story of his family. His grandfather was a cook in Kenya and his father grew up herding goats. Only due to their ambition and courage to fulfill their dreams Obama has a chance to be where he is. The family of his white mother were a family of hard workers, hit once by the Depression, but, like his father's family, ready to fulfill their dreams. They all knew that America was an ideal place to do this. This ambition and willingness to fight for what you want is the greatest heritage Obama has received.

Such glorifying of the motherland and the confidence that only if you really try can you get what you want was characteristic for the Roman tradition and especially for Cicero. At the beginning of his *De Imperio...* speech Cicero says⁶:

2 Kennedy (1961)

3 Obama (2004)

4 Higgins (2008)

5 Obama (2004)

6 Cic. *Leg. Man.* 1

“Quamquam mihi semper frequens conspectus vester multo iucundissimus, hic autem locus ad agendum amplissimus, ad dicendum ornatissimus est visus, Quirites, tamen hoc aditu laudis, qui semper optimo cuique maxime patuit, non mea me voluntas adhuc, sed vitae meae rationes ab ineunte aetate susceptae prohibuerunt. Nam cum antea per aetatem nondum huius auctoritatem loci attingere auderem, statueremque nihil huc nisi perfectum ingenio, elaboratum industria adferri oportere, omne meum tempus amicorum temporibus transmittendum putavi”⁷.

Cicero emphasizes that what kept him so long from the public speeches was his respect towards his country and the great orators before him, not the country itself. The λόγος, the ability to speak for itself was a primary way in antiquity to show *virtus*, virtue, the ability to be a real citizen⁸. It is worth noticing what Cicero is saying about his friends: even when he had not been yet active in the political life, he was not wasting his time, but trying to help his friends.

Both Obama and Cicero are confident that the election they are talking about is something more than a simple choice between candidates. This is about keeping the promise that was given to the ancestors. When Cicero speaks about the war and the dictator that should be instituted, he underlines⁹:

“Genus est belli eius modi (...) in quo agitur populi Romani gloria, quae vobis a maioribus cum magna in omnibus rebus tum summa in re militari tradita est; agitur salus sociorum atque amicorum, pro qua multa maiores vestri magna et gravia bella gesserunt(...)”¹⁰.

Everything that was built and established by the *maiores*, the ancestors, should be preserved and persist. The fact that Rome and Romans are so powerful is not an achievement of the Cicero's generation, but a legacy from the past generations.

Obama similarly sees “the greatness of America” not “in the height of skyscrapers, or the power of military, or the size of economy”, but in simple words from the Declaration of Independence, that “all men are created equal”¹¹. Like Cicero, Obama notices in the election a moment of paying back to the older generations. In 2004 Americans

7 English translation by Yonge (London, 1877): “Although, O Romans, your numerous assembly has always seemed to me the most agreeable body that anyone can address, and this place, which is most honorable to plead in, has also seemed always the most distinguished place from trying this road to glory, which has at all times been entirely open to every virtuous man, not indeed by my own will, but by the system of life which I have adopted from my earliest years. For as hitherto I have not dared, on account of my youth, to intrude upon the authority of this place, and as I considered that no arguments ought to be brought to this place except such as were the fruit of great ability and worked up with the greatest industry. I have thought it fit to devote all my time to the necessities of my friends.”

8 See Arendt (1998)

9 Cic. *Leg. Man.* 6

10 Yonge's translation: “It is a war in which the glory of the Roman people is at stake; that glory which has been handed down to you from your ancestors, great indeed in everything, but most especially in military affairs. The safety of our friends and allies is at stake, in behalf of which your ancestors have waged many most important wars.”

11 It is worth noticing that here Obama also uses a specific rhetorical device, *praeteritio* – bringing up a subject by denying it or denying its importance.

“were called to reaffirm their values and their commitments, to hold them against a hard reality and see how they are measuring up to the legacy of their forbearers and the promise of the future generations”¹².

Stress on tradition and common values in Cicero's and Obama's rhetoric has a common background, but they are used in different ways. Cicero used history, republican tradition and virtues to prove to the senators that even as a *homo novus* (someone who was the first in a family to be elected as consul) he deserves to be among noble families and to take part in political life of the republic. For Obama history and tradition are the easiest form of communication with every American, regardless of color of their skin, education or beliefs. Using the language everybody knows, he can create an *ethos* of himself as a common American.

The wordage and the forms of the words are paradoxically much more important for Obama than for Cicero. For the latter rhetorical devices, especially in epideictic speeches, were really flourishes of language, a sign of perfect rhetorical education. Obama needs to use repetitions, like anaphoras or epiphoras, to keep the attention of the audience and make the speech easier to remember. Degani¹³ even states that “new discoveries in the cognitive sciences have demonstrated that people do not just base their judgments on facts, but rather they reason using the logic of frames, metaphors and narratives, and they make decisions relying on emotions”. Thus Aristotle's statement concerning the orator who knows his audience and can play with their emotions¹⁴ is even more valid nowadays than in the antiquity.

3. Speaking of Obama's rhetorical devices in this part I want to analyze those we can find in *2004 Democratic Keynote Address*. The most popular are the repetitions. Obama uses them in nearly every speech¹⁵. The words he repeats are not random – they concern mostly the values and essential ideas. Like in the fragment where Obama speaks of “the genius of America” that is:

“a faith in simple dreams; faith that we can tuck in our children at night and know they are fed and clothed and safe from harm; faith that we can say what we think, write what we think, without hearing a sudden knock on the door”.

This kind of repetition, anaphora, the repetition at the beginning of the line is the favorite rhetorical device of Obama. But the repetitions are not the heritage only from the antiquity. Obama's language is a language deeply rooted in American tradition, so also in the church tradition, in particular the sermons of pastors from the South. It is nothing new that Martin Luther King is an inspiration for Obama. You can hear it from the very beginning of his every speech. Repetition mixed with the rule of three (the best way is to give three examples of something, three repetitions etc.) recalls the call-and-response technique very popular during sermons¹⁶. He cites King either directly or indirectly like in 2004, when at the end he says

12 Obama (2004)

13 Degani (2015) 9

14 Arist. *Rh.* 2.1-2

15 Crines/ Lehrman (2016) 270

16 Collins (2011)

“if you feel the same energy that I do, (...) if we do what we must do, then I have no doubt that all across the country, from Florida to Oregon, from Washington to Maine, the people will rise up in November, and John Kerry will be sworn in as President”.

His words resemble the words from the famous *I Have a Dream* speech of Luther King where he talks about “[his] dream that one day this nation will rise up and live out the true meaning of its creed: ‘We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal’”¹⁷.

Another interesting figure of speech used by both Obama and Cicero is the asyndeton which is an omission of the conjunctions that ordinarily join coordinate words or clauses¹⁸, like Ceasar’s “Veni, vidi, vici”. Cicero is considered a master of using this figure because he perfectly respects the rule that words in an asyndeton should rise and grow in force¹⁹. Where Cicero speaks of Lucius Lucullus who saved the city of Cyzicus due to his “virtute, assiduitate, consilio”²⁰. Cicero sticks to the gradation and names the qualities according to their value in Roman tradition.

Obama also follows that rule. In *2004 Address* he remembers soldiers who died in the Iraq War by calling them: “men and women, sons and daughters, husbands and wives, friends and neighbors, who will not be returning to their hometowns”. The gradation consists in a hierarchy of functions we acquire during our whole life. Due to the asyndeton our statement is longer and curiosity of the audience increases – the longer it is, the more they are waiting to hear the end²¹.

4. In this part I will show how Obama and Cicero describe the main characters of their speeches, John Kerry and Pompeius the Great.

While Cicero was giving his speech in 66 BC, the Roman Empire was in crisis and already for 25 years in a permanent state of war with Mithridates, the king of Pontus. Two great generals tried to defeat him, Lucius Cornelius Sulla and Lucius Licinius Lucullus, but none of them succeeded. The morale of the army was very low, and a charismatic and courageous leader was needed. Cicero found it all in Pompeius who at this time, after many successful wars, had become one of the greatest Roman commanders. For Cicero a great general has to combine four indispensable qualities: *rei militaris scientia, virtus, auctoritas, felicitas*²². Four values that are essential for every Roman and citizen.

When Obama speaks of John Kerry his examples are basically the same. America needs change and needs someone who believes this change is possible. This someone doesn’t have to change everything and revolutionize the whole country – for Obama it only has to be someone who follows the traditional American values that

17 Luther King (1968)

18 Merriam-Webster Online Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/asyndeton>

19 Quint. *Inst.* 9,4,23: “Augeri enim debent sententiae et insurgere, ut optime Cicero”

20 Cic. *Leg. Man.* 20

21 Quint. *Inst.* 9,3,54: “acriora facit et instantiora quae dicimus et vim quondam prae se ferentia velut saeius erumpentis adfecctus”

22 Cic. *Leg. Man.* 28

are coined in Constitution and Declaration of Independence. John Kerry is “a man to lead us who embodies the best this country has to offer”²³.

For Obama, like for Cicero, a future leader has to be a man for whom the most important virtues must be respected per se, in every situation. Kerry and Pompeius had already shown, through their deeds and words that they understood what a true leader must do. In both speeches the central parts, on choosing Kerry and Pompeius, are ones where we can find an abundance of rhetorical figures and tropes. I have already analyzed the repetitions and the asyndeton above, and now I will focus on rhetorical questions and the antithesis.

The first ones are the questions asked to assert something rather than to elicit an answer. When Cicero describes the greatness of Pompeius and criticizes the tardiness of the senators who have waited too long to constitute Pompeius for a dictator, he asks rhetorically²⁴:

“Nunc vero – cum sit unus Cn. Pompeius, qui non modo eorum hominum qui nunc sunt gloriam, sed etiam antiquitatis memoriam virtute superarit – quae res est quae cuiusquam animam in hac causa dubium facere possit”²⁵.

The audience has no choice – must admit that there is nothing that contradicts that Pompeius deserves to be a general and to get the imperial authority.

Obama's usage of rhetorical questions is slightly different. In modern rhetoric such a description of a future leader would be seen as boasting and exaggeration. He says of Kerry “he believes that in a dangerous world war must be an option sometimes, but it should never be the first option”. The opposite thinking that Obama and Kerry criticize leads to unjustified taking advantage of somebody who is ready to sacrifice for their country. Obama then tells the story of Shamus, a young recruit he once met:

“He was a good-looking kid. He told me he'd joined the Marines and was heading to Iraq the following week. He explained why he'd enlisted, the absolute faith he had in our country and its leaders, his devotion to duty and service, I thought this young man was all that any of us might ever hope for in a child”²⁶.

He then asks rhetorically: “Are we serving Shamus as well as he is serving us?”. The answer is obviously: no. If we want to change it, and the change is possible, we have to make a good choice – vote for John Kerry.

Antithesis is “the rhetorical contrast of ideas by means of parallel arrangements of words, clauses, or sentences”²⁷. Cicero uses antithesis very often²⁸, because it

23 Obama (2004)

24 Cic. *Leg. Man.* 27

25 Yonge's translation: “But now, when there is Cnaeus Pompeius alone, who has exceeded in valour not only the glory of these men who are now alive, but even all recollections of antiquity, what is there that, in that case, can raise a doubt in the mind of any one?”

26 Obama (2004)

27 Merriam-Webster Online Dictionary, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/antithesis>

28 Martin (1974)

makes the speech sound more interesting and reinforces the speaker's thesis. In the same characteristic of Pompeius Cicero uses antithesis at least four times in one sentence, ultimately trying to show that Pompeius is the one and only candidate to become a dictator²⁹:

“qui saepius cum hoste conflixit quam quisquam cum inimico concertavit, plura bello gessit quam ceteri legerunt, plures provincias confecit quam alii concupiverunt”³⁰.

By collating the words *hostis* and *inimicus*, *gerere* and *legere*, Cicero proves that Pompeius compared with others is ready to engage in serious problems of state while others are wasting their time for arguments and simple pleasures.

In *2004 Address* Obama stressed out that the greatest danger for Americans was that they would not be able to hold the Union they are, that they would not be together. He began with the story of “spin masters and negative ad peddlers” who want to polarize the American society. Fortunately, Obama and Kerry believed in one truth that

“there is not a liberal America and a conservative America – there is United States of America. There is not a Black America and a White America and Latino America and Asian America – there is United States of America”.

This famous antithesis later became a key statement for the politics of Barack Obama. His idea of unity of the citizens as the only way to success gave birth to a common term for Obama's rhetoric, the “we rhetoric”. After 2017 election and Donald Trump's winning “we-rhetoric” has been widely analyzed as the contrary to Trump's “us-against-them-rhetoric” and his strategy of creating a common enemy³¹.

In my article I wanted to show that the modern analysis of the political speeches is not limited only to the stylistic and language studies³². Through the words of the orator we can deduce the values he holds and the inspirations for his speeches. Comparing modern speeches with the speeches from the antiquity we can see that the rhetorical figures that were arranged and created long time ago are nowadays still a popular method of convincing our listeners. Problems that were debated in Cicero's times also come up today and the reading of his speeches can be very educational and helpful for anybody who wants to perform in public.

BIBLIOGRAPHY

- Arendt (1998): Arendt H., *Kondycja ludzka*, Warszawa
- Bendrat (2016): Bendrat A., *Mowa jest złotem. Amerykański prezydent i retoryka*, Warszawa.

29 Cic. *Leg. Man.* 28

30 Yonge's translation: “who has been frequently engaged with the enemy, than anyone else has ever disputed with an adversary; who has himself, as general, conducted more wars than other men have read of; who has subdued more provinces than other men have wished for”

31 Drehle (2017)

32 See Cambell Kohrs / Hall Jamieson (2008); Bendrat (2016)

- Cambell Kohrs/ Hall Jamieson (2008): Cambell Kohrs K., Hall Jamieson K., *Presidents Creating the Presidency: Deeds Done in Words*, Chicago
- Collins (2011): Collins P., *They don't make speeches like they used to*, URL = <<https://www.thetimes.co.uk/article/they-dont-make-speeches-like-they-used-to-ct7flppt3x3>> (Stand: 30.10.2017).
- Crines/ Lehrman (2016): Crines A., Lehrman R., "The Oratory of Barack Obama", in: Crines A., Moon D., Lehrman R. (Hgg.), *Democratic Orators from JFK to Barack Obama*, London, 261-282.
- Degani (2015): Degani M., *Framing the Rhetoric of a Leader*, London
- Drehle (2017): von Drehle D., "Trump's American Vision", in: *TIMES* 189 (3) 18-27
- Higgins (2008): Higgins Ch., *The new Cicero*, URL = <<https://www.theguardian.com/world/2008/nov/26/barack-obama-usa1>> (Stand: 30.10.2017)
- Kennedy (1961): Kenndy J.F., *Presidential Inaugural Address*, URL = <<http://www.americanrhetoric.com/speeches/jfkinaugural.htm>> (Stand: 30.10.2017)
- Leith (2011): Leith S., *You talkin' to me? Rhetoric from Aristotle to Obama*, London
- Luther King (1968): Luther King M., *I Have a Dream*, URL = <<http://www.americanrhetoric.com/speeches/mlkhaveadream.htm>> (Stand: 30.10.2017)
- Obama (2004): Obama B., *2004 Democratic National Convention Keynote Address*, URL = <<http://www.americanrhetoric.com/speeches/convention2004/barackobama2004dnc.htm>> (Stand: 30.10.2017)
- Yonge (1877): Yonge C.D., *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, ed. and transl. C.D. Yonge, London

Gianmarco Gronelli

Portugal
E-mail: Gronelli@icloud.com

Ramiro Délío Borges de Meneses

Portugal
E-mail: borges272@gmail.com

The concept of παιδεία and ἔθος in the ancient greece

Abstract

The aim of this paper is to introduce and later develop the concept of *παιδεία* (*paideia*) in the Ancient Greece connected to the *ἔθος* (*ethos*) namely ethics, with the prospect to insert both of these main themes in a pedagogic scheme that could boost the reader to a reflection on the actual development of educational field. On this paper we are focused by the Aristotelian thinking of *paideia* according to the *Nicomachean Ethics* with your applications in Politics.

Keywords: Ethics, Education according to Classical Greece, Aristotelian philosophy, Politics, and Paedagogy.

INTRODUCTION

There will be first considered the etymological meanings of the word *παιδεία* (*paideia*) and *ἔθος* (*ethos*) focusing the attention on the historical importance that they have and furthermore on the historical area in which they have born. After a brief introduction, will be than take into consideration the Aristotelian inception of *παιδεία* (*paideia*), the importance of the historical-cultural and symbolical field in which the main aspects of a human being develop and the essential role of the cultural background in order to build a “thinking human” and the dynamism needed to create an open minded being. All these different skills will be developed starting from previous reflections and theories already discussed by philosophers and theorists who first had delineated the problem of defining the connection between ethics and formation. The digression will end on the main doubt that afflicts our days: could the modernise society and, as consequence, the modernise human still look at the Ancient Greek formation and education as a model? Which are the main obstacles and fears that are affecting the cultural society nowadays and which are the differences between the ancient idea of education development and the actual one?

ETYMOLOGICAL DEVELOPMENT

The term **παιδεία** (*paideia*) indicates the educational process followed by young people during the Ancient Greek period. It is intended as the fundamental values transmission due to the formation of adult and conscious citizens, who were mainly instructed by private teachers payed by the **πόλις** (*polis*) itself. Traditionally the teaching methods implied the reading, writing and counting abilities together with the attitude towards gym and music. In the meantime, with the sophists (σοφιστής, *sophistes*), Plato (Πλάτων, *Plátōn*), Aristotle (Ἀριστοτέλης, *Aristotélēs*) and other philosophical schools of thought, near the disciplines already mentioned, become essential the dialectical studies: philosophy, rhetoric ad dialectic, intended as disciplines that are useful to the citizens to public life's participation. The introduction of these new fields of study, will then bring in the medieval time, to the articulation of the Seven arts that mainly represent the education methods.

The greek term **παιδεία** (*paideia*) is habitually translated with “education” and is formed by the term **παῖς** (*pais*) that means child and indicates the process developed by family, teachers and society as a complex, by which the child acquires the values and capacities which will organise his life as an adult.

There is another term formed by **παῖς** (*pais*) and is **παιδία** (*paidià*), which means “play”: **παιδεία** (*paideia*) is therefore the process that brings to the play world, a world which starts into childhood and ends into the adult where, prevalently made by the political and military activities that belongs to each citizen.¹

The term **παιδεία** (*paideia*) nowadays could be easily related to “pedagogy” or even “podiatry” but a proper definition could be not limited to few words.

The Greek term **παιδεία** (*paideia*) could be used to refer to the general learning but analysing writings of Plato and Aristotle it is possible to understand the deepness of the term itself that is related not only to formation and educational tools, but to a huge and deepest world of meanings that belong to the childhood and youth education, as higher and continuing education. **Παιδεία** (*paideia*) refers to a group of concepts that were central to the **ἦθος** (*ethos*) of classical civilisation: **παιδεία** (*paideia*) first referred to childhood education and later to general and adult education, linking this concept to the idea of citizenship. The city-state and citizens as consequence, were able to exist essentially because of educational relationships in which both culture and individual had reciprocal obligation to improve one another.²

The formation of each individual in the Ancient Greek, didn't belong just to the personal knowledge of each one: the real purpose of education was to create individuals able to improve the others and as consequence, to create a society where the “common good” could be seen as the global main value.

1 Werner Jaeger, *The Ideals of Greek Culture*, Trans. Gilbert Highet, Oxford University Press, Oxford, 1945, 27-88.

2 Hancock, *The Greek concept of paideia*, 1, Published Fall 1987, Texas, 1987, 45-98.

The main focus of each citizen was to achieve **ἀρετή** (*arete*), which was intended as moral excellence and as this achievement was the major satisfaction for an individual, the affirmation of personal formation was a sign of community's improvement and empowerment. **ἀρετή** (*arete*), in its basic sense, means "excellence of any kind", according to Aristotle. The term may also mean "moral virtue". In its earliest appearance in Greek, this notion of excellence was ultimately bound up with the notion of the fulfilment of purpose or function: the act of living up to one's full potential.³

The term from Homeric times onwards is not gender specific. Homer (Ὅμηρος, Hómēros) applies the term of both the Greek and Trojan heroes as well as major female figures, such as Penelope, the wife of the Greek hero Odysseus (Ὀδυσσεύς, Odusseus). In the Homeric poems, *Arete* is frequently associated with bravery, but more often with effectiveness. The man or woman of **ἀρετή** (*arete*) is a person of the highest effectiveness; they use all their faculties—strength, bravery and wit—to achieve real results. In the Homeric world, then, **ἀρετή** (*arete*) involves all of the abilities and potentialities available to humans.

In some contexts, **ἀρετή** (*arete*) is explicitly linked with human knowledge, where the expressions "virtue is knowledge" and "**ἀρετή** (*arete*) is knowledge" are used interchangeably. The highest human potential is knowledge and all other human abilities are derived from this central capacity. If **ἀρετή** (*arete*) is knowledge and study, the highest human knowledge is knowledge about knowledge itself; in this light, the theoretical study of human knowledge, which Aristotle called "contemplation", is the highest human ability and happiness.

Although there could be and was much disagreement over what really constitutes **ἀρετή** (*arete*) and the common good, the Athenians of the fifth and fourth century B.C. were in the belief that what was good for each individual must first be measured by its goodness for the community. The purpose of education was largely to aid the individual and the larger society in their movement toward their purpose.

The Athenian philosophers Plato and Socrates, developed the field of **παιδεία** (*paideia*) adding new meanings to the word itself, that was intended no more as just relationship between the individual and the city-state. Both philosophers believed that **παιδεία** (*paideia*) was not gained by active life but by contemplative behaviour towards the city and its components. The individual purpose had to be therefore to cultivate and raise the intellect and the individual soul.

Education was therefore something that could be possessed within the soul, consisting not only of knowledge and skills acquired through lessons and writings, but also of searching and aspiring to a reconciliation between the daily life and the higher spiritual life. **Παιδεία** (*paideia*) was therefore intended as a greater value than social position, political position and even wealth: was the tool needed by each individual to improve its own soul and especially the community in which he individual was living in. Athens thought in fact that **παιδεία** (*paideia*) should be

3 Liddle & Scott, *Greek English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford, 1893.

understood as the growth of intellectual self consciousness and desire for individual development: the force of communal values that remained an important part of the citizens' psyche.

Nevertheless, analysing Ancient Greek texts, it is easily to focus that the word **παιδεία** (*paideia*) has many connotations in its use, that provide much more rich and complex meanings than education as just individual knowledge. One of the most important meaning was connected to the ancient Greek's understanding of their relationship to the **πόλις** (*polis*) or the social community. The existence of a Greek citizen was mainly and profoundly connected to the existence and development of the city-state as a whole. Although there were many social changes within the centuries, the main idea especially for Athens was to grow and raise individual knowledge and soul, to enforce the communal values and and the collective psyche which would have brought to the improvement of the community itself.

As it is already been mentioned, many theorists and philosophers deal with the theme of **παιδεία** (*paideia*) as a social investment for the community: Aristotele was one of the major exponent of the civic virtue connected to education and formation. He strongly believed that politics, ethics and education must be intended as a single subject which had to be deeply developed by each individual living in the social contest of the city- state. As he believed that the purpose of education was to prepare and maintain citizen's relationship, he affirmed that "one cannot be a good person, without being a good citizen".⁴The Ancient Greek had a very different understandings of the role of education; as Don Hancock reported as an example in "The Greek concept of Paideia", Athens in the late fifth and early fourth centuries B.C. lived a special time in the history that was in many ways similar to the time we currently live in. The citizens overcame an extraordinary change of the institutional forms and tools: that moved from a government system based on kinship and tribal structures, to a constitutional democratic system in which all citizens were expected to participate. It was a time of great intellectual improvement where one of the main interest of the powerful middle class was to enrich and empower the intellectual and artistic background of the cities, therefore the concept of **παιδεία** (*paideia*) became central.

παιδεία (*paideia*) became a referent to child and adult culture, and the main tool to understand and participate to the polis activities and background. The **πόλις** (*polis*) legal structures and institutions, the educational field, the religion and the artistic achievements were all forms of the same cultural basis that each individual had and had to developed in order to participate and empower the community's life.

4 Aristotle, *Politics*, Introduction and notes critical and explanatory by W.L.Newman, Greek text, translation and notes, reedition, At the Clarendon Press, Oxford,1950, Volume III, Book III, 1-35.

THE EDUCATION IN ATHEN AND SPARTA: SOME DIFFERENCES

Greek education was enormously “democratised” in the 5th century BCE, influenced by the Sophists, Plato and Isocrates. In the Hellenistic period, education in a *gymnasium* (γυμνάσιον) was considered fundamental for becoming part of the community in Greek culture. The value of physical education to the ancient Greeks and Romans has been historically important. There were two forms of education in Ancient Greece: formal and informal. Formal education was implemented into public schools or was provided by a private payed tutor. Informal education was provided by an unpaid teacher, and occurred in a non-public buildings. Education was an essential component of a person’s identity as the Formal Greek education was primarily for males and non-slaves. In some πόλις (polis), laws were passed to prohibit the education of slaves. The Spartans also taught music and dance, but with the purpose of enhancing their manoeuvrability as soldiers. Old Education in classical and democratised πόλις (polis) as Athen was, consisted of two important parts - intellectual and physical, or what was mainly known to Athenians as γυμναστική (gumnastike) and μουσική (mousiké). Γυμναστική (gumnastike) was a physical education that represents the ideals of the military power, the man that prepares himself for the war in order to fight enemies. Having a physically fit body was extremely important to the Athenians. Boys began their physical education either during or just after beginning their elementary education. As first, they would learn from a private teacher known as a παιδευτής (paidotribe). Eventually, young people, males in this case, would begin training at the gymnasium. A physical training was necessary for improving one’s appearance, preparation for war, and good health at an old age. On the opposite side, μουσική (mousiké) was a combination of modern-day music, dance, lyrics, and poetry. Music provided students with examples of beauty and nobility, as well as an appreciation of harmony and rhythm.

Students would write using a stylus, with which they would etch onto a wax-covered board. When children were ready to begin reading whole works, they would often be given poetry to memorise and recite especially in front of an audience, practice as we will see, it is fundamental to complete the education of an individual.

Mythopoeic legends such as Hesiod and Homer were also highly considered by citizens, and their works were often incorporated into lesson programs. Old Education lacked specific structure and only featured schooling up to the elementary level. Once a child reached adolescence his formal education ended. Therefore, a large part of this education was informal and relied on simple human experience: education after the schooling period was something that had to be trained in everyday life, participating to the πόλις (polis) activities and taking part in political and cultural debates, the only one that could enrich the individual knowledge. This were the condition of the old, traditional education: to get some changes citizens had o wait until the higher education period. It was not until about 420 BCE that Higher Education became prominent in Athens. The introduction of

philosophers such as Socrates (c. 470–399 BCE), as well as the sophist current, which brought some foreign teachers, created a shift from Old Education to a new Higher Education in classical Athens.

This Higher Education expanded formal education in classical Athens, and Athenian society began to hold intellectual capacity starting leaving the physical education as secondary. This shift caused controversy between individuals with traditional and modern views of education. Those of a traditional thought believed that raising “intellectuals” would destroy Athenian culture and leave Athens in a disadvantage condition in front of enemies. On the other side, those in support of the change felt that while physical strength was important, its value in relation to Athenian power would diminish over time. These individuals believed that education should be a tool to develop the whole man, including his intellectual mind and his philosophical and rhetoric abilities.

Higher Education strongly affirmed itself and an introduction of secondary and post-secondary levels of education provided greater structures and depth to the already existing Old Education (the elementary **γυμναστική**, *gumnastike*, and **μουσική**, *mousiké*,) framework. More focused fields of study included mathematics, astronomy, harmonics, and dialect - all with an emphasis on the development of a student’s philosophical insight. It was necessary that individuals possessed the ability to take knowledge in a field and apply it towards an understanding based on logic and reason.⁵ An important role in classical Athenian Higher Education was mainly played by wealth. Indeed, the amount of Higher Education an individual received depended on the economical capacity and desire for a family to pay for such an education. The formal programs within Higher Education were often taught by sophists who requested to be payed for their teaching. Sophists would indeed introduce their educational programs through the use of a sort of advertisement with the aim to reach as many customers as possible. Thus, in most circumstances, only those who could pay the price could participate. Therefore, individuals within the middle and poor class (who has a lack of money) were financially limited in the education they could reach. Women and slaves were also banned from receiving an education. Societal expectations isolated women to homes while a societal belief in their intellectual ability resulted in women having little to no access to a formal education. Slaves were also individuals that could not achieve education due to their status as slaves. They were legally barred from receiving an education in Athens but sometimes could have happened very rarely that one of their owner pays a teacher who taught them to write or read in order to satisfy the owner. After becoming part of the Roman Empire, educated Greeks were often used as slaves by affluent Romans. These slaves were the primary way in which affluent Romans were boosted to education, and this led to a continuance of Greek culture in Ancient Rome. The Spartan society forced all male citizens to become successful soldiers with the stamina and skills to defend their polis as members of a Spartan **φάλαγξ** (*phalanx*). There is the legend that Spartans killed weak children, but that is not true. It was a rumour started by Plutarch, a Greek historian,

5 Beck; Frederick, *Greek Education*, Meuthen, London, 1964, 201-202.

who evidently got his history wrong. After examination, the council would either rule that the child was fit to live or would reject the child sentencing him to a death by abandonment and exposure.

Military dominance was extremely important to the Spartans of Ancient Greece. In response, the Spartans structured their educational system as an extreme form of military boot camp, which they referred to as **ἀγωγή** (*agoge*). The pursuit of intellectual knowledge was seen as trivial, and thus academic learning, such as reading and writing, was kept to a minimum. The life of young people in Sparta was devoted almost entirely to school, and that school had but one purpose: to produce an almost indestructible Spartan **φάλαγξ** (*phalanx*). Formal education for a Spartan male began at about the age of seven when the state removed the boy from the custody of his parents and sent him to live in a barracks with many other boys his age. For all intents and purposes, the barracks was a kind of new home, and the other males living in the barracks were like a new family. For the next five years, until about the age of twelve, the boys would eat, sleep and train within their barracks-unit and receive instruction from an adult male citizen who had completed all of his military training and experienced battle. The instructor stressed discipline and exercise and saw to it that his students received little food and minimal clothing in an effort to force the boys to learn how to forage, steal and endure extreme hunger, all of which would be necessary skills in the course of a war.

Those boys who survived the first stage of training entered into a secondary stage in which punishments became harsher and physical training and participation in sports almost non-stop in order to build up strength and endurance. During this stage, which lasted until the males were about eighteen years old, fighting within the unit was encouraged, mock battles were performed, acts of courage praised, and signs of cowardice and disobedience severely punished. During the fake battles, the young men were formed into phalanxes to learn to manoeuvre as if they were one entity and not a group of individuals.

To be more efficient and effective during manoeuvres, students were also trained in dancing and music, because this would enhance their ability to move gracefully as a unit. Toward the end of this phase of the **ἀγωγή** (*agoge*), the trainees were expected to hunt down and kill a Helot, a Greek slave. If caught, the student would be convicted and disciplined-not for committing murder, but for his inability to complete the murder without being discovered.⁶

The students would graduate from the **ἀγωγή** (*agoge*) at the age of eighteen and receive the title of **ἐφηβες** (*ephebes*). Before becoming an **ἐφηβες** (*ephebes*), the male would pledge strict and complete allegiance to Sparta and would join a private organisation to continue training in which he would compete in gymnastics, hunting and performance with planned battles using real weapons. After two years, at the age of twenty, this training was finished and the now grown men were officially regarded as Spartan soldiers. Spartan women, unlike their Athenian counterparts, received a formal education that was supervised and controlled by

6 Hackensack, *Ancient Greek Education and training*, Salem Press, New Jersey, 1980, 23-78.

the state. Much of the public schooling received by the Spartan women revolved around physical education. Until about the age of eighteen women were taught to run, fight and to throw a discus. The skills of the young women were tested regularly in competitions such as the annual footrace at the Heraea of Elis. In addition to physical education, the young girls also were taught to sing, dance, and play instruments often by traveling poets such as Alcman or by the elderly women in the polis. The Spartan educational system for females was very strict because its purpose was to train future mothers of soldiers in order to maintain the strength of Sparta's phalanxes, which were essential to Spartan defence and culture. Despite what we have seen in the case of Sparta, talking about the educational attitude and the creative sense that was developed during the Ancient Greek period, it is essentially to say that the Greeks described themselves as "Lovers of Beauty", and they were very much attuned to aesthetics. They saw and appreciated beauty in nature. They noticed a particular proportion called the golden ratio (roughly 1.618) and its recurrence in many things. They spoke of the need for balance as the golden mean—choosing the middle and not either extreme—and believed that beauty was not in the superficialities of colour, light, or shade, but in the essence of being, expressed in structure, line, and proportion. The Greeks sought balance in all aspects of human endeavour and experience. The Golden Mean is the cultural expression of this principle throughout the Greek παιδεία (paideia): architecture, art, politics, and human psychology. This strongly underlines the basic principle on which all the greek education physical and intellectual is based: the search of balance, the proportion in everything lays at the base of every activity played at that time. It was essential therefore to practice every activity in a balanced way, in order to tracing every aspect that belongs to the human formation both intellectual and physical. As we will see in the following pages, this idea of ideal balance and proportion among the activities will be contrasted by Aristotle who thinks that each individual has a specific attitude for just one technique.

THE TRADITIONAL ΠΑΙΔΕΙΑ AND THE SOPHISTS

In the *Odyssey* (I 296) the divine Athen invites the young Thelemachus, Odysseus' son, to leave the children's toys, that are no more adapted to his age. The Homeric poems, the *Iliad* and *Odyssey*, which are all written and oral poems, represented through the actions of heroes, provide formative models. Even Plato said that Homer had educated (πεπαιδευκεν, pepaideuken) the greek population. This traditional education implied especially the warriors sector of society: the battling knowledge and the training of public speaking and especially the ability to play lira. A function which was relevant for preparation on military training were the gym exercises. Equitation and hunting were activities that reinforced the development of a competitive attitude that was useful to reach the excellence in all the activities, in order to obtain the public consensus. Not in all cities was given too much importance to the warriors education, it was a field mainly developed in some cities, one over the others was absolutely Sparta. Senofonte accused the excessive attention given to gym activities in respect to music, which is intended not as music in the strict sense of the word, but music as poetry and in general intellectual and cultural formation.

Opposite to Sparta as we have seen already, in Athen the poetry and music components were of central relevance. Despite this great intellectual preparation, there wasn't a public education which was directly managed by the **πόλις** (*polis*) with institutions as schools, teachers selected by the city and public community exams and recognitions by the public community. The children formation was entrusted to families and obviously only the richest ones, were able to send their own children (only males) to schools and teachers who thought them writing and elementary calculations. Then the city itself with its own laws and values, conveyed the future citizens to formation, affirming the polis itself as a great educational apparatus.

A decisive change takes place in the second half of the V century, when the **παιδεία** (*paideia*) starts to be structured as a unity of complex and articulated intellectual contents. This new mean of **παιδεία** (*paideia*) is mainly attributed to a group of intellectuals called by Plato in a negative way as sophists (σοφιστής, *sophistes*). Truly, this term simply refers to those people that think to be able to teach knowledge (**Σοφία**, *sophia*) by payment. The sophist were from different cities of the Ancient Greek world; they moved from a city to another doctors and artisans did in order to transmit their knowledge. Sometimes, as in the case of Ippia from Elide, the knowledge they referred to was mainly an encyclopaedic knowledge, which included mathematical and astronomical skills, and historical information about the ancient traditions.

Nonetheless, the main point of the sophist's teaching method, consists in knowing the language properties and the varieties of discourse (from the exhortation to argumentation and ability to answer difficult questions), and than using this skills in order to convince the listeners. To gain this aim, it is necessary to know also the circumstances in which the discourses are pronounced as the emotional and intellectual characteristics of the public to which the discourses are addressed, especially in judicial contexts or in assembles and political reunions. The ability of speaking and arguing as we know, is named as rhetoric or dialectic. This is the fundamental core of the new sophistic **παιδεία** (*paideia*), founded on the new idea that the education must not only involved children but also adolescence until the adult age.

Therefore from this idea, emerges the distinction between the notions acquirement and the professional aim, useful to exercise a certain technical knowledge as the persuasion art, and the learning of **παιδεία** (*paideia*) as essential ingredient for the cultural formation and instrument to be affirmed in those fields where important decisions for the **πόλις** (*polis*) life are taken. Is not a case that in certain dialogues, Plato represents sophists as Pitagora from Abdera, who proclaims himself as "educator of men" or Gorgia from Lentini that affirms that sophists are able to attract young people to Athen, especially those young that come from rich parts of the society.

Indeed, taking into consideration the Athenian society for example, it had three majors ideological distension of educators, each of whom regarded the educa-

tion of the citizen. In the Ancient Athen, poets were traditionally considered the “teachers of men” as sophists will consider themselves later. From the early beginning poets had served as carriers of collective values, moral ideas and religious belief, therefore mentioning that period a special mention has to be done on Homer, who is certainly the most famous exponent of this intellectual period. The story in this period had much human interest and were intended to entertain and give pleasure but demanded also to a more serious purpose: instruction on morality and a proper conduct.

The aim was to develop a proportion of *ἁρμονία* (*armonia*) or community of mind, in order to create a general strength in order to think about the polis as a unity against the enemies. In the archaic period indeed, the didactic role of poets was related to a preliterate society where people looked at storytellers as history keepers that stored the society understandings.

The Greeks of the oral age roughly believed on the great value of music as instructive tool. Plato for instance will later affirm as the ancients that only two subjects should be reached in school: gymnastic and music. Gymnastic improves the body and music improves the soul. Both of them embrace language as well as rhythm and harmony; music provides reading, writing and grammar tools as well as singing, dancing and playing instruments, all activities that Ancient Greeks believed were important for a citizen’s intellectual basin development. They believed nonetheless, that a proper musical knowledge could nearer the person to the nature creating a rational faculty of mind and soul that could help the citizen to feel harmony with the community. In this way, poets who belonged to that elected group that stored the knowledge and history of the community and communicate it through music and words, were obviously seen as community’s teachers.

The poets employed two didactic methods: first of all, they presented through their stories and characters some models to follow. The subject used in their poems was often the mythical stories where the main pint was the moral significance he characters show during the stories. The poets aim was to imitate reality and transmit through their stories some messages to the public. The poems reflected the reality and all its issues: social and political. In addition to their stories the poets used a second method: direct exhortation. This method was not really effective as the stories because lacked in human interest. The poets had still the right to preach directly to his congregation and often did so through the voice of the chorus which reflected the interest of the collective psyche of the police.

The Greeks were very much aware that education was a lifelong activity. Many philosophers and author developed the concept of *paideia* and believed in it as a power; Solon, who was a famous and respectable statesman of the sixth century believed that getting old acquiring new things was the “rule of long life”; Plato’s dialogue gives evidence that Solon’s aphorism was widely memorised by Greeks ad that the attitude described as widely acknowledge as a virtue. The sophists were instead, a new breed of educator in Athens who thought for a fee. Adults felt the need to learn from the sophist the skills of citizenship. Each person that belonged to

the polis community was supposed to speak in the assembly but more important, a citizen had to learn to represent himself in front of a court. Athens were in fact an extremely litigious society and it was common for citizens to find themselves in front of a court to speak about something that has happened. As one of the major examples of Athens' citizens there's Socrates; he was Athens and an adult learner par excellence. He took lessons from several sophists and approached to rhetorical technique, skill that made him famous and allowed him to speak to citizens in the way they understood his words and purposes. He read many philosophical and scientific treatises and frequently participated to the symposia (**συμπόσιον**, *symposium*) and informal discussions in Athenian homes, gymnasia and marketplaces that help fomenting the intellectual achievements of the golden ages.

Socrates, as the following philosophers, understood the importance of **παιδεία** (*paideia*) intended as not only personal growth and empowerment, but also as community enrichment, therefore he took part to polis life reporting his personal experiences and trying to teach his skills and tools: to hand down from person to person his intellectual basin in order to enrich the single person and the entire community. Plato's dialogues reveal Socrates to be a man with an insatiable desire to learn and a loving teacher, though he denies that he has pupils or engages in education. The personal and informal nature of Socrates' teaching is evident in his scripts where he described his relationship with students: he speaks of the association of the teacher and learner, who engage and unify them through and in a conversation. "Leisure" becomes an euphemism for school and "pastime" for lecture. After Socrates' death these expressions were adopted by the academic establishment from which Socrates had tried to dissociate himself.⁷

Talking indeed about Plato, and back to the sophists period, Plato equalises the sophists to merchants, goods sellers that usually tend to magnify the goods they intend to sell despite the effective quality. Naturally, citizens especially those that belong to the old generations that are strictly attached to old values, cannot look suspiciously to this new image of the sophist *paideia*. Aristophanes' comedy "The Clouds" perfectly represents this point of view, representing the young Fidi-pide who attends Socrates' school. The results that he obtains from this route is the decline of his father's authority and the loss of all his goods. To this new **παιδεία** (*paideia*), which finds its core in the middle of the **ἀγορά** (*agora*) as a meeting place where debates and confrontations take place, Aristophanes opposes the ancient **παιδεία** (*paideia*) which was mainly connected to gym and music, that enclosed children in the polis traditions and formed adults as "those that had fought during the Maratona Battle against Persians".

SOCRATES AND PLATO'S PAIDEIA AND THEIR ADVERSARIES

In the Aristophanes' representation, the Socratic **παιδεία** (*paideia*) is not distinguished from the sophists one. In the process that would have condemned Socrates to death, one of the imputations was of boys' corruption. Plato will instead

⁷ Hancock, *The Greek concept of paideia*, Published Fall, Texas, 1987, 17-68.

demonstrate how far is the educational activity of Socrates and the teaching of sophists, represented by him as corrupters. In his dialogues, Plato depicts Socrates as a teacher who's aim is to represent education as self formation. Focusing on that, it results essential to free minds from false trusts and mistakes that could enchain adults and boys. To this process of liberation, which is seen as a purification which eliminates the worst to leave the best, Socrates provides an explanation through a confutation: liberation is the preliminary condition that brings to a real **παιδεία** (*paideia*). It consists in questioning the interlocutors on terms as justice and virtue or courage and knowledge and once they answer, analysing their answers in order to confront them showing the contradictions or the realities compared to those of all the interlocutors that take part.

In this way, Socrates shows how the interlocutors base their lives on incoherent schemes and truths, stimulating them to create a desire of knowledge towards what they do not know: the behaviour of a philosopher. Differently from Socrates who argues mainly with young people in gymnasiums or in private buildings, also with sophists and intellectuals, foreigners and citizens, Plato founds a school in Athen: the academy. In his political writings "The Republic" and "The Laws", he thinks about city models for the future citizens: the institution of a public education ruled by **πόλις** (*polis*) and not by private families. Nevertheless, in the historical situation in which Plato lives, the political forms are negative for boys, because they corrupt the young minds especially the better ones that have philosophical attitudes. In this sense the philosophical school, a private institution, becomes the place of the philosophical **παιδεία** (*paideia*), inevitably destined to few people. The philosophical **παιδεία** (*paideia*) is intended from Plato, as the formation revealed by the attitudes of those that practice it: it has therefore a selective character for that only few persons are able to reach the summits of philosophy. From Plato, the ancient philosophers have the ambition to insert philosophy in the **παιδεία** (*paideia*) process, nonetheless to consider it as the its climax, superior not only to gymnastic and sportive activities, but also to poetry and music, and non rare to the political activity itself. In doing this, the ancient philosophers connect their ideas to the traditional education.

From here on, the conception of philosophical school is intended as a community composed exclusively by males, based on homosexual relationships between wise adults teenagers who have the aim to acquire knowledge. In this frame, the eros field assumes an educative function, which is able to conduct to philosophy trough the knowledge's love and to generate good speeches. At the same time, there are some aspects of the military morality, which trains to react in front of enemies. In the case of philosophical training, it is useful to learn to resist to desires, passions and pains: this aspect would have been particularly underlined in the stoic school and for that reason has been coined the proverb that says: "bearing the pain stoically".

The philosophical **παιδεία** (*paideia*) doesn't break integrally the traditional idea of **παιδεία** (*paideia*), rather assumes important aspects but only at a first level. In "The Republic" Plato describes an educative process whose aim is to form figures

able to govern properly a city or better a **πόλις** (polis): these figures are identified with philosophers, as they are the only ones that do not pretend to obtain the political power. The reason is that they do not pretend to obtain power, they desire something more: they want to achieve the knowledge and truth research. If the description of the educative curriculum in “The Republic” represents a connection with the educative praxis adopters in Plato’s school, it can be assumed that in it an important role was developed by a long learning of the mathematical disciplines which were preliminary the true philosophical training which consisted in the dialectic. The same contents of mathematical disciplines are considered by Plato as essentials to access to one of his most important formulation theory: the doctrine of ideas. Over this mathematical sciences, Plato collocates the dialectic as an instrument able to put in discussion not only the common truths, but also the mathematical principles to fix them to a more solid base. Plato intends learning not as a simple transmission of knowledge’s contents but as a process whose aim is to extract knowledge by everyone because knowledge is unconsciously contained in every individual and needs to be extract through a progressive process of remembering. In Athen, the Plato academy has to compete with the rhetoric school founded by Isocrates who teaches, basing on models depict by himself, to elaborate juridical and political discourses, but also propaganda discourses or defensive discourses that accuse or defence others. Is therefore necessary to obtain the knowledge necessary to create the discourses and parts of them, and to understand how to order them in order to obtain persuasive effects on audience. The aim of Isocrates learning methods are ethical and political, and as a result gain a high success even if it these method were developed in a payment school. The reason is that this kind of schools provide to students the necessary instruments to exercise successfully the political and juridical life, in this way the students can affirms themselves during debates and can impose their opinions which are useful for the other citizens (an example is exhorting the greek cities to react against the Persians treat, united in a PAN-ELLENIC prospective). Isocrates intends the **παιδεία** (paideia) as a form of education based on **λόγος** (logos, word), on persuasive discourses that distinguish humans from animals, a characteristic that differences the greeks from the rest of the world, the Athenians in particular, from barbarian tribes. Isocrates uses the term philosophy as well to identify his kind of learning but it is clear that here the word “philosophy” acquires a different meaning from that used by Plato. In order to introduce the Isocrates concept of reachable a **δόξα** (*doxa*) and non reachable **ἐπιστήμη** (*episteme*), it is useful to provide in this way, a definition of both that allows to understand the philosopher’s point of view: “**Ἐπιστήμη** (*episteme*) is a philosophical term that derives from the Ancient Greek word ἐπιστήμη, which can refer to knowledge, science or understanding, and which comes from the verb ἐπίσταμαι, meaning “to know, to understand, or to be acquainted with”. Plato contrasts **ἐπιστήμη** (*episteme*) with **δόξα** (*doxa*): common belief or opinion. “**Ἐπιστήμη** (*episteme*) is also distinguished from **τέχνη** (*téchne*): a craft or applied practice. The word “epistemology” is derived from **ἐπιστήμη** (*episteme*).⁸ Isocrates thinks that the **ἐπιστήμη** (*episteme*), the science, is something that an individual

8 Stoller, *The Taste of Ethnographic Things*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1989, 25-129.

can not reach: only the opinion, **αδόξα** (*adoxa*) is accessible. In this prospective could be also useful the study of mathematic and philosophical dialect as the art to argument. But their utility is reduced to a sort of mental gym which trains to react against difficult situations, exercises the thought to be fast and gains the comprehension capacity. It is a purely formal gymnasia and therefore its learning has to be dedicated only to a limit period of time without lingering too much on the contents of these disciplines. Probably this was the opinion in the ancient Athen and, if even another Socrates disciple, Senofontes, attributes to Socrates himself the thesis by which is necessary to impose limits on mathematical, astronomical and medical learnings, it is sufficient to assert that basically was necessary to learn elementary notions, to distinguish days, months and seasons and be able to calculate and know what constitutes to the health. Also Senofontes affirms the pure instrumental conception of these studies.

ARISTOTLE AND HIS EDUCATIVE THOUGHTS

Aristotle born in Stagira in 384 a.C., a ionic city near the actual Salonicco. When he was seventeen, he went to Athen to attend the Plato's academy and remained in Athen for twenty years, until the death of Plato. It's known that Plato recognised Aristotle's intellectual capacities therefore he used to call him "nous" that mean "clear intelligence" or "mind". One of the main anecdote that clears the innovative intellectuality of Aristotle is the negative name of "reader" that underlines his attitude to read alone: at that time, books were read from slaves loudly and were considered "published" only when *agnostes* read hem publicly. There are only scraps of his work "On Education", however we can get a picture of his ideas from surviving works. Aristotle believed that education was central – the fulfilled person was an educated person. Here we have to focus on those elements of his thought that continue to play a key part in theorising informal education. First, his work is a testament to the belief that our thinking and practice as educators must be infused with a clear philosophy of life. There has to be a deep concern for the ethical and political. We have continually to ask what makes for human flourishing? From this we should act to work for that which is good or 'right', rather than that which is merely 'correct'.

Second, along with many others in his time, he placed a strong emphasis on 'balanced' development which is connected to the idea of the traditional "Golden Mean" the proportion and balance needed in every aspect of a human life. Play, physical training, music, debate, and the study of science and philosophy were to all have their place in the forming of body, mind and soul. Like Plato before him, he saw such learning happening through life – although with different emphases at different ages.

Third, he looked to both education through reason and education through habit. By the latter he meant learning by doing – "Anything that we have to learn to do we learn by the actual doing of it [...] We become just by doing just acts, temperate by doing temperate ones, brave by doing brave ones".⁹

⁹ Aristote, *L'Éthique a Nicomaque*. Introduction, traduction et commentaire par R.A.Gauthier, O.P. et J.Y.Jolif, O.P., Publications Universitaires de Louvain, Louvain, 1958, Tome I, Livre II,

Such learning is complemented by reason – and this involves teaching “the causes of things”. We can see here a connection with more recent theorists that have emphasised experience, reflection and connecting to theories. Fourth, and linked to the above, Aristotle left to us the long-standing categorising of disciplines into the theoretical, practical and technical. We have suffered at different points from a continuing emphasis in education, after Aristotle, on contemplation as the highest form of human activity. However, many writers have picked up on his concern for the practical – and for practical reasoning. Considering the Aristotelian philosophy as the one that represents the second synthesis of the ancient thought, the reflection made by Aristotle represents inevitably the revision of the platonic thoughts, even if he had maintained some characteristics of his teacher. The first Aristotelian script, it's an ode titled “Upon Rhetoric” written around 360 a.C. From a young Aristotle in reaction to the positive scripts composed by the Athenians (one of them was Isocrates), in order to celebrate Grillo, the son of Senofonte, dead in 362 a.C. During Mantinea's Battle. It is a script in which Aristotle polemicised the “exhortation to philosophy” with the rhetoric seen as a tool to act towards the effects caused by the soul's irrationality. Here, Aristotle one red his thought to Plato: the rhetoric is not an art (τέχνη, *téchne*) or a science (ἐπιστήμη, *episteme*) but a persuasive practice (ἐμπειρία, *empeiria*) that act only on ignorants.

ARISTOTLE'S PSYCHOLOGY

The soul's concept (ψυχή, *psyché*) developed by Aristotle is less confused than the platonic idea. Aristotle didn't intend the soul as a conflict concept where three principles fight against each other: irascible soul, rational soul and satisfaction soul, but he intended the soul as a unified structure that brings harmonious functions: in this way the human instinct is not separated from thought and the sensation is not dissociated from the will or the intellectual activity. In the *De Anima*, the philosopher distinguishes the nutritive soul, which is the capability of developing, feeding and reproducing in the living world; a sensitive soul which identifies the capacity of feeling which belongs to animals and the rational soul, which belongs to all humans and clearly plains the activity of thoughts. Since every living things is for Aristotle synthesis of material elements and shape, the individual is implied as a compounded organism made by body and soul: a living reality. The soul is therefore “*the shape of a body which takes life from power*”¹⁰ so a dynamic principle connected to the individual development contained in the individual itself.

Aristotle underlines that if the in the inorganic world, things become what they are is just for an external input, in the organic world the development principle and movement are formed by the same substance: is the shape therefore, that represents the development of living things. He soul is therefore the substance (οὐσία, *ousia*) of an individual, what it really is or, more specifically, what he tends to become. He soul is a formal principle – identity - and even final principle – what it becomes - of everything considered. If every living thing has the intention to actualise its own shape, the individual tends to develop (actualise) its own organic

33-54.

10 *Aristotelis, De anima*, Graece et latine edidit versione, auxit notis illustravit Paulus Siwek, S.J., Apud Aedes Pontificiae Universitatis Gregoriana, Romae, 1933, III, 214-297.

functions, sensitive functions and intellectual functions. In this way, considering that human beings consist of rational inputs, every individual will tend to realise itself as a complete rational being.

After this long introduction, it is clear that Aristotle intends the education as: becoming. He strongly believed that just developing the soul and tending to development, the individual has the possibility to reach education. "Education is an ornament in good fortune and a refuge in the adversary. Parents educating their children deserve greater honour than parents who have only generate them: the first ones gave birth the second gave a good live".¹¹

EDUCATION AS RATIONAL DEVELOPMENT

Taking into consideration what has been already said before, it's clear that for Aristotle, education is seen as the development of a principle that lead inside the individual itself. Every individual is a potential being created by soul in which potentiality is intended by the philosopher as the unity of action's dispositions that in other terms indicate what a human being is able to become. Study and education are seen as activities that boost the development process which is naturally active in every individual and whose efficiency depends on the attitudes and on the surrounding stimuli.

Diogene Laertius talking of Aristotle said: "... he usually said that education needs three elements: natural aptitude, study and exercise."¹² And more "... he taught the disciples to practice on certain theme and together taught them to oratory debates."¹³

It is pretty clear from Diogene's words that Aristotle intended education as a development process, an engine that stimulates all the rational part of the human being starting from the innate characteristics, to the study and practice of what the individual has learnt. Following this way of thinking, education cannot be considered as only acquiring notions: it is a power that combines the rational essence of each human being with the experience and practice.

EDUCATION AND HAPPINESS: THE ΠΟΛΙΣ (POLIS) AND THE GOOD LIFE

In the script of policy and *ἦθος* (*ethos*), Aristotle creates a strict link between education and happiness. In the Ethics Nichomacea, the philosopher indicates "the individual good in happiness". All humans aspire to happiness, but not all of them agree on what it really is. Nevertheless happiness cannot be identified with sensational pleasure because this would circumscribe it to an only dimension of personal life and cannot be considered as a honour in the public life, because in this case the happiness depends from others. Finally it cannot be connected to richness, which is just a tool to obtain it. For Aristotle, happiness lays in the realisation of personal nature, which is on the development and train of rationality. Aristotle shares the anthropological idea that belongs to Socrates, that believes in the indi-

11 Diogene Laerzio, *Vies et Opinions des Philosophes*, V, 1, 18-19, in: *Les Stoiciens*, I, Textes traduits par É. Bréhier, Éditions Gallimard, Paris, 1962.

12 *Ibidem*, V, 1, 18.

13 *Ibidem*, V,1,3.

vidual as the only producer of reason: a happy life is therefore a life that realises the natural human tendency towards knowledge or wisdom. Aristotle's reflection about happiness continues it's a consideration of associated life, in simpler terms on society, which for a greek philosopher coincides with the *πόλις* (*polis*). The human being is so defined as a social animal, *ζῷον πολιτικόν* (*zoon politikon*), completely unable to live isolated from the others because as a single unity external to community, he will not be able to realise his own nature that belongs to a rational being. He couldn't live free in the *πόλις* (*polis*) having just his own laws.

The aim of education is therefore the man's good, and has two main directions: the first one dianoethics, or intellectual which belongs to the thinking attitude, and the second one which is practical ethics that is connected to the right behaviour. Before going ahead with Aristotle's educational directions, is better to explain the meaning of *διάνοια* (*dianoia*), in order to obtain some information that could be useful to understand the following part of the philosopher's thought. *Dianoia* (Greek: *διάνοια*, ratio in Latin) is a term used by Plato first, for a type of thinking, specifically about mathematical and technical subjects. It is the capacity, process, or result of a discursive thinking, in contrast with the immediate apprehension that is characteristic of noesis. In Aristotle, knowledge is further divided into the theoretical (*ἐπιστήμη*, *episteme*) which has been explained before, and the practical, which includes *techné* and *φρόνησις* (*phronēsis*). *φρόνησις* (*phronēsis*) is a Greek word for a type of wisdom or intelligence. It is more specifically a type of wisdom relevant to practical things, requiring an ability to discern how or why to act virtuously and encourage practical virtue, excellence of character, in others. *φρόνησις* (*phronēsis*) was a common topic of discussion in ancient Greek philosophy. This concept can be meant by Aristotle the "practical wisdom".

The word was used in Greek philosophy, and such discussions are still influential today. In Aristotelian ethics as we are analysing, for example in the Nicomachean Ethics, there is a distinction from other words for wisdom and intellectual virtues – such as *episteme* and *techné*. Because of its practical character, when it is not simply translated by words meaning wisdom or intelligence, it is often translated as "practical wisdom", and sometimes (more traditionally) as "prudence", from Latin *prudētia*, according to Cicero in *De Officiis*. The education towards thought *διάνοια* (*dianoia*) belongs to a self-preservation, through which those that have free time (*σχολή*, *scholé*) and are not slaves, can use this time for themselves. The word *school* comes from *σχολή* (*scholé*) which means "free time". Wisdom's education or rational behaviour (*φρόνησις*, *phronēsis*) covers instead, all the fields that belong to personal life, and is expressed not through the relationship among absolute values, but through the right behaviour adopted in the different situations that take place during the existence.

The fundamental principle of the Aristotelian ethical life is the idea that a behaviour is inspired from reason, that follows the criterion of the "right tool" which means "searching the better lotion in every situation". Therefore, for Aristotle, the ethical behaviour does not consist in the acceptance of universal laws valid for everyone, but in a constant commitment towards wisdom: the virtuous man is in

this way, the man that organises and structures is life following the reason. In the “Nicomachea Ethics” Aristotle wrote that good is recognised through education and the training of education stimulates to fulfil good actions. As a consequence, the ethical virtues (courage, temperance, freedom justice..) are acquired by us through a constant correct behaviour. No ethical virtues borns as natural, the individual perfect them through habits, learn them through practice and acting in a good way the individuals become good as well. **Ἀρετή** (*arete*) is therefore a way of behaving, a praxis which is not innate but acquired: it is habitus and not a temperament. Being virtuous means adopting a way of living which is connected to rationality and wisdom. Here there is a separation between the diano-ethical form and the practical sphere: a strong brake with the past Plato’s philosophy. Indeed, while Plat and Socrates had affirmed the virtue’s unity (**Ἀρετή**, *arete*) and the continuity between the theoretical life and practical life or event between knowledge and action, Aristotle breaks this connection.

For Aristotle indeed, the good’s knowledge is not epistemic (the absolute good is unknown): knowing how to distinguish good and bad is a necessary condition, which is however not sufficient to act in a good manner. Since there will not act the “*decision*” and the “*choice*”, which are not theoretical conditions but fronetical (from **φρόνησις**, *phronēsis*, which is connected to wisdom), the good remains in the “possible field” but cannot be translated into a real or concrete action. In acquiring knowledge Aristotle thinks that there are different three kinds of learners:

- auditory learners (those who learn best through listening and discussion)
- visual learners (those who learn best through visual presentations or demonstrations)
- kinesthetic learners (those who learn best through physical interaction). This latter style is more commonly called hands-on learning.

This division is contained in the Aristotle’s Nicomachean Ethics, that could be seen as an obscure collection of what many scholars believe are ancient lecture notes. In Book VI of the Ethics, however, there is an interesting description of what Aristotle calls the Intellectual Virtues. These are types of thinking excellence. He comes after a long discussion in the earlier books to think of human moral virtue. Aristotle explains how and why good and bad people behave the way that they do. He wants to isolate and classify the nature of the thinking that informs moral behavior. As a tireless classifier, however, he must first categorise all of the possible ways of that we know something, thus placing “moral knowing” within the framework of other distinct ways of knowing. And here, according to Aristotle, are some of the ways we can know something:

τέχνη, *téchne*, (skill) Knowing by doing. A carpenter learns to build by building, a potter by making pots.

ἐπιστήμη, *episteme*, (science) Knowing by demonstration. Scientific facts are capable of being repeatedly demonstrated.

νοῦς, *nous*, (intuition) Knowing without the demonstration of invariable facts. This is how hypotheses are formed.

φρόνησις, *phronēsis*, (practical reasoning) Knowing by reasoning through possible answers that are variable (i.e., contingent upon circumstances).

There are the ways through which a single individual can form is personal moral behaviour: Aristotle starts from the assumption that citizens are not contemplators as philosophers are and therefore individuals that take or will take part to community's life, must build their own knowledge in order to behave in a moral and ethical way to reach their happiness and as a consequence the community happiness.

Aristotle turns as a consequence, the relationship built from Plato between knowledge and the right community or polis. Philosophers, intended as true contemplators, are not those that have to guide the polis but as opposite, they are a task of the right polis to ensure citizens a good life, or the conditions by which the citizens could dedicate themselves to the rational life and so to happiness. In this way born the idea that happiness is the free time dissociated from slavery occupations and that time must be dedicated to intellectual pleasure and to wisdom's education: this is the deep meaning of **σχολή** (*scholē*).

THE CULTURED MAN FORMATION AND ARISTOTLE

The figure developed by Senofonte is the one that implies the **παιδευμένος** (*pepaideumenos*) man, the man who as a child receives a **παιδεία** (*paideia*), nowadays called "the cultured man". Even for the philosophical **παιδεία** (*paideia*) is valid the distinction between the "professional" philosophers who are able to teach, or those that are simply able to acquire a general philosophical culture. This distinction is also valid for Isocrates: in his case the aim is to form cultured men able to use adequately the words. Aristotle will later take the same idea of Isocrates. The question therefore is: "who can judge adequately the specialists when they act in their sectors of competence?" A specialist in a determined field, will be the judge man of that determined field. But, if there is the assumption that even non specialists can judge the specialists, here there is a question: until which point they have to study and acquire philosophical notions that need to be part of their **παιδεία** (*paideia*)?

A traditional answer makes the ancient conception of "polymathia" which literally means "acquiring many things". An example that fits perfectly in this case, is the one of Margite, an Homeric hero who thought he knew everything, but he knew everything bad. Plato and Aristotle indeed, are convinced that every individual is able to develop good only one technique, or can be competent in just one field of knowledge.

Nonetheless even for Plato a non specialist could be a good judge, but with the condition that he will dispose of a superior knowledge in respect to the specialist. This is the dialectic knowledge versus the mathematical one, because the one that gets the **παιδεία** (*paideia*), able to practice philosophy, as also able to discuss the mathematical principles used by mathematicians to build their theories. The dialectic knowledge is also used by those that are able to use the technical and scientific

products, persons that are generally called “*architekton*” literally “who governs the executors work”. Even Aristotle agrees with this thesis, but as he thinks there are two competences in the knowledge field: one is the “object science” the other one is **παιδεία** (*paideia*). The technical could judge only over his field of membership, not over other fields meanwhile for the **πεπαιδευμένος** (*pepaideumenos*) as he has acquired a general culture that concerns all the technics (or *technicai*), the ability to correctly judge the specialists when they expose, orally or written, their knowledge.

It is a critical capacity which consists in the “*krinein*” that means “judging” odd “discriminating” a good or bad exposition. This cation do not focus Bly on the contents of the discourses, as if it would the judge should had acquired an encyclopaedic and universal knowledge which is unreachable for everyone. The judge focuses are instead the modality and method with than he real specialists build their own argumentation and demonstration and therefore the logical and formal structure of their discourses/speeches. In this sense the **πεπαιδευμένος** (*pepaideumenos*) is seen as a figure near the dialectic: he does not build scientifically his demonstration starting from true premises, but he starts from premises that are generally accepted by everyone in the community to reach correctly the final conclusions. It can be therefore assumed that Aristotle, with his philosophical learning method in his school, the Liceum, and with his scripts, had the aim to form not Bly other philosophers n professional sense, but also children and young that would have become **πεπαιδευμένοι** (*pepaideumenoι*) in this sense.

Even during the imperial ages, the II century, the doctors Galeno, who had also a good philosophical preparation, exhibits in front of a vast public prevalently made by specialists, talking about not only medical dissertation on anatomical descriptions of animals part, but also of argumentation able to attract the other doctors and convince the public of his knowledge and preparation. Aristotle than, sustains not only a private education but also a public education, which has to be taught by the polis itself which as a core even the music and not necessary philosophy, which can be taught in the philosophical academy. It is also unforgettable that Aristotle himself was a foreign citizen in Athen and not an Athenian. Aristotle thinks that to be a good citizen is not necessary to be also a good philosopher in a professional sense, and to be a philosopher is not necessary to be a citizen: is Aristotle’s case. For philosophers the philosophical life continues to be the highest form of activity and represents the ore of **παιδεία** (*paideia*): becoming men n the real meaning of the word “men” do not mean simply becoming good citizens. In this direction an extremely strict position is adopted buy the cynical current, that trusts in a itinerant life, apart from cities and from the political life, opposed to all forms of the traditional **παιδεία** (*paideia*) and the philosophical paideia taught in school as well. In this way the cynical philosophers believe that the child is expression of innocence, a good and spontaneous model near nature who is not already corrupted by the society and the natural needs. For the other philosophers, the child represents a phase of imperfection. Aristotle thinks that a child is a prosecution of an animal: is no more an animal but is not yet a man. He does not have a straight line, he seems more like a dwarf and has some disproportion between

the upper parts of his body and the lower ones, that induct him to a forced locomotion on four legs a the quadruped locomotion. Straight line posture is instead connected to the brain development and to the action capacities that need he use of thinking and the deliberating ability, while children sleep most of their time. "None" says Aristotle " would choose to live as a child the whole life". The **παιδεία** (*paideia*) is therefore a process that is implemented on the potentialities present in the child and brings over the infant conditions, over the **παιδία** (*paidia*).

A specific characteristic of ancient philosophical schools is the fact that the philosophical learning is not limited to the adolescence period, but proceeds also in the adult age. Epicuro strongly affirms that philosophy can be initiated even as older. The same time the philosophical school could be also the place where people can be safe from the dangers of political life and could escape from sophist education.

CONCLUSION

After the long analysis developed above on the meaning of **παιδεία** (*paideia*) and the relevant components that belong to this word plenty of connections and meanings, it would be useful to review the most important points that have been touched during this digression on the Ancient Greece education, considering than the modern days we live in and reaching a conclusive comment. Up to the seventh year of life, the Greek child was brought up at home. Public education was not concerned with children under the age of seven. They were brought up at home, where the women lived in seclusion, apart from the ordinary pursuits of social life, which were an affair of the men. This in itself is the reinforcement of a truth of education, without knowledge of which one cannot really educate or teach, for the seventh year of life marks an all-important stage of childhood. The main phenomenon characteristic of the seventh year of human life is the change of teeth. This is an event to which far too little importance is attached nowadays. For think of it, the nature of the human organism is such that it brings the first teeth with it as an inheritance, or, rather, it brings with it the force to produce these first teeth which are discarded at the seventh year. It is incorrect to imagine that the force which pushes up the second teeth at about the seventh year unfolds for the first time at this age. It is developing slowly from birth on, and simply reaches its culmination at about the seventh year of life. Then it brings forth the second teeth from the totality of force in the human organisation. This event is of the most extraordinary importance in the course of human life as a whole, because it does not happen again. The forces present between birth and the seventh year reach their culmination with the appearance of the second teeth, and they do not act again within the entire course of earthly life. Now this fact should be properly understood is that the human being grows and develops according to Nature-principles. The Nature-forces of growth, the being of soul and the spiritual functions have not yet separated from one another in the child's construction; they form a unity up to the seventh year.

The body grows weaker in the seventh years of life and the soul grows stronger.

A similar process also takes place at puberty, in the fourteenth or fifteenth year. The element of soul now weakens to a certain extent and the spiritual functions make their appearance. So that if we take the course of the first three life-periods: up till the seventh year man is pre-eminently a being of body-soul-spirit in one, from the seventh to the fourteenth years he is a being of body-soul with a separate nature of soul and spirit, and from puberty onwards he is a threefold being, a physical being, a being of soul and a being of spirit. This truth opens up views into the whole evolution of the human being. Indeed, without knowledge of it, we really cannot take initiatives upon the education of children. The Greeks knew of this truth. To the Greeks, it was an irrevocable law that when a boy had reached his seventh year he must be taken away from his parents' house, from the mere Nature-principles. This knowledge was so deeply rooted in the Greeks that we do well to remind ourselves of it today. Later on, in the Middle Ages, traces of this important principle of education still existed. The modern age of rationalism and intellectualism has completely cancelled all these things, and has even even taken pride in showing that it places no value on such truths, for the child is usually required to go to school at an earlier age, before the end of the seventh year. We may say, indeed, this departure from such eternal principles of human evolution is typical of the chaos obtaining in our modern system of education. We must rise out of this chaos. The Greeks placed so high a value on this truth that he based all education upon it. What did the Greeks see in the little child from birth to the time of the change of teeth? They saw in the child a being who had lived in a spiritual world before earthly life. And as they observed the child, they tried to discover whether his body was rightly expressing the divine life or pre-earthly existence. It was of importance for the Greeks that in the child up to the seventh year should recognised that a physical body enclosed a spiritual being. The very glory of his culture and civilisation is based on the fact that the Ancient Greeks, by a right education, wanted to preserve the 'child' in the human being right up to death. Can we imitate this ideal? The answer is simply "no" because of three main factors. These three factors must be remembered by the modern educationalist when Ancient Greece is taken as a model. The first thing to remember is the following: these principles of education were only applied to a small portion of mankind, to a higher class, and they have as a consequence the existence of slavery. Without slavery it would not have been possible to educate a small class. For in order to educate thus, part of man's work on the earth fell to the lot of those who were left to their elemental human destiny, without education in the true Greek sense. Greek civilisation and Greek education are alike unthinkable without the existence of slavery. And so the delight of those who look back with inner satisfaction on what Greece accomplished in the evolutionary history of mankind is tempered with the tragic realisation that it was achieved at the cost of slavery. The second factor is that of the whole position of woman in Greek social life. The women lived a life withdrawn from the direct impulses at the root of Greek civilisation, and it was this secluded life that alone made it possible for the child to be left, up to the seventh year, to the care of the home influences, which were thereby given full scope. Without any actual knowledge, but merely out of human instincts, the child was led on by the elemental forces of growth to the time of the change of teeth.

One may say it was necessary that the child's life up to this point, should, despite its different nature, proceed just as unconsciously in the wider environment of the family, detached from the mother's body, as when the embryonic life had proceeded through the forces of Nature. The third is really a paradox to modern man. The second point — the position of women in Greece — is easier to understand, for we know from a superficial observation of modern life that between the Greek age and our own time women have sought to take their share in social life. This is a result of what took place during the Middle Ages. The third factor lies deeper down, and its nature makes it difficult for modern civilisation to acknowledge that we have to attain our spiritual life by human effort, by work. Anyone who observes the spiritual activities of civilised life will be obliged to admit that as regards the most important domain of civilised life, we must count upon what we shall achieve in the future by effort. Observing all the human effort which has to be spent on the attainment of a spiritual life in present-day civilisation, we look with some astonishment at the spiritual life of the ancient Greeks.

A truth such as that of the part played in human life by the seventh year, a truth which modern man simply does not realise, was deeply rooted in Greece.

(Outer symptoms indicate its significance but modern culture is very far from understanding it) It was one of the mighty truths that flowed through ancient spiritual life. And we stand in wonder before this spiritual life when we learn to know what wisdom, what spiritual knowledge was once possessed by man. The progress of humanity does not ascend, as is readily imagined, in a straight line from one stage to another. What man has to attain from out of his own being in the present age, he has to attain at the cost of losing revelation from without, revelation which locked within itself the deepest of all wisdom. The loss of primeval wisdom, the necessity to attain wisdom by man's own labours, this is related to the third factor in Greek education. Thus we may say: Greek education may fill us with admiration but it cannot be dissociated from these three factors: ancient slavery, the ancient position of woman, and the ancient relationship of spiritual wisdom to spiritual life. None of the three exist to-day nor would they now be considered worthy of true human existence. We are living at a time when the following question arises: How do we have to behave towards education, realising as we do that these three *a priori* conditions have been swept away by human progress? We must therefore observe the signs of the times if we desire to discover the true impulse for our modern education from inner depths. Today we are living at a time when, as a result of the natural course of development, man desires a firm foundation in a not safe place. This search expresses itself in the innumerable efforts towards educational reform in our time. The human being has lost his faith in tradition. Such is modern man, who now desires to be free of tradition and of memory. And however much certain portions of our humanity to-day would like to preserve ancient customs, but this is not possible. The very existence of the many efforts for educational reform indicates that a great question is facing us. In the past it was impossible to educate in the Greek way, and in our times education can no longer be based on tradition and memory. We have to educate in accordance with the immediate moment of life in which man enters upon earthly existence as a free being,

that has to be able to make his own decision, therefore the only question that still has not received a proper answer is that: how could this society raise and educate a free human being? One day probably we you have got a good education. The very fundamental education according to the etymology of the word is in future.

BIBLIOGRAPHY

- Aristote, *L'Éthique a Nicomaque*. Introduction, traduction et commentaire par R.A.Gauthier, O.P. et J.Y.Jolif, O.P., Publications Universitaires de Louvain, Louvain, 1958.
- Aristotelis, *De anima*, Graece et latine edidit versione, auxit et notis illustravit P. Siwek, S.J., Apud Aedes Pontificiae Universitatis Gregoriana, Romae, 1933.
- Aristotle, *Politics*, Introduction and critical notes and explanatory by W.L.Newman, Greek text, translation, reedition, Volume-III, Book- III, At the Clarendon Press, Oxford,1950.
- Beck; Frederick, *Greek Education*, Meuthen, London,1964.
- Diogene Laerzio, *Vies et Opinions des Philosophes*, V, 1, 18-19, in: *Les Stoiciens*, I, Textes traduits par É. Bréhier, Éditions Gallimard, Paris, 1962.
- Hackensack, *Ancient Greek Education and training*, Salem Editors, New Jersey,2008.
- Hancock, *The Greek concept of paideia*, Published Fall, Texas, 1987.
- Liddle & Scott, *Greek English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford, 1893.
- Stoller, *The Taste of Ethnographic things*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia,1989.
- Werner Jaeger, *The Ideals of Greek Culture*, Trans. from german by Gilbert Highet, Oxford University Press, Oxford, 1945.

Krzysztof Jerzy Gruszczyński

Warsaw Management University
Poland

German made Dieselgate

Abstract

This paper analyses the regulatory approach adopted by the US federal courts and agencies and the EU with regard to control of emissions from cars and environmental responsibility. Volkswagen A.G. (hereinafter referred to as VW) appeared as one of the most responsible car-maker according to sustainability index rating. Despite a well-established code of conduct was in place, the company has been exposed to the biggest pollution scandal, which unveiled many shortcomings of emissions tests which involve several car makers, certification companies, the US and the EU regulatory authorities. However, it's worth remembering that in May of 2014, after a group of researchers from West Virginia University and the International Council on Clean Transportation (ICCT) found discrepancies in the actual emissions levels of VW cars compared to their stated levels, California and federal authorities ordered VW to fix the problem. The company falsely claimed it had improved. VW, the world's largest car maker, admitted in September 2015 to using so-called "defeat device" software to cheat regulatory nitrogen oxides¹ emissions tests in some 11 million cars worldwide. The devices allowed the cars to spew up to 40 times the permissible limits of nitrogen oxide during normal driving, but this was hidden during emissions testing. Nevertheless, other car manufacturers, including Fiat, Renault, Mercedes, Opel, and Ford, were subsequently also found to have been "optimizing" test results, with on-the-road nitrous oxide emission levels 5-10 times higher than legal limits permit, exposing European citizens to dangerously high levels of pollution. Additionally, VW faces an array of legal challenges in Germany and worldwide relating to the software, installed mainly in own-brand vehicles, but also in cars made by Audi, Skoda and Seat, among its stable of 12 brands. Only in the US German manufacturer was charged with deceiving U.S. regulators in order to obtain the necessary certificates to sell the Subject Vehicles and the Porsche Vehicles in the US as well as with selling the Subject Vehicles and the Porsche Vehicles in the US knowing that these vehicles did not meet U.S. emissions standards. Also the company was deceiving VW's U.S. customers by marketing the Subject Vehicles and the Porsche Vehicles as "clean diesel" and environmentally friendly knowing that the diesel vehicles were intentionally designed to detect, evade and defeat U.S. emissions standards; and was concealing these facts from U.S. regulators and U.S. customers.

This paper proceeds in three parts. Part I details the VW scandal and emissions testing in the United States, the U.S. vehicle certification process, and the U.S. treatment of defeat devices. Part II argues that VW's emissions-test trickery is illegal under the US law in the context of criminal and civil settlements. The next part I discuss the EU regulations at issue for VW, Europe's diesel pollution problem. Furthermore, it analyzes the consequences of deeming VW's cheating legal in Europe, and recommends ways to

1 Greenhouse gas, atmospheric pollutant. Nitrogen oxides is formed when fossil fuel is burned at high temperatures, as in a combustion process. The primary sources of NOx are motor vehicles – especially diesel engine –, electric utilities, and other industrial, commercial, and residential sources that burn fuels. As a pollutant, NOx can be dangerous for human health and so the environment.

improve the EU's auto regulatory system

It is worth to remember that in the Germany the official investigations that have taken place in the meantime – especially in the case of Audi – and the recent decision of the Stuttgart Regional Court on judicial procedures of capital market communication), it is relevant that VW itself admitted the use of the manipulation software on September 3, 2015.

Keywords: Transport; Cars; Germany, NOX emissions; Dieselgate; Transport policy; VW.

On January 11th, 2017 one of the biggest car maker VW Aktiengesellschaft AG agreed to plead guilty and pay \$4.3 billion in criminal and civil Penalties; six VW executives and employees were indicted in connection with conspiracy to Cheat U.S. Emissions Tests.¹ VW's data, deception defrauded the U.S. government, violated the Clean Air Act (hereinafter referred to as CAA) and eroded worldwide consumer trust. The American case, unfortunately not pursued in the EU, sends a clear message to German corporations, no matter how big or small, that if they lie and disregard rules that protect consumers and the environment, they will be caught and held accountable. Blatant violations of U.S. customs and, as opposite to the European stance, environmental laws will not be tolerated, and this case reinforces that position of US agencies. VW admitted in September 2015 to installing secret software in its diesel cars to cheat exhaust emissions tests and make them appear cleaner in testing than they really were. In reality, the vehicles emitted up to 40 times the legally allowable pollution levels. VW still faces billions more in costs to address 85,000 polluting 3.0-liter vehicles and Justice Department fines for violating clean air laws. It also faces lawsuits from at least 16 U.S. states for additional claims that could hike the company's overall costs. The legal fallout from the VW diesel emissions scandal continues to unfold. Not only in the US and Canada, but also in Europe. VW has agreed to a buyback scheme, compensation payments and fines. In Poland, however, VW so far has refused to admit to its liability to pay compensation.

The 'Dieselgate' affair of VW AG as biggest economic scandal in recent years, has already produced losses of EUR 22 billion as per the 2016 financial statement. Initially estimated by the management to be only EUR 6.7 billion, US \$ 24 billion are now already due only for customer compensation and penalties in the US.² The shareholder suits for too late ad-hoc communication as well as the future not unlikely customer compensation and penalties in Europe are ignored by the boards by using purely legal arguments without any provisioning.³ In the US title II of the Clean Air Act CCA and regulations promulgated thereunder seek to protect the environment and human health by lowering emissions of NOx and other

1 US Department of Justice Office of Public Affairs Justice News January 11 2017. VW is to Pay \$2.8 Billion Criminal Fine in Guilty Plea and \$1.5 Billion Settlement of Civil Environmental, Customs and Financial Violations;

2 *Rüdiger Kammerhoff, An Volkswagen Aktiengesellschaft -HV-Stelle- 38154 Königsutter, 6.4.2017*

3 However, as the total damage is estimated by experts to be between EUR 30 and 40 billion, one can question whether the financial statements are correct (sec. 256 (5) No. 1 of German company law (AktG)). This is also indicated by the significantly guarded audit opinion of PwC as company auditors.

pollutants from motor vehicles.⁴ Section 202(a) of the CAA requires the EPA to prescribe emissions standards for any pollutant discharged from new motor vehicles that it deems deleterious to public health.⁵ The EPA conducts a certification program to ensure that all motor vehicles introduced in the United States comply with the emissions standards.⁶ As part of the program, the EPA issues certificates of conformity to demonstrate that vehicles meet these standards.¹³² Under Section 203(a)(1) of the CAA, automakers may not sell or introduce into commerce any new car or car engine unless a certificate of conformity covers the car or engine. Additionally, a person may not import or cause another to import any new car or car engine into the US, unless the EPA has issued a certificate of conformity covering the car or engine. The use of defeat devices is banned in the United States. Federal regulations define a defeat device as “an auxiliary emission control device (AEC) that reduces the effectiveness of the emission control system under conditions which may reasonably be expected to be encountered in normal vehicle operation and use.”⁷ Like the EU law, U.S. federal law exempts from defeat-device status any device that protects the vehicle from damage or accident, or that does not function after the engine has started.⁸ The U.S. definition of “defeat device” mirrors the EU definition in that it does not apply if the emissions-test conditions reflect those one would expect to find in everyday driving.¹⁴³ Section 203(a)(3)(A) of the CAA prohibits any person from removing or rendering ineffective any device or element of design installed in a car in compliance with regulations under Title II of the CAA both before and after it is sold and delivered to the ultimate purchaser.⁹ Additionally, section 203(a)(3)(B) of the CAA bars anyone from knowingly manufacturing, selling, or offering for sale a defeat device.

In September 2015 the US Environmental Protection Agency (hereinafter referred to as EPA) issued a violation notice¹⁰ that VW had outfitted its diesel cars¹¹ with software that recognized when the vehicle’s emissions were being tested. The car then activated a mechanism to reduce its emissions at the expense of engine performance. When not being tested, however, the cars¹² actually emitted 40 times

4 Complaint at 8, U.S. v. Volkswagen AG, No. 2:16-CV-10006 (E.D. Mich. filed Jan. 4, 2016); see 42 U.S.C §§ 7521–7554 (2012). NOx is a major contributor to the atmospheric reactions that produce ozone.

5 42 U.S.C. § 7521(a)(1);

6 Complaint at 8, U.S. v. Volkswagen AG, No. 2:16-CV-10006 (E.D. Mich. filed Jan. 4, 2016); see 42 U.S.C §§ 7521–7554 (2012).

7 40 C.F.R. § 86.004-2.

8 See Regulation (EC) No 715/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Type Approval of Motor Vehicles with Respect to Emissions from Light Passenger and Commercial Vehicles (Euro 5 and Euro 6) and on Access to Vehicle Repair and Maintenance Information, 2007 O.J. (L 171) 1, 6

9 C.F.R. § 86.004-2;

10 The EPA would not certify motor vehicles equipped with defeat devices. Manufacturers could not sell motor vehicles in the United States without a certificate of conformity from the EPA.

11 Diesel vehicles emit high levels of harmful pollutants, leading regulators in the U.S. and E.U. to implement stringent emissions regulations aimed at reducing vehicles’ emissions and fuel consumption.

12 VW sold the following vehicles containing 2.0 liter diesel engines in the United States: Model Year (MY) 2009-2015 VW Jetta; MY 2009-2014 VW Jetta Sportwagen; MY 2010-2015 VW Golf; MY 2015 VW Golf Sportwagen; MY 2010-2013 and 2015 Audi A3; MY 2013-2015 VW Beetle and VW Beetle Convertible; and MY 2012-2015 VW Passat. VW sold the following

more nitrogen oxide than Clean Air Act regulations permit. Sadly to say, in May 2017 another German company Daimler Benz was charged in the US District Court Central District California¹³ that that because Defendants knew or recklessly disregarded that Daimler AG “BlueTEC” diesel vehicles emitted pollutants many multiples higher than permitted under applicable regulations when measured under conditions that deviated from those used in regulatory testing, their statements have otherwise been materially false and misleading. Plaintiffs alleged the Daimler AG, maker of Mercedes-Benz vehicles, made material misrepresentations regarding its diesel vehicles’ emissions controls systems that led to the decline in the value of their ADRs and that Defendants’ statements caused the Daimler ADRs¹⁴ to trade at artificially inflated levels, which in turn caused the Class to suffer economic loss when the ADR price dropped after the truth, concealed by Defendants’ false and misleading statements and omissions, was revealed.

FIAT PROBLEMS

VW emission scandal brought attention not only to VW itself, but also to other automakers of diesel vehicles. Another wrongdoer is Italian company is FIAT, whereas on 12 January 2017 the US EPA(EPA) and the California Air Resources Board (CARB) issued notices of violation to Fiat Chrysler Automobile (FCA) for alleged undisclosed engine management software in light-duty model years 2014, 2015 and 2016 Jeep Grand Cherokees and Dodge Ram 1500 trucks with 3.0 liter diesel engines sold in the US. FCA, which on February 2, 2016 issued a press release stating: FCA diesel vehicles do not have a mechanism to either detect that they are undergoing a bench test in a laboratory or to activate a function to operate emission controls only under laboratory testing. When tested following the only testing cycle prescribed by European law (NEDC) [FCA diesel vehicles] perform within the regulatory limits and comply with the relevant regulatory requirements. On February 9, 2016, a week after FCA issued the press release, it was accused by German environmental protection organization Deutsche Umwelthilfe (DUH) of exceeding emission limits on their Fiat 500X crossover SUV equipped with a 2-liter Fiat MultiJet II diesel engine. DUH used a chassis dynamometer for testing. As of this writing, FCA has not acknowledged that its car has a defeat device.¹⁵ The software results in increased emissions of NOx from the FCA vehicles. The allega-

vehicles containing 3.0 liter diesel engines in the United States: MY 2009-2016 VW Touareg; MY 2009-2015 Audi Q7; MY 2014-2016 Audi A6 Quattro; MY 2014-2016 Audi A7 Quattro; MY 2014-2016 Audi A8L; and MY 2014-2016 Audi Q5.

- 13 US District Court, CA CASE Vancouver Alumni Asset Holdings Inc., et al. v. Daimler AG, et al.; NO.: CV 16-02942 SJO (KSx) DATE: May 31, 2017
- 14 An American Depository Receipt (“ADR”) is a U.S. dollar denominated form of equity ownership in a non-U.S. company; i.e. a foreign share held on deposit by a custodian bank in the company’s home country, carrying the corporate and economic rights of the foreign shares, and subject to the terms specified on the ADR certificate. Daimler AG established its sponsored Level I ADR program, which trades on over-the-counter (“OTC”) markets in the United States, by contracting with U.S.-based Deutsche Bank Trust Company Americas to serve as the acting depository bank for the ADRs at issue here: those utilizing the ticker symbols DDAIF and DDAIY (the “Daimler ADRs”).
- 15 Fiat Chrysler Automobiles. FCA on Real Driving Emissions. https://www.fcagroup.com/enUS/media_center/fca_press_release/2016/february/Pages/fca_on_real_driving_emissions.aspx,2016.

tions cover roughly 104 000 vehicles, including 14 000 in state of California.¹⁶ EPA and CARB have both initiated investigations based on FCA's alleged actions. On the same day, FCA issued a press release on the subject and said that FCA US diesel engines are equipped with state-of-the-art emission control systems hardware, including selective catalytic reduction (SCR). FCA US believes that its emission control systems meet the applicable requirements. FCA US has proposed a number of actions to address EPA's concerns, including developing extensive software changes to their emissions control strategies that could be implemented in these vehicles immediately to further improve emissions performance.

In two related settlements,¹⁷ one with the US and the State of California, and one with the U.S. Federal Trade Commission (FTC), German automaker VW AG and related entities have agreed to spend up to \$14.7 billion to settle allegations of cheating emissions tests and deceiving customers. VW will offer consumers a buy-back and lease termination for nearly 500,000 model year 2009-2015 2.0 liter diesel vehicles sold or leased in the U.S., and spend up to \$10.03 billion to compensate consumers under the program. In addition, the companies will spend \$4.7 billion to mitigate the pollution from these cars and invest in green vehicle technology.¹⁸ On October 26th, 2016 a U.S. judge approved one of the biggest corporate settlements on record, VW AG's \$14.7 billion deal arising from its diesel emissions cheating scandal, and the German automaker said it would begin buying back polluting cars in mid-November. U.S. District Judge Charles Breyer in San Francisco signed off on VW's settlement with federal and California regulators and the owners of the 475,000 polluting diesel vehicles in a pivotal moment for the world's No. 2 automaker as it tries to move past a scandal that has engulfed it for more than a year.¹⁹ VW has also admitted to misleading regulators and still faces an ongoing criminal investigation. The settlement covers 2.0-liter polluting diesel Beetle, Golf, Jetta, Passat and Audi A3 cars from the 2009 through 2015 model years. Up to 490,000 people will take part in the settlement because some vehicles had multiple owners. In separate civil resolutions of environmental, customs and financial claims, VW has agreed to pay \$1.5 billion. This included EPA's claim for civil penalties against VW in connection with VW's importation and sale of these cars, as well as U.S. Customs and Border Protection (CBP) claims for customs fraud. In addition, the EPA agreement requires injunctive relief to prevent future violations. The agreements also resolve alleged violations of the Financial Institutions Reform, Recovery and Enforcement Act (FIRREA). VW at-

16 International Regulatory Developments Newsletter ACCC US EPA and CARB accuse Fiat Chrysler of Alleged Defeat Device Software, January 2017

17 The late-stage deal with the Department of Justice and U.S. Customs and Border Protection is still subject to the approval of Volkswagen's management and board of directors, most likely to be approved if it receives their support, the settlement must then be approved in court. Volkswagen then will also be required to have an independent monitor oversee its business for the next three years to ensure regulatory compliance

18 Shares of Volkswagen ended regular trading modestly higher, but about 42 percent lower than when they reached their all-time high a few months before news of the scandal widely broke in late 2015.

19 Breyer turned away objections from car owners who thought the settlement did not provide enough money, saying it "adequately and fairly compensates" them. Owners will get the pre-scandal "trade in" value of the vehicle and \$5,100 to \$10,000 in additional compensation. <http://fortune.com/2016/10/26/settlement-vw-diesel-scandal/>

tempted not only to mislead consumers and deceive the government, but also to dodge emissions standards and import falsely certified vehicles in the USA. The appropriate authorities, e.g. EPA²⁰ stepped down to defend consumers, protecting the national environment and holding individuals and companies accountable for corporate wrongdoing.

ALLEGATIONS

According to the charging documents and statement of facts filed with the court, in 2006, VW engineers began to design a new diesel engine to meet stricter U.S. emissions standards that would take effect by model year 2007. This new engine would be the cornerstone of a new project to sell diesel vehicles in the US that would be marketed to buyers as “clean diesel,” a project that was an important strategic goal for VW’s management. When the co-conspirators realized that they could not design a diesel engine that would both meet the stricter NOx emissions standards and attract sufficient customer demand in the U.S. market, they decided they would use a software function to cheat standard U.S. emissions tests. VW engineers working under Dorenkamp²¹ and Hadler²² designed and implemented a software to recognize whether a vehicle was undergoing standard U.S. emissions testing on a dynamometer or it was being driven on the road under normal driving conditions. The software accomplished this by recognizing the standard published drive cycles. Based on these inputs, if the vehicle’s software detected that it was being tested, the vehicle performed in one mode, which satisfied U.S. NOx emissions standards. If the software detected that the vehicle was not being tested, it operated in a different mode, in which the vehicle emissions control systems were reduced substantially, causing the vehicle to emit NOx up to 40 times higher than U.S. standards

After several years of VW selling their “clean diesel” vehicles in the US that had the misleading software, in March 2014, West Virginia University’s Center for Alternative Fuels, Engines and Emissions published the results of a study commissioned by the International Council on Clean Transportation (ICCT). The ICCT study identified substantial discrepancies in the NOx emissions from certain VW vehicles when tested on the road compared to when these vehicles were undergoing EPA and CARB standard drive cycle tests on a dynamometer. Rather than tell

20 EPA’s fundamental and indispensable role becomes all too clear when companies evade laws that protect our health. The American public depends on a strong and active EPA to deliver clean air protections and safe environment

21 Richard Dorenkamp: from 2003 until December 2013, Dorenkamp worked for VW as the head of VW’s Engine Development After-Treatment Department in Wolfsburg, Germany. From 2006 until 2013, Dorenkamp led a team of engineers that developed the first diesel engine that was designed to meet the new, tougher emissions standards in the US. See also Kristin Nemeth/Jorge Morais Carvalho “Dieselgate” and Consumer Law: repercussions of the Volkswagen scandal in the European Union Journal of European Consumer and Market Law 1/2017 14 February 2017, p. 35 - 42

22 Jens Hadler: from May 2007 until March 2011, Hadler worked for VW as head of Engine Development for VW.

the truth, VW employees, including Neusser,²³ Gottweis,²⁴ Schmidt²⁵ and Peter,²⁶ pursued a strategy to disclose as little as possible – to continue to hide the existence of the software from U.S. regulators, U.S. customers and the U.S. public.

THE RESPONSE OF THE EU AUTHORITIES TO THE DIESELGATE

Germany and the US maintain different compositions of emission standards and regulatory implementations. Air policies in the US are based on the Clean Air Act of 1963.²⁷ Emission standards are administered by the EPA or the California Air Resources Board (CARB), both autonomous agencies with a strict mission on health and environmental protection. Air pollution regulations in the US consist of air quality standards and emission standards (NAAQS), defined by the EPA. Federal states can choose whether they adapt the requirements of the EPA or the more stringent policies of the CARB.²⁸ Emission limits in the US are fuel neutral and diesel engines play a marginal role in the market. The US prescribes emission standards of 40mg nitrogen oxide/mile (1,6km). The type of approval regime for vehicles in the EU is shaped by its origins as an instrument for a single market.²⁹

The European Standards allow higher emission levels to diesel vehicles (Euro 6b, 80mg/ nitrogen oxide/km). In the EU, air policies are administered by the EU commission,³⁰ but these are more like guidelines and member states, such as Germany, implement the targets by themselves. Emission standards in the EU are calculated through emission taxation and a cost-benefit analysis. The software VW installed in its European cars, qualifies as a defeat device under EU law.³¹ VW has

23 Heinz-Jakob Neusser: from July 2013 until September 2015, Neusser worked for VW as head of Development for VW Brand and was also on the management board for VW Brand. From October 2011 until July 2013, Neusser served as the head of Engine Development for VW.

24 Bernd Gottweis: from 2007 until October 2014, Gottweis worked for VW as a supervisor with responsibility for Quality Management and Product Safety.

25 Oliver Schmidt: from 2012 through February 2015, Schmidt was the General Manager in charge of the Environment and Engineering Office, located in Auburn Hills, Michigan. From February 2015 through September 2015, Schmidt returned to VW headquarters to work directly for Neusser, including on emissions issues

26 Jürgen Peter: Peter worked in the VW Quality Management and Product Safety Group from 1990 until the present. From March 2015 until July 2015, Peter was one of the VW liaisons between the regulatory agencies and VW.

27 Kuklinska, K.; Wolka, L., Namiesnik, J. (2015) *Air quality policy in the U.S. and the EU – a review*, in: *Atmospheric Pollution Research*, Vol. 6, Issue 1. DOI: <http://dx.doi.org/10.5094/APR.2015.015>.

28 Aileen Schissler Risk Communication - The Volkswagen Scandal Working Paper · July 2017 DOI: 10.13140/RG.2.2.24676.88960

29 European Parliament (2016) *Comparative Study on the Differences between the EU and US Legislation on Emissions in the Automotive Sector*. DOI: <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>.

30 the commission should have chosen earlier on to use so-called portable emissions measurement systems to measure on-road pollution. The EU executive should have taken "meaningful and complete minutes" of the working group meetings. The commission should also have supervised the deadlines by which national governments had to report on the penalties

31 See Council Regulation 715/2007, See Regulation (EC) No 715/2007 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2007 on Type Approval of Motor Vehicles with Respect to Emissions from Light Passenger and Commercial Vehicles (Euro 5 and Euro 6) and on Access to Vehicle Repair and Maintenance Information, 2007 O.J. (L 171) 1, 6; See

admitted to using illegal software to cheat emissions tests in the US, but denies that it broke European rules.

In December 2016 The European Commission³² has launched legal action against seven nations, including Germany and the UK³³ for failing to clamp down on the emissions cheating exposed by the “dieselgate scandal”. Under the current approval system, national authorities are responsible for checking that car models meet EU regulations before they can be sold, and for sanctioning auto manufacturers that break the law. The Commission stated that Officials Germany, Spain³⁴ and Luxembourg were accused of not imposing the same kind of penalties VW faced in the United States over its use of illegal software. The European Commission has further called on Germany and the UK, claiming both refused to share details on breaches of EU emissions laws uncovered in national investigations this year.³⁵

Germany, likewise, implemented a Clean Air Act (*Bundesimmissionsschutzgesetz*)³⁶ similar to the American model in 1974. In contrast to the US, the Clean Air Act only commits compliance to the EU regulations. Another difference is the test regime of emissions from vehicles. The EPA conduct emissions tests (NVFEL) during the whole lifespan of a car (on production line and in-use) to calculate the exhaust values that must be examined during normal road use. In Germany, the NEDC test measures cars only under laboratory conditions which does not recognize standard deviations through defeat devices.³⁷

On 17 September 2015, the German Environmental Aid (DUH)³⁸ launched its “Diesel exhaust fumes kill” campaign.. As part of the official investigations, the Federal Motor Transport Authority (KBA)³⁹ has manifestly measured strikingly

more Kevin Tarsa, *Won't Get Fooled Again: Why Vw's Emissions Deception Is Illegal in Europe and How to Improve the Eu's Auto Regulatory System*, Boston College International & Comparative Law Review. Vol. 40 No. 3, 2017

32 Commission has tabled proposals for greater EU oversight of national approval systems, although measures to mandate independent inspections of vehicles were deleted from a draft version of the regulation, after interventions from EU states' transport ministries

33 The UK is one of four countries accused of issuing approvals for VW Group cars and not applying national provisions or penalties, despite the company's use of illegal software. The commission argues that the UK and Germany have unlawfully refused to disclose details of national investigations into potential irregularities in nitrogen oxide (NOx) emissions by VW and other carmakers.

34 Germany and Spain are among the nations accused of failing to set up penalty systems to deter such violations of emissions law and failing to punish offenders where crimes have been committed. The accused countries have two months to respond, after which the commission could send a “reasoned opinion” before ultimately filing a suit at the European court of justice in Luxembourg

35 The other nations' actions under the spotlight are the Czech Republic, Lithuania and Greece.

36 Act on the Prevention of Harmful Effects on the Environment caused by Air Pollution, Noise, Vibration and Similar Phenomena (Gesetz zum Schutz vor schädlichen Umwelteinwirkungen durch Luftverunreinigungen, Geräuschen, erschütterungen und **ähnliche** Vorgänge) As amended and promulgated on 14 May 1990 (Federal Law Gazette I. p. 880), as last amended by Article 1 of the Act of 3 May 2000 (Federal Law Gazette I. p. 632)

37 Hucko, M.; Pander, J. (2015) *Der schmutzige Trick mit den Abgaswerten*, in: Spiegel (online-magazine). <http://www.spiegel.de/auto/aktuell/volkswagen-so-hat-vw-bei-den-tests-getrickst-a-1053990.html>.

38 The German Environmental Aid (Deutsche Umwelthilfe - DUH) constitutes a forum for environmental organisations, politicians and decision-makers in the economy

39 The KBA approves new vehicle types and vehicle parts; monitors the work of test centers; runs the Central vehicle register, register of driver fitness, central register of driving licenses

high nitrogen oxide (NO_x) values in many German and foreign vehicles.⁴⁰ After the DUH has, since October 2015, found indications of defeat devices in all its own investigations and published these findings, in the meantime, several more car manufacturers beyond the VW group have admitted to using defeat devices, which reduce emission control at a slightly higher or lower temperature than the temperature found in the laboratory. The KBA thereupon determined in February that the DUH does have a legal right to information. However, VWAG did not agree to the disclosure and so last Friday, on 18 March 2016, the DUH got the completely blacked out 581-page VW file from the Administrative Court of Schleswig that it had appealed to “for a week’s perusal” On 21 March 21st 2016, the DUH presented new in-house exhaust measurements on a Smart diesel that shows alarming NO_x emissions. The investigations were carried out at the exhaust gas test lab of the Bern University of Applied Sciences in Switzerland in February and March 2016. In these tests, the Smart significantly exceeded the Euro 5 emission limits for NO_x emissions in all tests driven on the dynamometer with a warm engine. Compared to a 28-ton truck, likewise made by Daimler (Actros 1842 Euro 6), which, according to the Federal Motor Vehicle Office, had a value of 158 mg NO_x/km as measured on the road, the Smart exceeds this value in the CADC driving cycle (the CADC cycle is used to determine the car emission factors used) by almost four times (589 mg/km). During or after the tests, the vehicle reported no OBD errors via the warning lamp (MIL), despite the greatly increased emissions. The manufacturers justify this by arguing that reducing the effectiveness of emission control is necessary in order to protect the “engine against damage”. In the view of the DUH, this reasoning is a purely defensive statement. Under the current EU type-approval procedure, vehicles must demonstrate a functioning emission control “in normal use”, i.e. also under all normally occurring temperatures and not only between 20–30 degrees Celsius. According to information of the DUH, official consultation processes are currently underway at the KBA or the Federal Ministry of Transport to prepare an official hearing procedure against Daimler AG, Adam Opel AG and the VW Group.⁴¹ In a 2011 meeting in Geneva, Switzerland, British auto regulators noticed an apparent loophole in European Union (EU) emissions test regulations that allowed car manufacturers to alter engine performance settings before pollution tests. The regulators warned that leaving the loophole in place could eviscerate vehicle emissions tests because it allowed carmaker to select a special setting usually not used on the roads.² To fix this problem, British regulators proposed that emissions tests be performed on the default setting or the setting that produced the most pollution.⁴²

and the central register of tachograph cards; draws up and publishes statistics based on these registers as well as on vehicle inspections and by road haulage.

40 See Administrative Court of Schleswig mailed to the DUH the 581-page blacked-out VW Dieselgate file of the KBA, whereas the court ruled that measured nitric oxide levels of a Smart cdI diesel almost four times higher than a 28-ton Mercedes-Benz Truck

41 Deutsche Umwelthilfe Press Release, *German Environmental Aid takes stock of “Dieselgate” after six months – Many car manufacturers use defeat devices – KBA proceedings against Daimler, Opel and VW April 2016*

42 Danny Hakim & Claire Barthelemy, *VW’s Emissions-Test Trickery May Not Be Illegal in Eu-rope*, N.Y. TIMES (Nov. 11, 2015), <http://www.nytimes.com/2015/11/12/business/international/vw-scandal-eu-emissions-tests.html> [<https://perma.cc/585G-Z7WQ>].

In the EU, the auto industry of Germany is acting with the most powerful lobby (VDA, Verband der Automobilindustrie) in Brussels. Even though defeat devices are neither allowed in the US nor in Europe (EU regulation 715/2007), the EU tolerates legal deviations of the regulations.⁴³ After the VW scandal, the EU commission proposed deviations of 17%, but the lobby enforced that between 2017-2019 deviations must not exceed the “conformity factory” of 110% of the maximum emission value. Presently the EU member states consumers are expecting EU legislators to acknowledge the malpractices of the car industry e. g. VW and Daimler companies, and the failure of Member States to properly test cars. The opaque testing system currently favors carmaker over consumers and this vote helps reverse the tide. In the aftermath of the Dieselgate scandal, the market share of diesel cars in Europe was declining. The average diesel passenger car⁴⁴ emits less carbon dioxide (CO₂) than a comparable gasoline car within the same vehicle segment. Nevertheless, the compliance cost of meeting the European Union’s CO₂ reduction target for new cars by 2025 would be up to 280 Euros per vehicle lower with fewer diesel cars sold, according to a new study by the independent research organization International Council on Clean Transportation.⁴⁵ The overall compliance cost for an average vehicle manufacturer was found to be up to 280 Euros per vehicle lower if the diesel market share declines. This is because the required investment in vehicle efficiency technologies and electrified vehicles is counterbalanced by savings when moving away from expensive diesel engine technology.

As for the Daimler Benz company on September 21st, 2015, the European Federation for Transport and Environment,⁴⁶ a non-governmental organization comprised of 42 member organizations across 27 countries, published an article observing that Mercedes-Benz vehicles were polluting at significantly higher levels than previously believed. The article confirmed that Daimler AG diesel vehicles emitted pollutants many multiples higher than permitted under applicable regulations when measured under conditions that deviated from those used in formal, regulatory testing. On February 2, 2016, it was reported that Daimler AG had finally admitted that it had specifically designed BlueTEC to deactivate or disengage diesel emissions controls when temperatures fell below approximately 50 degrees Fahrenheit. However, Daimler AG denied that this was a defeat device,

43 Gude, H.; Hawranek, D.; Traufetter, G.; Wüst, C. (2015) *Täter und Komplizen*, in: Spiegel (online-magazine). DOI:spiegel.de/spiegel/print/d-139688865.html

44 The average diesel car in Europe typically emits about 17% less CO₂ than a similar conventional gasoline car within the same vehicle segment. However, across all vehicle segments, average CO₂ emissions of new diesel and gasoline cars are nearly identical (119 grams per kilometer [g/km] vs. 123 g/km, respectively). Efficiency gains from the diesel engine often are counterbalanced by a higher engine power and higher weight for diesel cars, [in] Peter Mock, *Declining diesel car share not a hurdle for meeting the European Union’s CO₂ reduction targets, instead helps reduce compliance costs for manufacturers* The International Council on Clean Transportation 2017

45 The International Council on Clean Transportation (ICCT) is an independent nonprofit organization founded to provide first-rate, unbiased research and technical and scientific analysis to environmental regulators.

46 Transport & Environment’s mission is to promote, at EU and global level, a transport policy based on the principles of sustainable development. Transport policy should minimise harmful impacts on the environment and health, maximise efficiency of resources, including energy and land, and guarantee safety and sufficient access for all.

citing a regulatory exception that allows limited deactivation of emission control systems “when necessary to protect the engine from damage.”

In order to maintain their market share, Porsche quickly announced that their cars equipped with diesel engines were not the subject of this scandal as they tune and test the engines in a different manner than VW does, although they are part of the same automotive group. Although VW was under this major investigation and the problem was becoming a global one not only a local or regional one, three European states (France, Germany and United Kingdom) demanded more relaxed environmental regulations for cars, but in the same time they wanted a thorough investigation into the Dieselgate scandal.⁴⁷ As a result, these states were accused of hypocrisy by the international community. After this, Germany began in November 2015 an investigation on its own on a number of 51 cars sold on the domestic market, all equipped with diesel engines. The result of this inquiry revealed the fact that a number of 15 car manufacturers, apart from VW, cheat on the emissions tests as well. These companies are Alfa Romeo, Chevrolet, Dacia, Fiat, Hyundai, Jaguar, Jeep, Landrover, Nissan, Renault and Suzuki, as well as the German brands Opel, VW, Porsche, Audi and Mercedes. Although they tend to have the same faulty practice, the difference between the declared emissions and the real ones is not as big as VW's. France took a stand as well and after a detailed examination concluded that VW's cars have emissions' levels way higher than normal. Following the same direction the French automotive group PSA⁴⁸ (composed of Peugeot and Citroen) recently announced that they will publish the real life emissions and fuel consumption for some of their models.

Since information has emerged that VW had been manipulating NOx emissions on a global scale, the EU and its member states have been taking legal action against the car manufactures. As an example, in December 2016, the EC issued a formal notice to the UK Government for failure to prosecute VW for its role in cheating emissions tests. A group of affected car owners has also sought a group litigation order in the High Court seeking compensation of up to £3.6bn for being misled about the fuel emissions and efficiency of the diesel cars they purchased. In Germany, VW home state in civil proceedings, there are generally two opposing parties. Procedural law does not allow for U.S. class action litigations. As an exception, in 2005, the Capital Markets Model Case Act (KapMuG) was enacted which allows for the bundling of parallel cases and a uniform decision for common issues in a so-called “model case”. The Act is applicable when a plaintiff claims (1) compensation for damages directly resulting from false, misleading, or omitted public capital markets information, (2) compensation for damages for the use of false or misleading public capital markets information or for failure to offer clari-

47 Vlad Carstea, The Dieselgate scandal Romanian Economic and Business Review – Vol. 11, number 2 247

48 Groupe PSA (informally PSA; PSA Group in English; formerly known as PSA Peugeot Citroën from 1991 to 2016) is a French multinational manufacturer of automobiles and motorcycles sold under the Peugeot, Citroën, DS Automobiles, Opel and Vauxhall Motors brands Opel (together with its Vauxhall subsidiary) is the largest PSA brand in Europe. PSA is listed on the Euronext Paris stock exchange and is again a constituent of the CAC 40 index (2015) after having been removed in 2012

fiction about the false or misleading nature of public capital markets information (e.g., resulting from investment advisory contracts), or (3) fulfillment of a contract based on an offer under the Securities Acquisition and Takeover Act. The model case proceedings are limited to these capital market disputes, unlike class actions which can be brought in any type of civil law proceeding that fits into one of three categories set out in Rule 23(b) of the Federal Rules of Civil Procedure.⁴⁹ In the VW litigations that are pending in Germany, the institutional investors are alleging that VW breached its capital market disclosure obligations by failing to inform shareholders in a timely manner of the emission manipulations and its relevance for the stock price. VW submitted that it “considers the shareholder lawsuit to be without merit” and that “its management board duly fulfilled its disclosure obligation under German capital markets law”. On August 2016, the Regional Court of Braunschweig decided to refer the model cases to the Higher Regional Court of Braunschweig (*OLG Braunschweig*). The announcement of the model case, plaintiff and the start of the litigation at the OLG Braunschweig will commence at the earliest in the last quarter of 2016. It will most likely take at least several years before a decision is reached in the model case.⁵⁰ In 2014, the German party “Alliance 90/The Green Party” submitted a bill to the German parliament that proposed integrating the Capital Markets Model Case Act into the general German Code of Civil Procedure to make collective actions available for all civil law actions and not limited to capital markets law. The bill was rejected, but the VW scandal has revived the issue. In April 2016, the German State Ministers for Consumer Protection proposed that collective actions should be made generally available in consumer litigations.

There are two possible paths that consumers can take; one based on the rules on non-contractual liability, the other based on the rules on contract. In the case before the Landgericht Braunschweig, the claimants argue on the basis of the rules on non-contractual liability. The reason is that the consumers sued VW directly, without having bought their cars directly from the company (but from distributors). In this case, the argument is that the EU rules on car approvals not only protect public health and safety, but also protect individuals and their (economic) interests. In other words, the EU law on car approvals and emission standards is held to have horizontal direct effect. In case a company breaches these rules by cheating in the national administrative approval procedure, detrimentally affected individuals can consequently claim damages. This is obviously difficult to realise, since the Court of Justice has been very restrictive in allowing EU directives (and most of the rules on car approvals and emission standards are laid down in directives) to have a horizontal direct effect. I would say that the only argument that could potentially be successful would be to argue that the national courts have to interpret the national private law rules on damages in the light of EU law in its entirety, including the environmental directives (i.e. reliance on C-106/89 *Marleasing SA v La Comercial Internacional de Alimentacion SA*). If the public authority has made mistakes in the approval procedure, it is also conceivable that consumers

49 <https://blogs.loc.gov/law/2016/10/the-volkswagen-litigations/>

50 The only other comparable model case, the *Deutsche Telekom* litigation in which 1,700 prospectus liability claims were filed, took 12 years

could sue the Member State in question for its incorrect application of EU law (i.e. the C-6/90 *Andrea Francovich v Italy* doctrine). But this is not as easy as it appears.

Hence, let me now look at the viability of using contract law to claim compensation. There are several cases in which consumers have sued VW because they bought their cars directly from the company, or where they have sued the distributors of VW cars and claimed that these are contractually responsible towards them for the behaviour of VW. The essential question then is: Can aspects such as the real-drive emissions of the car and the compliance of the car with EU laws on car approvals and emission standards be a contractual obligation that VW has breached by means of cheating the public authorities? I would argue that this is possible. Not only has VW presented to consumers in leaflets the details of the emissions and the conformity of the cars with the Euro-norm, it has also – and that allows me to link it to my initial research – publicly declared in its CSR policy towards consumers that it complies with all laws and regulations. This commitment and the related, more specific advertisement can be read into the standard of conformity because of Art. 2(2)(d) Consumer Sales Directive (which prescribes that the reasonable expectations of consumers as regards the conformity of the good can be determined in the light of public statements of the seller or the manufacturer). The question is then whether this has led to any direct damage. The decreased value of the car (and thus the possibility of selling it) due to its higher emissions and the uncertainty of whether it can continue to be used on the road is a measurable loss. This is the case particularly because in the administrative court proceedings commenced by citizens against cities for the breach of EU laws on air quality, it has been indicated that cities might be required to ban high-emission Diesel cars in order to improve air quality. But one may also argue that the losses also include an environmental loss once the consumer can show that they purchased the car specifically with regard to the low emissions. Given the need for a high level of consumer protection that the Court of Justice regularly reiterates in its EU consumer law rulings, the disappointment of such environmental expectations would need to be accompanied by a remedy that consumers can make use of.

In Germany several major customers have filed lawsuits against VW.⁵¹ The first major company to file a lawsuit for €11.9m (£10.3m) damages was “Deutsche See”. They are the country’s largest fish and sea food distributor with about 500 vehicles leased from VW.⁵² They are suing VW for 11,900,000 euro in damages after claiming they have been “deceived and betrayed”.⁵³ But on October 27th 2017 A German court has rejected a complaint against VW brought by fish distributor Deutsche See On Janury 20th 2017 VW Group has been ordered by a German court to take back a 2.0-liter diesel Skoda Yeti caught up in its emissions scandal and pay the buyer about 26,500 euros (\$28,300), the full price of his car. The judges compared

51 Unfortunately one of the courtsm court in Brunswick rejected a case from a driver who had asked that the full €41,000 purchase price of his diesel-fuelled Eos car be reimbursed

52 The company said it had converted its entire commercial and passenger fleet to VW in the belief it was investing in low emissions vehicles. Around 500 of its vehicles are believed to have been fitted with the emissions- rigging software

53 Huggler, Justin & Tovey, Alan. (2017, February 6) Volkswagen facing first lawsuit from major German customer. *The Telegraph*. Retrieved 2017-06-07 from: <http://www.telegraph>

the diesel-emissions cheating to a European consumer scandal in 2013 involving the discovery of illegal horse meat in products such as frozen lasagna.⁵⁴ The judges in Hildesheim backed arguments another group of lawyers have put forward in a “sample suit” that is seeking payouts for thousands of VW customers. That complaint, filed in Brunswick in VW’s home state, relies on civil tort law, rather than contracts, to allow more drivers to sue VW. While it’s normally easier to make a case under contract laws, the Hildesheim court ruled that the tort-law argument relying on VW’s use of deception is valid. In another the EU member state On 6 June 2016, Judge Mary Devins of the Castlebar District Court in Ireland had ordered VW to produce “documentary, technical, expert, original evidence” on the NOx and CO2 emissions issues affecting Ms. Higgins’s Seat Leon – a VW-brand car. Six weeks later, VW produced a series of letters and press releases that failed to properly respond to the order. Hausfeld stepped in to help Mr. O’Dwyer. With our help, Mr. O’Dwyer filed reports by Hausfeld Partner Michael Lehmann, and by experts in economics and engineering, including a report by Nobel Prize Winning economist Joseph Stiglitz, appended to the report of Robin Noble. Despite being ordered to appear, VW’s expert failed to show up in court for cross-examination. In what Judge Devins called “bizarrely stunt-like behavior,” VW’s lawyers walked out of the courtroom.⁵⁵

In June 2017 the class action filed in Venice by *Altroconsumo* (major Italian consumer association) against VW has passed the eligibility scrutiny under Article 140-*bis*, paragraph 6 of the Consumer Code. The consumer group is not a newcomer to be brought group actions against VW, having done so in 2016, a Venice appeals court had accepted another class action suit from Altroconsumo over allegations the German carmaker had understated the fuel consumption of its Golf model. That suit was filed on September 2014 before the dieselgate scandal broke. On May 25, 2017 the Court of Venice has ruled so on the claim for the damages allegedly caused to the consumers by the automotive giant’s alleged deceptive commercial practices (identified with the arrangement of advertising campaigns focused on the environmental sustainability of the brand), in the broader context of the events relating to the “Dieselgate”.⁵⁶ With regard to the eligibility requirements under the current legislation, once stated that the Claimant’s capability to adequately defend the class interest, the Court has also affirmed that the individual rights to be protected in the proceeding stand as homogenous, since originated by a single damaging event, identified with VW’s illegal multi-offensive conduct; for eligibility purposes, homogeneity shall not mean perfect coincidence of adherents’ positions, contrarily to what the Respondent’s had argued. Finally, the Court has upheld the claim as not manifestly ungrounded, on the basis of the documentation provided by *Altroconsumo* and the outcome of the provision by which the AGCM (the Italian antitrust authority) sanctioned the very same commercial practices as unfair, in April 2016.

54 <http://www.autonews.com/article/20170118/COPY01/301189965/vw-ordered-to-buy-back-emissions-cheating-skoda-by-german-court>

55 <https://www.hausfeld.com/what-we-do/eu/case-studies/volkswagen-clean-diesel-litigation>

56 Daniele Geronzi, GREEN LIGHT FOR THE CLASS ACTION V. VOLKSWAGEN, Legance Avocati Associati Newsletter June 2017

Consumers who have purchased a car branded VW, Audi, Seat or Skoda between August 15, 2009 and September 26, 2015 are entitled to adhere to the class action by October 1, 2017. In February 2016, the European Parliament approved a controversial plan to test car emissions under real-world driving conditions, The plan, backed by the EU's industrial-policy chief and the European Automobile Manufacturers' Association,⁵⁷ allows NOx emissions to exceed legal limits by as much as 110% between September 2017 and January 2020, and by as much as 50% thereafter.⁵⁸ European Industry Commissioner, Elzbieta Bienkowska, promised to review the fifty percent over-shoot cap and to move to apply the legal limit by 2023.¹⁰⁸ The plan's supporters contend that exceeding Europe's NOx limit by more than 200% is less significant than implementing on-road emissions tests. In February 2017 the European Parliament's investigative committee into the Dieselgate emissions scandal adopted its conclusions today. It blames Member States for failures in testing both cars before and after they go on the road. It also criticizes the European Commission for not following up on indications that illegal testing practices occurred.⁵⁹ Later, in April 2017 the EU Parliament has adopted landmark measures to prevent another Dieselgate scandal from repeating in Europe. The Parliament's plenary endorsed a draft law seeking to beef up the current, flawed car testing system.⁶⁰ In a separate vote, MEPs also called for affected Dieselgate consumers to be financially compensated for have sold defective cars. VW must accept this message and get on with adequately compensating the 8.5 million affected motorists in Europe. These consumers have been duped about the performance of the cars, they are concerned about the vehicles losing value and a growing number of VW owners have been complaining that the recall has damaged their car. They deserve to be treated fairly and compensated for the appalling way they have been treated by the company. EU Parliament stated that more car checks, better oversight of national authorities and cutting the financial ties between car makers and inspectors are crucial measures that are needed to avoid another Dieselgate. The vote on the investigation into the emissions scandal has also positively called for a reform to EU rules on eco-labelling of cars. The Council now needs to work with the Parliament to adopt a final agreement.

On 7 September 7th 2017 the EU consumer authorities and the European Commission sent a joint letter to the CEO of VW urging the group to swiftly repair all

57 ACEA represents 15 Europe-based car, van, truck and bus manufacturers. It is an advocate for the automobile industry in Europe. ACEA's members are BMW group, DAF Trucks NV, Daimler AG, Fiat Chrysler Automobiles, Ford of Europe GmbH, Hyundai Motor Europe GmbH, Iveco S.p.A, Jaguar Land Rover, Opel Group, PSA Group, Renault SA, Toyota Motor Europe, Volkswagen AG, Volvo Car Corporation and Volvo Group. Its main role is to define and promote the common interest, policies and positions of the European car industry. It is registered as a European lobby.

58 Jonathan Stearns, *EU's Controversial Car-Pollution Test Plan Wins Final Approval*, BLOOMBERG (Feb. 3, 2016, 9:28 AM), <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-02-03/eu-s-controversial-car-pollution-test-plan-wins-final-approval> [https://perma.cc/QL6M-7CBK].

59 <http://www.beuc.eu/publications/european-parliament-dieselgate-report-slams-member-states-and-commission/html>

60 Pauline Constant European Parliament votes to prevent next Dieselgate, The European Consumer Organization 04/04/2017

cars affected by the “dieselgate” scandal.⁶¹ The EU consumer authorities ask VW to confirm the timeframe in which all cars will be repaired. Should the repair process takes longer than autumn 2017, VW should commit to extending the period for a free repair of the software as long as necessary in order to respect its duty to ensure all cars conform to EU consumer law. EU consumer authorities asked VW to reply within one month to their request and to engage in a dialogue at the European level. It will be up to each Member State to decide the next course of action if VW does not react to this common position or an agreement cannot be reached. Authorities may take action appropriate to their local circumstances, including enforcement action where necessary.

There are two separate investigated cases, criminal and civil.

THE CRIMINAL CASE:

VW was charged⁶² with and has agreed to plead guilty to participating in a conspiracy to defraud the US and VW's U.S. customers and to violate the Clean Air Act⁶³ by lying and misleading the EPA and U.S. customers about whether certain VW, Audi and Porsche branded diesel vehicles complied with U.S. emissions standards. It is alleged that VW, Audi, BMW, Mercedes and Porsche high ranking employees had met since the 1990s and discussions led to an agreement to limit the size of the tanks holding a solution used to reduce diesel emissions, cutting costs and freeing up space.⁶⁴ The Clean Air Act required the EPA to promulgate emissions standards for new motor vehicles. The EPA established standards and test procedures for light-duty motor vehicles sold in the United States, including emission standards for NOx. The company used fraudulent software to circumvent the U.S. testing process and concealing material facts about its cheating from U.S. regulators. From approximately May 2006 to approximately November 2015, VW AG agreed to deceive U.S. regulators and U.S. customers about whether the Subject Vehicles and the Porsche Vehicles complied with U.S. emissions standards. During their involvement with design, marketing and/or sale of the Subject Vehicles and the Porsche Vehicles in the United States, VW AG: (a) knew that the Subject Vehicles and the Porsche Vehicles did not meet U.S. emissions standards; (b) knew that VW was using software to cheat the U.S. testing process by making it appear as if the Subject Vehicles and the Porsche Vehicles met U.S. emissions standards when, in fact, they did not; and (c) attempted to and did conceal these facts from U.S. regulators and U.S. customers. VW was also charged with obstruction of justice for destroying documents related to the scheme, and with a separate

61 European Commission - Press release - Consumer Authorities and the European Commission urge Volkswagen to finalize repairs of all cars affected by emissions scandal, Brussels, 7 September 2017

62 UNITED STATES DISTRICT COURT EASTERN DISTRICT OF MICHIGAN SOUTHERN DIVISION, case USA v. Volkswagen A.G. Defendant, CRIMINAL NO. 16-20394 January 11th 2017

63 The Clean Air Act prohibited manufacturers of new motor vehicles from selling, offering for sale, introducing or delivering for introduction into U.S. commerce, or importing (or causing the foregoing with respect to) any new motor vehicle unless the vehicle complied with U.S. emissions standards, including NOx emissions standards, and was issued an EPA certificate of conformity.

64 In July 2017 BMW shares fell 2.96% to €78.78 in Frankfurt, while Daimler shares shed 3.77% and VW shares lost 2.29%. All three have their shares also listed in New York.

crime of importing these cars into the U.S. by means of false statements about the vehicles' compliance with emissions limits. Under the terms of the plea agreement, which must be accepted by the court, VW will plead guilty to all these crimes, will be on probation for three years, will be under an independent corporate compliance monitor who will oversee the company for at least three years, and agrees to fully cooperate in the Justice Department's ongoing investigation and prosecution of individuals responsible for these crimes.⁶⁵ VW has agreed to plead guilty to three criminal felony counts and pay a \$2.8 billion criminal penalty as a result of the company's long-running scheme to sell approximately 590,000 diesel vehicles in the U.S. by using a defeat device to cheat on emissions tests mandated by the EPA (hereinafter referred to as EPA) and the California Air Resources Board (CARB), and lying and obstructing justice to further the scheme. The VW's conspiracy involved flesh-and-blood individuals who used their positions within VW to deceive both regulators and consumers in the USA.

THE THREE CIVIL SETTLEMENTS⁶⁶

Such settlements⁶⁷ marked a significant step in holding VW accountable for cheating Americans out of the promise of cleaner air by selling vehicles equipped with defeat devices. This German carmaker consent decree provided a remedy for every affected vehicle which will be removed from the road or meet enforceable standards that will reduce emissions, and will also require VW to provide additional funding to address the harmful impacts to human health and the environment from VW's violations. All three settlements highlighted the fact that cheating to get a car certified has consequences for air quality and the American public's health – and that cheaters will be caught and held accountable. The mitigation in this settlement will surely affected states address its serious air quality and climate challenges with a focus on putting the very cleanest vehicles in disadvantaged communities where they are needed most. According to the civil complaint against VW filed by the Justice Department on behalf of EPA on Jan. 4, 2016, and amended on Oct. 7, 2016, VW allegedly equipped its 3.0 liter diesel vehicles with illegal software that detects when the car is being tested for compliance with EPA or California emissions standards and turns on requiring emissions controls only during that testing process. During normal driving conditions, the software renders these emissions control systems inoperative or reduces their effectiveness, resulting in increased emissions. This is known as a defeat device. By using a defeat device, these cars meet emissions standards in the laboratory, but emit up to nine times or more above the EPA-compliant levels of NOx during normal on-road driving conditions. The Clean Air Act requires manufacturers to certify to EPA that vehicles will meet federal emissions standards. Vehicles with defeat devices cannot be certified.

65 In addition, on January 11 2017 a federal grand jury in the Eastern District of Michigan returned an indictment charging six VW executives and employees for their roles in the nearly 10-year conspiracy

66 The civil settlements were handled by the Environmental and Natural Resources Division's Environmental Enforcement Section, with assistance from the EPA; the Civil Division's Commercial Litigation Branch; and CBP.

67 See more *In re: Volkswagen "Clean Diesel" Marketing, Sales Practices, and Products Liability Litigation*, Case No. MDL 2672 CRB (N.D. Cal.)

The first civil settlement resolves EPA's remaining claims against six VW-related entities (including VW AG, Audi AG, and Porsche AG) currently pending in the multidistrict litigation before U.S. District Judge Charles R. Breyer of the Northern District of California. The EPA's complaint alleges that VW violated the Clean Air Act by selling approximately 590,000 cars that the US alleges are equipped with defeat devices and, during normal operation and use, emit pollution significantly in excess of EPA-compliant levels. VW has agreed to pay \$1.45 billion to resolve EPA's civil penalty claims, as well as the civil penalty claim of CBP described below. The consent decree resolving the Clean Air Act claims also resolves EPA's remaining claim in the complaint for injunctive relief to prevent future violations by requiring VW to undertake a number of corporate governance reforms and perform in-use testing of its vehicles using a portable emissions measurement system of the same type used to catch VW's cheating in the first place. The settlement is in addition the historic \$14.7 billion settlement that addressed the 2.0 liter cars on the road and associated environmental harm announced in June 2016, and \$1 billion settlement that addressed the 3.0 liter cars on the road and associated environmental harm announced in December 2016, which together included nearly \$3 billion for environmental mitigation projects.

A SECOND CIVIL SETTLEMENT

A second civil settlement resolved civil fraud claims asserted by U.S. Customs and Border Protection (CBP) against VW entities which violated criminal and civil customs laws by knowingly submitting to CBP material false statements and omitting material information, over multiple years, with the intent of deceiving or misleading CBP concerning the admissibility of vehicles into the United States. CBP enforces U.S. customs laws as well as numerous laws on behalf of other governmental agencies related to health, safety, and border security. At the time of importation, VW falsely represented to CBP that each of the nearly 590,000 imported vehicles complied with all applicable environmental laws, knowing those representations to be untrue. CBP's relationship with the importing community is one based on trust, and this resolution demonstrates that CBP will not tolerate abrogation of importer responsibilities and schemes to defraud the revenue of the United States. The \$1.45 billion paid under the EPA settlement also resolves CBP's claims. Agreed on December 20th, 2016 settlement required VW to offer to buy back 83,000 3.0 liter diesel older vehicles,⁶⁸ and spend \$225 million to mitigate NOx pollution. According to the Buyback option VW must offer to buy back any affected 2.0 liter vehicle at their retail value as of September 2015 -- just prior to the public disclosure of the emissions issue. Consumers who choose the buyback option will receive between \$12,500 and \$44,000, depending on their car's model, year, mileage, and trim of the car, as well as the region of the country where it

68 The affected older vehicles (referred to as "generation 1" vehicles) are the 2009 through 2012 Volkswagen Touareg and Audi Q7 diesel models. The affected newer vehicles (referred to as "generation 2" vehicles) are the 2013-2016 Volkswagen Touareg diesels, 2013 through 2015 Audi Q7 diesels, 2013 through 2016 Porsche Cayenne diesels and 2014 through 2016 Audi A6 quattro, A7 quattro, A8, A8L and Q5 diesel models

was purchased.⁶⁹ In addition, because a straight buyback will not fully compensate consumers who owe more than their car is worth due to rapid depreciation, the Federal Trade Commission FTC order provides these consumers with an option to have their loans forgiven by VW. Owners will receive their Vehicle Value, plus an additional cash payment (“Owner Restitution”). The Owner Restitution payment is calculated at 20% of the Vehicle Value plus \$2,986.73.⁷⁰ For older vehicles, VW was required to offer to buy back the vehicles or terminate leases, and must also offer an emissions modification to substantially reduce emissions if one is proposed by VW and approved by regulators. Because VW was unable to modify the affected 2009 through 2012 VW Touareg and Audi Q7 generation 1 diesel vehicles to meet EPA-certified exhaust emissions standards, the settlement required VW to offer owners of generation 1 vehicles the option to have the company buy back the car and to offer lessees a lease cancellation at no cost. If a plan is proposed by VW and approved by EPA and CARB to substantially reduce emissions from the generation 1 vehicles, VW will also have to offer that as an option for consumers. For the newer vehicles, if VW demonstrates it can make the vehicles compliant with the certified exhaust emission standards, it will have to fix the vehicles and will not be required to buy the vehicles back. VW is also required to spend \$225 million to fund projects that will reduce emissions of nitrogen oxide (NOx). VW was also required to repair newer vehicles to comply with the standards to which they were certified. In this second partial settlement announced on December 20th, 2016 by the U.S. Department of Justice, the EPA (EPA) and the State of California, automakers VW AG, Audi AG, Porsche AG and related entities (collectively referred to as VW), have agreed to recall 83,000 model year 2009 through 2016 3.0 liter diesel vehicles sold or leased in the U.S. that are alleged to be equipped with “defeat devices” to cheat emissions tests, in violation of the Clean Air Act and California law. This partial settlement did not resolve any pending claims for civil penalties, nor did it address any potential criminal liability. The settlement also did not resolve any consumer claims, claims by the Federal Trade Commission or claims by individual owners or lessees who may have asserted claims in the ongoing multidistrict litigation. The state of California has secured a separate resolution for the 3.0 liter violations that addresses issues specific to vehicles and consumers in the state of California.

69 Each of the options above comes with substantial compensation to consumers. For the buyback, compensation includes the value of your vehicle from September 2015 (before news of the emissions scandal was public), plus additional compensation that covers things like the associated costs of purchasing a new vehicle and economic harm that resulted from Volkswagen's fraudulent marketing and treatment of consumers. Total buyback compensation ranges from about \$12,500 to approximately \$44,000 (depending on the make, model, year, options, and mileage of your car). EPA as reported by the California Air Resources Board, the California Attorney General's Office,

70 The minimum Owner Restitution payment for any Class Member—to be paid on top of the Vehicle Value—will be \$5,100. Some Class Members may receive as much as approximately \$10,000 in Owner Restitution.

THIRD SETTLEMENT

*In a third settlement*⁷¹ consistent with the requirements of 28 C.F.R. § 50.7, VW agreed to pay \$50 million in civil penalties for alleged violations of FIRREA. The US Justice Department alleged that a VW entity supported the sales and leasing of certain VW vehicles, including the defeat-device vehicles, by offering competitive financing terms by purchasing from dealers certain automotive retail installment contracts (i.e. Loans) and leases entered into by customers that purchased or leased certain VW vehicles, as well as dealer floor plan loans. These financing arrangements were primarily collateralized by the vehicles underlying the loan and lease transactions. The department alleged that certain of these loans, leases and floor plan financings were pooled together to create asset-backed securities and that federally insured financial institution purchased certain notes in these securities. Today's FIRREA resolution is part of the department's ongoing effort to deter wrongdoers from using the financial markets to facilitate their fraud and to ensure the stability of the nation's financial system.

CONCLUSIONS

Several UE member states are to be blamed e.g. Italy, Spain, France, Slovak Republic, Romania, and Hungary for delays in setting up real driving emissions tests that would have reduced opportunities for fiddling, with the exception of a few Member States, such as the United Kingdom, the Netherlands, Germany, France, Denmark and Spain,⁷² the vast majority did not participate in the RDE-LDV working group, despite voicing criticisms of the Commission's proposals. Given the lead role played by the Member States in the enforcement of the regulation, and given the known discrepancies in the NO_x emissions of diesel vehicles and their significant negative impact on air quality objectives, Member States should have participated in the group's proceedings. This would also have helped to achieve a better balance with the other participants in the working group. If only member states and the European Commission⁷³ had followed EU law, the VW emissions fraud would have been detected in Europe instead of in the US, setting up real driving emissions tests that would have reduced opportunities for fiddling. EU Member States contravened their legal obligation to monitor and enforce the ban on defeat devices set out in Article 5(2) of Regulation (EC) No 715/2007. None

71 UNITED STATES DISTRICT COURT NORTHERN DISTRICT OF CALIFORNIA SAN FRANCISCO DIVISION NOTICE OF LODGING OF THIRD PARTIAL CONSENT DECREE in the case IN RE: VOLKSWAGEN "CLEAN DIESEL" MARKETING, SALES PRACTICES, AND PRODUCTS LIABILITY LITIGATION; Case 3:15-md-02672-CRB Document 2758 Filed 01/11/17

72 Governments disregarded their legal duty to monitor and enforce the ban on defeat devices. There seems to be a blind trust in the good intentions of car manufacturers, especially when they have production plants in the country concerned. It is even more disturbing that a year after the dieselgate scandal very little has actually changed.

73 For example Rather than waiting for a new, more realistic and certified test procedure, the co-legislators decided to continue with the development of the Euro 5/6 legislation in 2007, while at the same time giving a mandate to the Commission to keep the test cycles under review, and revise them if necessary to adequately reflect the emissions generated by real driving on the road, included by the legislators in 2007. This resulted in the development and introduction of real driving emission (RDE) testing with portable emission measurement systems (PEMS) into the EU type-approval procedure as of 2017, alongside the introduction of the notion of a conformity factor, which, in practice, weakens the emission standards currently in force

of them found the defeat devices installed in the VW vehicles, in particular those Member States whose authorities type-approved those vehicles. Moreover, in most Member States, and at least Germany, France, Italy and Luxembourg, had evidence that emission control strategies were not focused on the use of a car in real-world conditions, but were rather responding to conditions similar to the NEDC test cycle (temperature, duration, speed), in order to pass the type-approval test cycle

The bottom line, however, is that if member states and the European Commission had followed EU law, the VW emissions fraud would have been detected in Europe instead of in the US, Dieselgate could have been avoided in Europe if member states and the commission had followed European law, because maladministration⁷⁴ by national governments and by the European Commission created a favorable environment for emissions cheating.

REFERENCES

- Amanda Bronstad, *Quinn Emanuel and Hagens Berman Sue VW on Behalf of S. Koreans*, Nat'l L.J. (Oct. 23, 2015) <http://www.nationallawjournal.com/id>
- Complaint at 25, Jung v.VWGroup. of America., Inc., No. 15-8300 (C.D. Cal. Oct. 23, 2015).
- De Sadeleer N (2016) Harmonizing car emissions, air quality, and fuel quality standards in the wake of the VW scandal. *Eur J Risk Reg* 7:11–24
- EPA (2015) *Notice of Violation* <https://www.epa.gov/air-pollution-transportation/pdf> [pdf file]
- EPA, *Vehicle Emissions, California Waivers and Authorizations*. <https://www.epa.gov/state-and-local-transportation/vehicle-emissions-californiawaivers-and-authorizations>.
- European Commission (2015) „European Commission welcomes Member States' agreement on robust testing of air pollution emissions by cars“ (Press release). http://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-5945_en.htm.
- European Commission (website), *Air Pollutants from Road Transport*.
- European Parliament (2016) *Comparative Study on the Differences between the EU and US Legislation on Emissions in the Automotive Sector*. <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>.
- European Parliament, Report March 2017 on the inquiry into emission measurements in the automotive sector (2016/2215(INI)) PE 595.427v02-00 A8-0049/2017
- Europäische Kommission (2015) *Kommission begrüßt Vereinbarung der Mitgliedstaaten für belastbare Prüfungen der Luftschadstoffemissionen von Fahrzeugen*, press release. [pdf file].
- Europäisches Parlament (2008) Richtlinie 2008/50/EG des Europäischen Parlaments und des Rates, Amtsblatt Nr. L 152 vom 11. Juni 2008, 1-44. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/>
- <http://ec.europa.eu/environment/air/transport/road.htm>
- Kit Tang, *VW Scandal Splits Asia's Auto Stocks*, CNBC (Sept. 24, 2015, 11:57am) <http://www.cnbc.com/2015/09/24/hyundai-kia-benefit-from-vw-scandal-nissan-honda-toyota-shares-hit.html>
- Kuklinska, K.; Wolka, L., Namiesnik, J. (2015) *Air quality policy in the U.S. and the EU – a review*, in: *Atmospheric Pollution Research*, Vol. 6, Issue 1. <http://dx.doi.org/10.5094/APR.2015.015>

⁷⁴ maladministration means poor or failed administration that occurs for instance if an institution fails to respect the principles of good administration, and whereas examples of maladministration include administrative irregularities and omissions, abuse of power, unfairness, malfunction or incompetence, discrimination, avoidable delays, refusal of information, negligence, and other shortcomings that reflect a malfunctioning in the application of Union law in any area covered by this law

- Paul R. La Monica, *VW Has Plunged 50%. Will It Ever Recover?*, CNN (Sept. 25, 2015, 1:06pm), <http://money.cnn.com/2015/09/24/investing/VW-vw-emissions-scandal-stock/>
- Rushe, D. (2015) *German minister tells V W to clear up emissions scandal*, in: Guardian (online-magazine). <https://www.theguardian.com/business/2015/sep/21/VW-shares-plungeclaims-falsified-emissions-data-us-epa>
- S. *Korean Audi Owners File Class Action Suit Against VW*, The Korea Times (Oct. 22, 2015), <http://www.koreatimesus.com/s-korean-audi-owners-file-class-action-suit-against-vw>
- Schmitt, B. (2016) *It's Official: VWs World's Largest Automaker In 2016. Or Maybe Toyota*, in: Forbes <http://www.forbes.com/sites/bertelschmitt/2017/01/30/its-official-vw-worlds-largest-automaker-2016-or-maybe-toyota/#1476a48820ba>
- Thompson, G. J.; Carder, D. K.; Besch, M. C.; Thiruvengadam, A.; Kapanna, H. K. (2014), *In-Use Emissions Testing of Light-Duty Diesel Vehicles in the United States*, in: ICCT, p.106fff. [pdf file].
- VW (2015) Erklärung des Vorstandsvorsitzenden der VW AG, Professor Dr. Martin Winterkorn. Pressemitteilung der VW AG vom 20. September 2015.
- Wagstyl, S; Shotter, J. (2015) *VW emissions scandal is personal for many Germans*, in: Financial Times (online-magazine).
- Class Action Fairness Act of 2005, 28 U.S.C. § 1332(d) (2011).
- Order, Jung v. VW Grp. of Am., Inc., No. 15-8300 (C.D. Cal. Oct. 28, 2015).
- Daniel J. Dorward, *Forum Non Conveniens Doctrine and the Judicial Protection of Multinational Corporations from Forum Shopping Plaintiffs*, 19 U. Pa. J. Int'l Econ. L. 141, 150 (1998).

WEB SITES:

- http://en.VW.com/content/medialib/vwd4/de/VW/Nachhaltigkeit/service/download/corporate_governance/Code_of_Conduct/_jcr_content/renditions/rendition.file/the-VW-group-code-of-conduct.pdf
- http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC75998/ld-na-25572-en_n_online.pdf
- <http://www.reuters.com/article/VW-allianz-suit-idUSL5N16G3CB>
- <http://sustainabilityreport2014.VWag.com/economy/compliance>
- http://www.VWag.com/content/vwcorp/infocenter/en/news/2015/12/VW_PK.html
- www.sustainability-indices.com

Jakub Hajduk

Vysoká škola medzinárodného podnikania ISM Slovakia
v Prešove, Prešov, Slovakia
E-mail: jaku.hajduk@gmail.com

Ethical and philosophical bases forming early buddhism and their significance in the moral development of man / *Etické a filozofické východiská formujúce ranný budhizmus a ich význam v morálnom vývoji človeka*

Abstract

This paper deals with the philosophical and ethical prerequisites of the formation of Buddhist teachings. Gradual changes in society and changes in thinking, set in motion a cycle of events, that stood behind the birth of these teachings. The arrival of the Aryan tribes and their contribution to the direction of the spirit of Indian culture has a major impact on the later teachings of Gautama Buddha. The way of Vedic thinking, in later periods its excessive abstraction is inadequate and fails to satisfy the population more. The meaning of the terms atman and brahman, their overcoming, is a milestone in Eastern Indian philosophy. Social stratification of society, rivalry between castes, and Buddha's "refusal" of Sanskrit, all of this stood at the birth of Buddhist doctrine, which is a timeless overcoming of its time. It is important to know the philosophical-ethical assumptions that shaped this stream of thoughts and defined it clearly. Understanding, ability to work with, learn and use selected elements of Buddhist doctrine is not possible without knowledge of the doctrine itself, and we can only fully understand it if we understand the events that led to its origin.

Keywords: Buddhism. Atman. Brahman. Upanishads. Sanskrit.

Budhizmus (Slovo budhizmus je odvodené od výrazu buddhi, čo znamená prebudiť sa.) (Dhammika 2009, s.4) považujem za indický duchovný odkaz. Počas svojej existencie sa rozšíril do rôznych zemí naprieč kontinentmi, čo malo za následok prelínanie budhistickej kultúry s kultúrami jednotlivých zemí, kde budhizmus expandoval. Jeho pravým jadrom však zostávajú staré indické korene. V tomto článku sa venujem situácii v dávnovej Indii, v priestore, kde sa zrodilo nábožensko-filozofické učenie budhizmu. Popisujem vybrané medzníky

vo vývoji myslenia v Indii, ktoré neskôr viedli, nielen k formovaniu ranného budhizmu, ale aj jeho rýchlemu šíreniu a akceptácií vo vtedajšej spoločnosti.

Dévánampijé Pijadasi ládžá hévaṃ áhá. (prákṛt) = „Bohu milý, milostivý kráľ takto hovorí.“ (Kéki 1984, s. 75)

Touto vetou začínajú nápisy vytesané do skál a stĺpov, ktoré dal v 3. storočí pred Kr. vyhotoviť kráľ Ašóka. Tieto nápisy sú najstarším, dosiaľ objaveným, priamym prameňom Buddhovho učenia, ktoré sa postupným vývojom stalo ohromným kolosom filozoficko-náboženského učenia a ovplyvnilo eticko-morálne myslenie človeka, nielen v indickom priestore, ale takmer na celom svete.

Pri meste Bhábrú bol objavený Ašókov nápis, ktorý hovorí o vážnosti Buddhovho učenia pre vtedajšieho panovníka. „Pijadasi, kráľ magadhský, pozdravuje obec mníchov a praje im dobré zdravie a spokojnosti. Je vám, ctihodní, známe, aká veľká je moja úcta a moja viera v Buddha, v jeho učenie i v jeho obec. Čokoľvek, ctihodní, povedal Buddha, to všetko bolo dobre povedané.“ (Lesný 1996, s.14)

Ašóka videl nepochybne v budhizme výchovné prvky a snažil sa rozšíriť toto učenie nielen do najvyšších vrstiev spoločnosti, ale sprístupniť ho všetkým vrstvám, a tým aplikovať jeho sociálno-výchovnú zložku, ktorá mala za úlohu vyformovať nové eticko-morálne zásady vo vtedajšej spoločnosti.

„Takto hovorí bohu milý, milostivý kráľ: Človek vidí len svoj dobrý čin hovoriac si: „Tento dobrý čin som vykonal.“ Ľudia nikdy nevidia svoj zlý čin, aby si mohli povedať: „Toho zlého činu som sa dopustil,“ alebo „Toto je hriech.“ Takéto sebaopisovanie je istotne zložité. Avšak, človek má hľadať toto: „Násilie, krutosť, hnev, pýcha a závisť sú hriešne. Pretože sa nimi zničím.“ I musím hľadať toto: „Toto mi poslúži nielen na tomto, ale aj na onom svete.“ (Lesný 1996, s.15)

Panovníkovou snahou bolo skrze učenie Gautamu Buddha povzniesť ľud eticky, a tým ho viesť k správne mu životu. Za nepochybný považujem fakt, že ľud v Indii v tomto období uctieva povery, zvyky, zvieratá, démonov a bôžikov. Ašóka sa usiloval, viesť svoj ľud k životu podľa mravného zákona, jeho nápisy vydávajú svedectvo ako si indický panovník v 3.storočí pred Kr. uvedomoval cenu ľudskej dôstojnosti. Tendenciou ľudskej bytosti, je zachovávať veci poznané, zvyky a štruktúru správania vychádzajúcu z predošlej skúsenosti. Veľmi ťažko prenikajú do ľudskej mysle nové spôsoby myslenia a správania sa. Je nevyhnuté brať na vedomie, že novoprichádzajúce učenie musí stáť na základoch, ktoré ho predchádzali. To je zároveň cieľom tejto práce, poukázať na eticko-filozofické predpoklady, na ktoré nadväzovalo učenie Gautamu Buddha a z ktorého zároveň čerpal, a tým sa vyformovalo do podoby v akej ho poznáme dnes. Ranný budhizmus formujúci sa práve v indickom priestore spôsobil obrat vo filozoficko-náboženských skutočnostiach, dochádza k obratu od kozmologických problémov k problémom etickým, zameraným na človeka a jeho morálne správanie, konanie a činy z toho sa odvíjajúce.

Aby som mohol lepšie poukázať na hlboké korene budhistickej náuky, presuniem sa k najstarším koreňom indickej civilizácie. Ako povedal Z. Fišer, (1968, s.14) nie je náhodou, že Buddhovo učenie vzniklo práve v Indii, a nie niekde inde.

Dejiny Indie začínajú v treťom tisícročí pred Kristom v povodí rieky Indus. Spoločenské a kultúrne dianie v tejto civilizácii nám nie je známe, z dôvodu nedostatočného zachovania historických prameňov. Z toho, čo poznáme nachádzame určitú možnú podobnosť s neskorším hinduistickým učením. (Zbavitel 1971, s. 19)

India bola osídlená pred príchodom árijských kmeňov, (Árijci – isté je len to, že postupne zaplavili oblasť Paňdžábu.) ktoré šírili védsku kultúru. Pred nimi v tomto priestore existovala „protoindická“ civilizácia, o ktorej ale nemáme dnes veľa poznatkov. Árijské kmene sa v Indii správajú dobyvačne, šíria svoje nábožensko-filozofické učenie, ktoré však postupne priberá prvky „nižšej“ pôvodnej kultúry. Árijci a ich védská polyteistická mytológia prichádza do kontaktu s nejakou, ľudovou formou šamanizmu a nejasnou prapôvodnou jógovou praxou a jej teoretickým výkladom. (Fišer 1968, s.10-11)

Tento prienik árijských kmeňov má význam pre jeho kultúrne dedičstvo, ktoré formuje celý priebeh indických dejín, a tým aj vývoj filozofických a náboženských koncepcií. Árijské bojovné kmene prinášajú svoje myšlienkové dedičstvo, ktoré sa neskôr určitou formou asimiluje s „myslou“ pôvodného, podvoleného obyvateľstva. Neskôr z tejto asimilácie, ale aj diferenciácie vznikajú predpoklady a „úrodná pôda“ pre Buddhovo učenie.

Polyteistický panteón, ktorý sa vytvoril v procese dobývania a kolonizácie indickeho priestoru má iný charakter ako panteón vytvorený behom storočí roľníckej spoločnosti. Mytológia dobyvateľov sa po usadení rýchlo mení a oslovuje len vládnucu triedu. Neoslovuje už nijak široké vrstvy obyvateľstva, ktoré si vytvára nové božstvá a kulty, ktoré sú oficiálne neuznané vládnuou triedou. Tento proces sa stáva neskôr impulzom pre vznik filozofického myslenia v jeho najstaršej fáze. (Fišer 1968, s.17)

Klasický sociálny scenár, kedy sa z kočovných dobyvateľov stáva usadené obyvateľstvo a touto zmenou spôsobu života sa menia aj hodnoty, ktoré spoločnosť uznáva, mení sa celá hierarchia hodnotového systému spoločnosti. Vojnoví bohovia ustupujú do úzadia a do popredia sa dostávajú bohovia, ktorí sú stotožnením rastu a prosperity. Táto dynamická zmena, ako každá veľká zmena v spoločnosti, vytvára otázky v mysliach ľudí, a tým sa stáva impulzom v rozvoji a napredovaní myslenia.

Najstaršou vrstvou indickej literatúry, ktorú poznáme, sú védy, ktoré sa po mnoho storočí tradovali ústne. Védské hymny sú takzvané védy, je to rozsiahly súbor starších obetných hymnov a mladších kníh, výkladov a špekulácií, ktoré reprezentujú najstaršiu beletristickú literatúru indoeurópskych národov. Výraz véda, nepripomína naše slovo veda len náhodou, pochádza z podobného významu. Označuje súbor vedenia, poznatkov a znalostí, obetných formulí, rituálov a melódií. Všetky

védské zbierky majú rýdzo náboženský obsah a poslanie. Dozvedáme sa z nich cenné informácie o vzniku védскеj spoločnosti. (Zbaviteľ 1985, s. 44)

Védy sú zbierky prevažne náboženských a hymnických básni, ktoré pojednávajú postupne o polyteistickej mytológi. Védy mali hlavne rituálnu funkciu, ich recitácia sa stala najdôležitejšou zložkou rituálnych obetí bohom. V neskoršom období sa dostáva do popredia práve ritualistika a s ňou spojené obetné rituály, ktoré spôsobia nevôľu v širokých vrstvách spoločnosti. V tejto práci sa venujem aj mladším védskym písomníctvom, hlavne upanišádám, ktoré stáli pred zrodením Buddhovho učenia.

V neskoršom období začínajú vznikať najstaršie nábožensko-filozofické texty, zvané védy. Postupne boli vytvorené zbierky: Rgvéda, Sámavéda, Jadžurvéda a Atharvavéda. Tieto zbierky boli vytvorené skupinami kňazov, filozofov a intelektuálov. Diela mali hlavne vieroučný a filozofický charakter. (Miltner 2001, s. 12-19)

Zbaviteľ (1985, s.56-59) píše védské písomníctvo neskôr tvoria, chronologicky – bráhmany, áranjaky a upanišády. Texty mladšej védскеj literatúry sa zaoberajú vzájomným vzťahom troch najvyšších stavov (bráhmani, kšatrijovia, vajšovia). Tieto vzťahy medzi nimi, ale predovšetkým povinnosti boli označované súhrnným pojmom dharma. Tento pojem má veľký význam v ďalšom vývoji a formovaní indickej spoločnosti. Zhrňuje všetko to, čo človek musí robiť, ak chce vyhovieť záväzkom voči svojej viere a ostatným ľuďom. Medzi tieto záväzky patrí plnenie náboženských povinností, jednanie v úplnom súlade so životnou a spoločenskou situáciou a postavením každého jedinca v nej. Takto je do systému viery zapojený aj celý súkromný, rodinný a spoločenský život človeka. Tento jav nie je charakteristický len pre túto staršiu dobu, ale zároveň má veľký význam v neskoršom vývoji hinduizmu, džinizmu a aj už spomínaného budhizmu.

Zámerne venujem pozornosť pojmu dharma, ktorý je kľúčový v budhistickej koncepcii. Pojdem (sanskrt) धर्म – dharma, alebo dharmah, dhamma (páli) označuje základný, prirodzený zákon, ktorým sa človek musí riadiť, v budhistickej chápaní tento pojem zahrňuje súbor učení odvíjajúci sa od učenia Gautamu Buddha.

V ďalšom pôsobení védskych árijcov sa objavujú filozofické myšlienky podobné mysleniu v starom Grécku. Postupne sa uvažuje o rôznych kozmických veličinách ako oheň, voda, čas alebo smrť a pojmoch ako je bytie a nebytie, ktoré sú považované za vrchol kolobehu života človeka. Časom sa vyčleňuje spoločenská skupina kňazov – brahmani, ktorí prinášajú obeť a komunikujú s božstvami, čo sa stáva ich výsadou. Kňazi sa stávajú najprivilegovanejšou skupinou vo vtedajšej spoločnosti. V priebehu vývoja sa pozornosť brahmanov upriamuje hlavne na ontologické otázky a úvahy o vesmíre, osude človeka a smrti. Toto učenie sa prejavuje v textoch upanišád. (Zbaviteľ 1997, s. 24-26)

V tomto období zároveň dochádza k výraznej sociálnej stratifikácii spoločnosti medzi obyvateľstvom. Formujú sa základné spoločenské vrstvy. Sú tu kňazi – brahmáni, bojovníci – kšatriovia a pracujúci poľnohospodári, pastieri a remeselníci.

níci – vajšijovia. Toto rozdelenie je prejavom triednej diferenciácie vo vtedajšej spoločnosti a stáva sa východiskom neskorších kást. (Fišer 1968, s.15)

Tieto tri spomenuté sociálne vrstvy zastrešujú rovnoprávných občanov, neskôr sa dostávajú do popredia prvé dve skupiny, brahmáni a kšatriovia. Tretia sociálna skupina v spoločnosti ustupuje do úzadia, ale napriek tomu má určité práva. Podvolené obyvateľstvo – šúdrovia tvoria najnižšiu sociálnu skupinu s takmer žiadnymi právami. Pod nimi sa ale nachádzajú ďalšie skupiny obyvateľov. Táto obrovská diferenciácia v indickej spoločnosti spôsobuje nie len rozkol spoločnosti, ale vytvára predpoklad na budúce zmeny. Utlačovaný ľud, je neskôr oberaný aj o náboženské učenie, ktoré je výsadou vládnucej triedy. Tým je nútený hľadať iné „cesty“ a odpovede v zásadných otázkach, ktoré trápia obyvateľov každej historickej epochy.

V neskoršom vývoji spoločnosti dochádza k súpereniu dvoch tried o moc v spoločnosti. Prvé a najvyššie miesto v spoločnosti zastupujú bráhmani, na druhom mieste sa nachádza kasta kšatrijov, ktorá postupne nadobúda určitý protofeudálny charakter. Táto trieda zápasí stále viac s bráhmanmi o reálnu moc a prvenstvo v spoločnosti. Slobodný a rovnoprávny védsky vajšija je v tomto období už len poddaným. Masa tejto kasty je už zreteľne len objektom vykorisťovania. Pod nimi stoja ešte šúdrovia, pôvodné podmanené obyvateľstvo. Ich postavenie je veľmi nízke. Výslovne je vyhlasované, že jediným zmyslom ich existencie je práca pre vládnucu triedu. Koniec koncov sa nachádzajú na nízkom spoločenskom postavení, avšak môžeme ich ešte považovať za kastu, aj keď ich práva sú takmer žiadne alebo úplne minimálne. V tomto období sa nachádza ešte jedna vrstva spoločnosti a tou sú tzv. nedotknuteľní, skôr len živé bytosti ako ľudia. Nachádzajú sa na podobnom mieste v spoločnosti ako otroci v Ríme, sú považovaní len za hovoriace zvieratá. (Fišer 1968, s. 25)

V takomto spoločenskom prostredí nám postupne vznikajú upanišádové texty, ktoré prinášajú nové učenie. V dobe tesne predchádzajúcej narodeniu Gautamu Buddha.

Upanišádové texty nepredstavujú žiadnu sociálnu revolúciu proti starovekdkej tradícii. Sú však dôkazom pohybu vo vtedajšej spoločnosti a v hierarchii jej hodnôt. O tom svedčí aj skutočnosť, že obaja neskorší zakladatelia nových náboženských smerov vychádzali z upanišad, Buddha a tvorca džinizmu Mahávira, pochádzali rovnako z bojovníckeho stavu a nie z brahmánskeho stavu. (Zbaviteľ 1997, s. 46)

Budhizmus nebolo jediné učenie, ktoré vzniklo na počas prebiehajúcich zmien v spoločnosti. Súčasníkom Gautamu Buddha bol už spomínaný Mahávira tvorca učenia džinizmu. Vtedajšia spoločnosť bola otvorená zmenám a novým možnostiam myslenia a vnímania skutočností, preto sa rozvíja viacero odlišných koncepcií.

Z historického hľadiska, píše Hajko (2008, s.151) dochádza v Indii k dvom významným javom, ktoré ovplyvnili predbudhistické obdobie. Dochádza k hospodárskemu oživeniu ekonomiky a obchodu. V spoločenskom a politickom živote

dochádza k dovŕšeniu rozvrstvenia spoločnosti vo forme kást, čo je sprevádzané vnútroštátnym despotizmom. Védsky bráhmaticizmus a rozvinutý obetný kult už nedokáže pružne reagovať na zmeny v spoločnosti. Pôvodné náboženstvo založené na zložitom systéme obetí, rituálov a petrifikovaných postupov nedostatočne reflektuje novú situáciu, nedokáže uspokojiť novo-vynárajúce sa otázky nositeľov nových myšlienok, kreatívnejších postojov, novej morálky a tradícií vyplývajúcich zo zmien vo vtedajšej spoločnosti. Jednou z reakcií na tieto zmeny bolo učenie Bhagavadgíty. Prejavovali sa však aj celkom nové, neortodoxné myšlienkové sústavy, ktoré neuznávali autoritu védov.

Z hľadiska histórie sú východiskom vzniku budhizmu prevratné zmeny v indickej spoločnosti: rozpad kmeňových a rodových zväzkov, zosilnenie triedneho útlaku, vznik veľkých otrokárskych štátov, nespokojnosť obyvateľstva, už spomínaný despotizmus, tieto „udalosti“ otvorili cestu hlbokému pesimizmu. Všetky spomínané fenomény poukazujú na šíriace sa zmeny kolosálnych rozmerov. Spoločnosť sa mení, tým sa mení aj spôsob „jej“ uvažovania. Človek nie je rovnaký, vyvíja sa so svojim okolím a vyvíja sa aj jeho myslenie. V tejto dobe človek v Indii rozmyšľa, uvedomuje si nedostatočnosť starých učení a hľadá odpovede. Je nespokojný so sebou, so svetom. Hľadá zmysel morálky, hľadá istotu, hľadá odpovede pretože tie, ktoré má, mu už nedávajú potrebnú satisfakciu.

Veľmi vnímavo reaguje Bondy (1992, s.10) vo svojej Indickej filozofii, kde píše: tak ako v Európe aj v Indii začína filozofia v období straty istoty človeka, v pokročilom a pokračujúcom rozklade systému tradičnej mytológie. V Indii má tento proces svoje neopakovateľné zvláštnosti, ktorým indické myslenie a celá kultúra vďačí dodnes za svoju identitu. Okrem toho vďačí indická filozofia tomuto zvláštnemu vývojovému pohybu za to, že skôr, ako kdekolvek inde dospela ku koncepciám tak „moderným“ ako je budhizmus.

Obyčajný človek tohto historického obdobia potrebuje otvorený pohľad na svet, život a problémy každodennej existencie, védske náboženstvo stráca svoju príťažlivosť. Obyčajný človek nemohol usmerňovať svoj život podľa doktrín upanišád, neočakáva viac špekulácie o absolútne, o príčinách bytia, potrebuje zreteľný návod na správny, dobrý, zmysluplný, šťastný a hlavne morálny život, ktorý je v paralele s prirodzeným prírodným zákonom. Človek potrebuje a hľadá reálne a uskutočniteľné poučenie o tom, ako formulovať základné mravné princípy, ktoré by pozitívne ovplyvňovali jeho každodenné konanie a súžitie v spoločnosti s ostatnými ľuďmi. (Hajko 2008, s.153)

Obyčajného človeka tejto doby v už vykreslenej spoločnosti nezaujímajú brahmánske špekulácie o bytí. Jedinec hľadá zmysel života, otáča svoj pohľad na seba, chce vedieť čo je správne, ako žiť prirodzene morálnym životom. Do popredia sa dostávajú etické a morálne otázky, smerované do vnútra – k človeku, jeho správaniu a konaniu, nielen vo vzťahu k sebe samotnému, ale aj vo vzťahu k ostatným živým bytostiam. Tradičná koncepcia hodnôt a pohľadu na svet neodpovedá, alebo len veľmi abstraktne rieši problémy tejto doby. Doba zmien v spoločnosti prináša aj dobu zmien v myslení, a tu pozorujeme ťažkopádnosť tradičných koncepcií, ktoré

nedokážu uspokojiť vtedajšieho človeka. Ten je otvorený a pripravený prijať nový pohľad a názor, čo ma za následok neskorší vznik a šírenie budhistickej a zároveň aj iných myšlienkových koncepcií. Vytvoriť akýsi návod na zmenenú situáciu v spoločnosti sa pokúsili formulovať viacerí myslitelia danej doby, ktorí na rozdiel od predstaviteľov ortodoxných brahmanov hlásali heretické a voľnomyšlienkové filozoficko-teologické nauky.

Hajko píše k filozofickým myšlienkam upanišád, ktoré sa zaoberajú úvahami o pôvode človeka a sveta, poznávaním základného zmyslu ľudskej existencie, etickými reflexiami morálky v kontexte medziľudských vzťahov. Túto koncepciu považuje za základné prvotné východisko eticko-antropologických názorov formujúcich ranný budhizmus. (Hajko 2008, s.24)

Morálka a morálna sila jednotlivca je prostriedkom k dosiahnutiu cieľa. Múdrosť nasleduje práve za morálkou. Tieto dve vlastnosti sú základom budhistickeho učenia. Múdrosť sú oči človeka a morálka sú jeho nohy. (Máha Thera 1998, 205-206)

V období upanišád predchádza védске učenie obratom k človeku, do popredia sa dostávajú antropocentrické koncepcie, ktoré sú v priamej nadväznosti na etické a morálne správanie človeka, ktoré dostáva postupne nový a zásadný postoj vo vtedajšej spoločnosti. Védsky systém tradičnej mytológie ustupuje do úzadia. Na popredie miesto sa dostávajú produkty kňazskej špekulácie.

V Indii však v tomto období vzniká, pravdepodobne pod vplyvom neárijských náboženských predstáv, obava z opätovnej smrti. Verili, že zosnulý mohol po určitej dobe posmrtnej existencie zomrieť v záhrobie znovu, a táto smrť bola časom dialekticky chápaná ako príčina nového zrodenia na tomto svete. Tu sa nachádzame pri jednom z koreňov reinkarnačnej hypotézy, ktorá sa v upanišádach pomaly stále viac presadzuje a neskôr sa stane neoddeliteľnou súčasťou indického myslenia. To, čo tu umiera a znova sa rodí je to, čo neskôr pomenujeme ako átman – nesmrteľná duša. Átman je najhlbšia podstata človeka, ktorá však neobsahuje žiadny individuálny rys. Podľa upanišádových mysliteľov, je to nesmrteľná duša bez individuality. Ak tu človek nachádza svoje pravé ja, sám seba, nachádza vlastne len niečo, čo s ním nemá nič spoločné. (Fišer 1968, s. 33-34)

Dva základné upanišádové pojmy átman a brahman, ich chápanie, výklad, syntéza a neskoršie prekonanie tvorí vrchol učenia tejto doby, ktoré zanechalo výrazné rysy a ovplyvnilo neskoršie filozoficko-náboženské koncepcie. Z tohto obdobia pochádza učenie o reinkarnácii, z ktorého čerpá neskoršia budhistickej koncepcia. Za najdôležitejší jav považujem fakt, že upanišády vysvetľujú čo je vlastne predmetom reinkarnácie, a tým je už spomínaný – átman. Ako najhlbšia podstata človeka, ktorá nemá s človekom nič spoločné. Vynára sa otázka: „Je človek človekom?“ a z tejto otázky vyúsťujú ďalšie predpoklady, podľa ktorých identita človeka, jeho osobnosť, je len klam. Klam, ktorý trvá dočasne, akási ilúzia v ktorej človek žije, ktorou sa cítiť byť, ale v skutočnosti, v hlbkej podstate svojho bytia, ňou nie je. Na prvý pohľad sa tieto otázky zdajú byť zložité a ťažko pochopiteľné. Avšak pri hlbšom zamyslení, zastávam oslobodzujúci postoj. Život človeka z pohľadu reinkarnačnej teórie je plný variácií a nekonečných možností. Duša, teda átman – ne-

osobné ja, prežíva skúsenosti mnohých osobností a všetky tieto identity, osobnosti obohacujú samotný átman - podstatu bytia. Vynára sa ale ďalší aspekt takejto špekulácie, tento kolobeh a „nekonečný cyklus“ je odmenou alebo trestom ?

Vedľa pojmu átman je druhou filozofickou kategóriou vyspelej upanišadovej koncepcie pojem brahman. Pojem brahman nemá ešte v období tesne pred Buddhom úplnú podobu. V širších kruhoch sa uplatňuje personifikované brahman ako boh Bráhma, najvyšší boho-stvoriteľ a pán novej kňazskej mytológie. Avšak brahman, ktorým sa zaoberá filozofia, je neosobné súcno, princíp všetkého bytia. (Hajko 2008, s. 26-27)

Podľa starých upanišád, ktoré boli zložené pred Buddhom, a ktoré zdôrazňujú duševnú činnosť a moc vedenia, sa zdôrazňuje rozdiel medzi mnohostou javov a absolútnym súcnom. Nie je nič vyššie ako je neosobné brahma, ktoré môžeme len ťažko definovať.

Ontologickou podstatou všetkého jestvujúceho, konečnou príčinou vznikania jednotlivých tvoriacich štruktúr sveta je podľa upanišádových predstáv brahma, duchovné absolútne, jedno jediné, neosobné, bez akýchkoľvek atribútov. Toto brahma je intelektom človeka nepoznatelné a pojmovovo nedefinovatelné. (Hajko 2008, s.29-30)

V. Lesný (1921, s. 33) píše, že brahma je pôvod a počiatok všetkého. Preniká všetkým ako soľ, ktorá sa rozpustila vo vode. Brahma je ona tajomná sila života, ktorá spôsobuje že zo zrnka vyrastie mohutný strom. Ľud velebí darcov života a bohovia berú svoju účasť na obetiach.

Vedľa toho, bol však hľadaný princíp sveta zároveň v duši človeka – v átmane. V tejto dobe pozorujeme dva základné filozofické názory. Prvý, pôvodný panteistický, spolu s brahmanom ako tvorcom všetkého a druhý, smelší s átmanom ako tvorcom subjektívneho, osobného sveta. Átma je nesmrteľný, neviditeľný a predsa sám vidí, nie je ho počuť a predsa počuje sám seba, je nepochopiteľný a predsa chápe. Nie je obmedzený ničím, je vo všetkom. Keď filozof upanišád urobil človeka stredom sveta, stotožnil v smelom chápaní átmana s brahmanom.

Pod pojmom brahma rozumiem absolútne, kozmos, život samotný. Brahma je to, čo vytvára svet a zároveň je svetom. Dovolím si tvrdiť, že svet bez brahma nemôže jestvovať. Všetko to čo je vonku, mimo nás, obsahuje pojem brahma, jeho chápanie je dosť zložité z dôvodu, že naša myseľ vníma a spracováva realitu skrze naše vnímanie, a to je obmedzené, preto nedokážeme obsiahnuť a úplne pochopiť, čo v skutočnosti brahma je. Myslím si, že ani zasvätení vo vtedajšej Indii nevedeli presne alebo sa aspoň nevedeli úplne zhodnúť na tom, čo brahma je. Na druhej strane je tu veličina átman, tá je v jednoduchosti prejavom nekonečného princípu života v človeku. Tento dualizmus brahma a átmana vlastne vyúsťuje v to, že obe tieto modalítity tvoria celok. Brahma nemôže existovať v človeku bez átmana, lebo brahma je zároveň átmanom, a tak naopak nemôže existovať átman bez brahma. Jedno podmieňuje, alebo lepšie povedané, definuje existenciu druhého. Pojem brahma chápem zjednodušene ako určitú formu makrokozmičného vnímania,

kdežto naopak pojem átman vnímam v mikrokozmičkom chápaní zameranom na človeka. Ak je brahma nekonečná, tak aj átman je nekonečný a nesmrteľný, v tejto časti vidíme formuláciu duše človeka, ako večnej existencie, ktorá však nie je osobnosťou človeka a jeho identitou, ale základom bytia jedinca, akousi všeobecnou prapodstatou človeka.

Šándílja – prvý v textoch dochovaný filozof, ktorý plne rozvinul átmanovské učenie. Átman tak nie je duša starého typu. Je to úplne neosobný subjekt života, nie však subjekt poznania a jednania. Je tak neosobný, že sa ho naše jednanie nijak nedotýka. Átman – „Pozostáva z myslenia, jeho telom je dych, jeho podstatou je svetlo, jeho vnútorné ja je priestor, podľa svojho prania prijíma podobu, je rýchly ako myslenie, má pravdivé rozhodnutia, pravú odvahu, všetko ochutnáva, je preniknutý všade, je bez reči, bez zámeru. (Bondy 1991, s.16)

Filozoficko-etický pohľad na svet v tomto období hovorí, že neexistuje nič večné, existuje len neustála zmena. Všetko čo sa na svete rodí, premieňa sa, všetko čo rastie a odumiera, je len prakrith, čo znamená pralátka, večné, nestvorené, neurčito. Táto filozofia je postavená na dualizme, kde pri pralátke existuje zároveň duchovný princíp, ktorý môžeme nazvať átmanom alebo častejšie purušom, čo doslova znamená človek. Duchovný princíp je večný, ale neviditeľný, nachádza sa vo všetkých tvoroch, je menší ako malý a väčší ako veľký, je nemenný v premenlivom tele, prakrith je jeho bič, ktorý poháňa voz. Duchovný princíp je trpný, činná je pralátka. Táto predbudhistická náuka sa nazýva sámkhajm. (Lesný 1921, s.35)

Všeobecný, ničím neobmedzený, nekonečný a absolútny kozmický princíp – brahma je identický s individuálnym psychickým princípom – átman, ktorý podľa pôvodných védskych predstáv vznikol z myslenia a dych je jeho telom. (Hajko 2008, s.27)

Brahma a átman sú dve stránky tej istej skutočnosti, dve modalities najvyššej pravdy. Átman je síce v človek, je jeho dôležitou podstatou, zložkou, ale nie je iba ním, práve preto, lebo je identický s duchovným vesmírnym princípom brahma. V človeku sa brahma manifestuje ako átman.

Pojem dobra a zla v tomto období ovplyvnil aj neskoršie formujúce sa učenie Gautamu Buddhu. Zlo samo o sebe je len výsledkom nevedomosti, ak sa odstráni nevedomosť, zmizne zlo samotné a zároveň stratí podstatu aj rozdiel medzi dobrom a zlom. Vtedy nastane pravé poznanie. (Lesný 1921, s. 32)

Dualizmus dvoch polarít dobra a zla formuje ďalšie prichádzajúce eticko-morálne povedomie obyvateľstva. Tie dva pojmy sa definujú navzájom, dovoľm si tvrdiť, že dobro bez zla a naopak zlo bez dobra nemôže jestvovať, pretože práve existencia polarít k danému pojmu dotvára jeho plnohodnotný význam a pochopenie. Je tu však otázka, čo je to zlo, ako môže existovať zlo a ako ho môžeme presne vymedziť. Cieľom tejto koncepcie je prekonať dualizmus dobra a zla, a tým presiahnuť klasické vnímanie skutočnosti, čo privedie skutočné poznanie. Definícia dobra a zla a filozoficko-etické otázky sú prítomné azda v každej spoločnosti, práve ich chápanie formuluje hodnotový systém v spoločnosti, a tým sa vytvára individuálny predpo-

klad pre morálne myslenie, a z neho vyplývajúce konanie. V tejto problematike je pojem zla chápaný ako nedostatok poznania.

Ako príklad odlišného chápania zla použijem pohľad Augustína Aurélia, ktorý pokladá za príčinu a pôvod zla vôľu človeka. Z tohto predpokladu, je zřejmé, že táto definícia zla môže byť považovaná za mravnú. Neskôr zlo definuje aj v kontexte pozitívneho práva, kde je zakázané robiť zlé veci, ktoré sú v rozpore s prirodzeným zákonom. Vynára sa aj otázka, čo ak je človek sám o sebe zlý a samo zlo človeka priťahuje. Každý človek má isté chůtky, a ak tieto odporujú rozumu, tým porušujú prirodzený zákon a vzniká zlé konanie – zlo. Žiadostivosť ale nerozkazuje rozumu, je to práve slobodná vôľa človeka, ktorá určuje jeho smerovanie. (Ambrozy 2011, s. 120)

Diferenciáciou týchto pojmov dochádza k ďalším rôznorodým problémom vo formovaní spoločnosti, ktoré neskôr vytvárajú nové otázky a na tie je nutné hľadať nové odpovede. Budhistická filozofia neskôr jasne definuje a vymedzuje tieto pojmy a zároveň snahu, spôsob a prekonanie tohto dualizmu dvoch polarít, ktoré ovplyvňujú každého jednotlivca.

Identifikovania univerzálneho božstva bráhmána a nesmrteľnej duše átmana je nepochybne najvýznamnejším filozofickým výsledkom upanišadového obdobia. Okrem týchto koncepcií tu ale vstupujú aj koncepcie o skutkovej odplate – karma na a koncepcia reinkarnačná. (Fišer 1968, s. 37)

Pod pojmom karma rozumieme mravný zákon kauzality, ktorého pôsobením nasleduje ďalšia forma zrodzenia. Karma alebo inak Kamma, znamená čin alebo konanie. Zahrňuje všetko - myšlienku, slovo a skutok. (Zotz 1995, s. 131)

V našom chápaní môžeme zákon karmy jednoducho definovať veršami z Písma svätého – „Čo nechceš aby iní robili tebe, nerob ani ty im.“ (Tob 4,15) taktiež „Ako chcete aby ľudia jednali s vami, tak jednajte aj vy s nimi.“ (Mt 7,12) a zároveň vidieť akúsi paralelu v tejto morálno-etickej otázke.

Prochádzka (2002, s. 132-134) ďalej píše, že morálna hodnota každého tvora pretrváva aj po smrti. Budhizmus nepripisuje všetko karme, aj keď je karma v ich ponímaní veľmi dôležitý faktor.

Už v najstarších upanišádach sa stretávame s novým učením o váhe skutkov voči ďalšiemu životu. Predtým boli bohovia považovaní za darcov nesmrteľnosti, človek dosahoval blaženého života obeťou, modlitbou, pokáním aj dobrým činom. Avšak v novom učení sa zmenila cesta vedúca k nesmrteľnosti. Touto cestou sa stáva náuka o karme. Môžeme hovoriť o zlatom veku ľudského života v období starej náuky o karme. Človek žil vtedy život tak a preto, aby zase žil tu na tomto svete a aby žil dokonalejším životom. Je to eticky podložený eudaimonizmus. (Lesný 1921, s.36)

Učenie, že človek v hodine vykúpenia splyva s božskou prabytosťou, je odklonené od tohto radostného názoru na život a ešte viac vybočuje z tejto línie učenie Buddhovo. Ak je človek časťou božského absolútna, nepotrebuje zdokonaľovanie

a základná myšlienka budhizmu o utrpení na svete a o nutnosti konečného vyslobodenia v nasledujúcich životoch, je popretím života ako takeého.

Akékoľvek činy, ktoré človek koná myslou, rečou a telom, prinesú niekedy v budúcnosti svoje následky. Tieto následky dozrievajú ako plody v rôznom čase. Životné podmienky jednotlivca nie sú dané náhodne, ale zodpovedajú etickej kvalite vykonaných činov. Pre vytvorenie karmickej príčiny nie je určujúce vykonanie činov, ale už len ich zámer. Karmické následky nie sú chápané ako odmena alebo trest, ale ako následky určitého jednania. Činy formujú vedomie jedinca. (Harvey 2000, s. 15)

Toto prvotné učenie o karme sa rýchlo rozšírilo medzi obyvateľstvom a stalo sa duševným majetkom civilizácie v Indii. Tu je sa ale neskôr prejavuje tragika ľudského premýšľania, že už v tejto radosi sa zakráda zárodok budúcej túžby utiecť z tohto života, ktorá sa prejavila v neskorších indických náukách. Je veľmi zaujímavé pozorovať túto prvotnú náuku a predstaviť si spôsob myslenia ľudí, ktorí prijali toto učenie, kde celý tento cyklus životov bol skôr odmenou, kde mal človek množstvo životov k tomu aby dosiahol poznanie. Táto predstava spoločnosti hraničí možno až s utópiu, pretože takáto spoločnosť by mala žiť v úplnej harmónii, čo je vzhľadom nielen k dnešnej situácii, ale aj k retrospektívnemu pohľadu do histórie ťažko predstaviteľné. Ale zároveň toto učenie považujem za veľmi prínosné v chápaní života a celej etiky ľudského života, takýto pohľad na svet a na život vytvára nové možnosti vnímania, a tým prináša nové možnosti riešenia rôznych etických dilem a problémov, ktoré v takomto svetle získavajú úplne iný rozmer.

Princíp znovuzrodzovania bol rýchlo uvedený v platnosť pre všetky bytosti. V rámci teoretickej úvahy sa tu však vyskytlo niekoľko problémov. Najvýznamnejšie sú dva a to: chýbalo vysvetlenie, prečo sa znovuzrodzovanie vôbec deje, a čo je kľúčom, podľa ktorého sa deje; vznikal problém vo filozofickej átmanovej koncepcii, koho alebo čoho sa vlastne inkarnačný proces týka. (Fišer 1968, s. 38)

Vysvetliť a pochopiť inkarnačný mechanizmus sa podarilo tým, že do učenia bola pridaná etická opora. Morálna kvalita ľudských skutkov sa stala hľadaným kľúčom k poznaniu a určeniu zákonitostí znovuzrodzovania. V upanišadových textoch nenachádzame toto učenie karmové učenie bližšie popísané. Neskôr sa týmto mechanizmom zaoberá budhizmus vo svojom učení. Aj napriek etickému aspektu, ktorý vysvetľoval inkarnačný proces dochádzalo k filozofickým problémom. Bolo totiž možné, že napriek skutočnej etickej motivácii činov, nastúpi motivácia pseudoetickej, utilitaristickej, vypočítavá iba na to, aby jednanie prinieslo zisk v ďalšom živote. (Fišer 1968, s. 39)

Viera v prevetľovanie a s ňou spojená náuka o odplate činov neboli z počiatku prijímané všetkými vrstvami obyvateľstva, dokonca v dobe vystúpenia Buddhu, ešte túto vieru mnohí nezdieľali. Avšak už v 5. storočí, sa toto učenie veľmi rýchlo rozšírilo a stalo sa axiomatickým článkom všeindickej viery. Táto náuka poskytla ďalšie doposiaľ nevídané možnosti rozvoja náboženského a filozofického myslenia. Základným kameňom tohto učenia bolo jeho vybrané etické zamerania. (Zbavitel 1964, s. 36)

Podobne aj ďalšia filozofia v Indii zdôrazňuje skutky a ich význam v eticko-morálnej existencii človeka. Podľa tejto náuky má človek utíšiť svoje zmysly, ovládať ich, odvrátiť ich od vnímania, a tým ich vytrhnúť od sveta. Snaha vymaniť sa, vykúpiť sa a dosiahnuť večný pokoj. Tento stav je rovnaký ako v neskoršej budhistickej náuke, známy pod pojmom nirvána. V jógovej sústave náuk dochádza neskôr k uvedeniu pojmu boh, kedy človek stráca dôveru sám v seba a spolieha sa na vyššiu moc. Človek chce veriť, že je tu niekto, kto sa oňho postará a ukáže mu cestu, vykúpi ho. Boh nie je chápaný v tomto období osobne, je považovaný za všetko, všetko do všetkého preniká, všetko je so všetkým prepojené. Boha je možné objaviť úvahou o bohu, alebo askézou, vzdať sa pút na tento svet, a tým nájsť vyslobodenie a vykúpenie. Na iných miestach však dochádza k predstavám osobného boha a tak sa tieto dve predstavy prelínajú.

Od konca védského obdobia v Indii vznikajú nábehy k monoteizmu. Vývoj indickeho nábožensko-filozofického myslenia prešiel postupnými fázami od polyteizmu k monoteizmu, kde sa potom na pôde monoteizmu s logickou zákonitosťou stále viac presadzuje panteistická koncepcia, ktorá nakoniec prechádza do záverečného štádia, kedy je vytvárané učenie, ktoré môžeme charakterizovať ako teosofické, alebo teologicko-filozofické. Toto učenie sa zaoberá vzťahom či identitou univerzálneho božstva a individuálnej duše. (Fišer 1968, s. 35)

V starovekej Indii sa však monoteizmus neuplatnil a všetky nábehy k tomuto štádiu boli akoby preskočené. Tieto teologicko-filozofické monoteistické systémy sa neskôr rýchlo stávajú len určitými modifikáciami s obecným polyteistickým hinduizmom. Monoteistické tendencie nemali žiadne ľudové zázemie a ostali len kňazskými špekuláciami.

Celá indická nábožensko-filozofická koncepcia vyvrcholila jedným záverom. Buddhovo učenie považuje za dialektickú negáciu záverečného štádia tohto vývoja a zároveň ho charakterizujeme ako dialektické prekonania náboženskej koncepcie vôbec. (Fišer 1968, s. 36-37)

Buddhovo učenie je úzko späté so životom, rozvojom a problematikou meniacej sa mestskej civilizácie. Zároveň upanišadové texty sú chápané ako tajné učenie, pre vybrané, zasvätené obyvateľstvo. Indická spoločnosť sa v dobe Buddhovej vplyvom sociálnych faktorov značne menila, čo môžeme pozorovať nielen na vzniku budhizmu ale aj džinizmu, ktorý je paralelný s budhizmom. Džinizmus rýchlo dosahuje masový charakter, základná koncepcia aj keď odlišná sa v niektorých bodoch zblízuje s budhistickým učением. Obe tieto koncepcie sú v Indii rýchlo šíriace sa a rýchlo prijímané verejnosťou. Tieto učenia sa stávajú odpoveďou na súčasnú spoločenskú a existenciálnu situáciu širokých vrstiev v indickej spoločnosti, ktorá je v procese hlbokého sociálneho prechodu. (Fišer 1968, s. 44)

Panteizmus, či už filozofický alebo mystický visel v tomto indickom období vo vzduchu a bol stále tým najracionálnejším možným riešením pred Buddhom. (Bondy 1991, s.17)

Rovnako akoby Buddha nevytvoril základy budhizmu, keby mu nepredchádzali upanišády, by Buddha nevytvoril budhizmus, ktorý vošiel do dejín taký, akým ho poznáme dnes, keby sa spoločenské prostredie od upanišadových dôb v Indii nezmenilo.

Čo sa týka sociálnych podmienok Indie v dobe Buddhovej, tie sa až prevratne líšia od doby upanišád. Kedy sa pohybujeme stále len vo vidieckom prostredí, spoločnosť funguje na poľnohospodárskom zázemí. Je nepopierateľným faktom, že vznik a rozvoj skutočných miest, vznik a rozvoj triednej diferenciacie nového vyššieho typu, vznik a rozvoj nesmierneho bohatstva ráždov a veľkých obchodníkov na jednej strane a nesmiernej biedy na strane druhej, sú skutočné problémy Buddhovej doby. (Bondy 1991, s. 25)

V tejto dobe dosahuje vrchol rozvrat a prevrat starej poľnohospodárskej spoločnosti, rozmáhajú a utužujú sa kasty a vzniká obrovská masa bezzemkov, žobrakov, nádenníkov, lupičov. Dochádza k explozívne prebiehajúcim zmenám založených na ekonomickom základe spoločnosti. Objavujú sa masy ľudí, ktorí spolu so stratou starých sociálnych istôt stratili aj istotu života ako takého. Neuspokojení starou ideológiou, náboženstvom a filozofiou, hľadajú nový zmysel. Preto v takomto prostredí Buddha získava široké vrstvy verejnosti hlavne z vidieckych obcí, vyhnaných chudákov, ktorí v nespravodlivom kastovom systéme boli vo všetkých ohľadoch úplne bezbranní. Tu im dáva budhizmus znovu možnosť sa plne sociálne rehabilitovať a spoločensky zapojiť.

Bondy píše o filozofických predpokladoch pre vznik Buddhovho učenia, ktoré v tomto období dopadlo do úrodnej a pripravenej pôdy. Tým, že na konci védskeho obdobia ovláda duchovný rozmer magická ritualistika, nedošlo k vzniku monoteizmu (aj keď pozorujeme určité brahmnáske smerovanie, ktoré sa ale začlení do hinduizmu). Náboženstvo najširších vrstiev neárijského ale aj árijského obyvateľstva postupne upadlo na úroveň animizmu. Náboženské a filozofické cítenie vládnucich vrstiev – bráhmanov a kšatrijov, buď utrpelo na ustupujúcom rituálnom obetovaní, alebo sa ubralo cestou, ktorú sme videli v upanišádach. Záver tejto cesty znamená ustálenie pojmov átman, bráhman a reinkarnačnej koncepcie podľa zákonov karmy. Výsledkom tohto smerovania bol vznik teosofickej koncepcie. Teosof sa snaží existovať mimo svet a mimo ostatných ľudí. Týmto sa dostáva mimo etiku, pretože sa dostal mimo jednanie a žitie s ľuďmi. Takáto teosofia je považovaná, za tajné učenie a prístupná len veľmi úzkemu okruhu v spoločnosti. (Bondy 1991, s. 27)

Pretože upanišadová koncepcia o átmane a bráhmane je skutočne slepou uličkou filozofického skúmania – je to koncepcia, ktorá pracuje s pojmami tak vyabstrahovanými, že sa stali vo svojej podstate sterilnými. Oba tieto pojmy sú nielen bez záujmu, ale priamo bez možností akéhokoľvek záujmu o človeka a tento svet.

Bondy ďalej píše, že ak sú oni pravou skutočnosťou a podstatou, potom nič, čo človek robí, nie len, že nemá význam, ale v skutočnosti to vôbec ani ontologicky nie je – je to len ilúzia. Z toho vyvodzuje, že konanie ľudského života sa nekonná, žiadna karma nevzniká, nie je rozdiel medzi jednaním sebeckým a jednaním

v prospech blížneho. Keby toto mala byť pravda, ktorú máme nasledovať, z ľudskej spoločnosti by už dávno nič neostalo, postupne by sa všetci zamordovali a nič by tomu nemohlo zabrániť. (Bondy 1991, s. 27-28)

Práve v tejto situácii bola pripravená pôda pre Buddhovo posolstvo. Zabstraktovanie a zosterilnenie pojmov átman a bráhman muselo skôr alebo neskôr vyústiť v tom, že sa pre život človeka stali úplne zbytočnými. Nemajú čo človeku ponúknuť. Ak by sme mali upanišadovú koncepciu chápať ako vrchol náboženstva, potom by sa tu ukazovalo, že vývoj náboženstva končí úžasným krachom. Náboženstvo je tu vykreslené ako neplodná koncepcia, strácajúca na svojom závere všetky svoje pôvodné humanistické aspirácie. V takomto zúfalom období plnom zmien a hľadania skutočného významu života a pravdy, v takejto až beznádeji bolo počaté učenie Gautamu neskôr známeho ako Buddha.

Sanskrt - pre vývoj nielen už spomínanej indickej civilizácie, ale každej civilizácie je veľmi významný vývoj jazyka. V indickom priestore, kde neskôr dochádza k vyformovaniu Buddhovo učenia, je táto jazyková situácia značne rôznorodá. Za jazyk vzdelancov sa považuje sanskrt, ale existuje súčasne s ním viacero jazykov, viažucich sa na príslušné územné celky. Dôležité je spomenúť vývoj védského jazyka, ktorého pokračovateľom je sanskrt, ktorý sa od dôb upanišadových stal výsadným nositeľom brahmánskej náboženskej literatúry. V Indii, ktorá bola plná rozmanitých jazykov, bol práve sanskrt jazykom vzdelancov na celom subkontinente.

Sanskrt začal byť čoskoro v Indii považovaný za viac ako len jazyk – za boží výtvor, posvätný nástroj na dorozumievanie s bohmi. Nikdy sa však nestal monopolným jazykom literatúry, ale zachoval si výraznú prevahu v písomníctve nad ostatnými jazykmi Indie, ktoré súhrne označujeme pod názvom prákrty. Avšak drvivá väčšina staroindickej literatúry je zložená práve v sanskrte. (Zbavitel 1985, s. 66)

Wangu píše, že k spísaniu Buddhovo učenia bol použitý jazyk páli a tieto texty sú známe pod názvom Tipitaka, alebo Tri koše. (Wangu 1996, s. 67)

Práve spojenie sanskrtu so „starým“ védskym učením a jeho používanie v neskorších brahmanistických koncepciách a špekuláciách spája sanskrt úzko so starým systémom, ktorý sa pomaly, rúca a mení. Ako symbol vládnucej triedy a pre mnohých ako synonymum starej epochy indického myslenia a dejín celkovo je dosť logický neskorší počin Gautamu Buddha, ktorý zámerne využíval iné jazyky, bližšie ľudu, a tým sa jeho učenie dokázalo rýchlejšie šíriť a bolo viac zrozumiteľné širokým vrstvám vo vtedajšej spoločnosti zmietanej dynamickými zmenami a otvorenej novým myšlienkam.

Zdá sa, že prvou osobnosťou, ktorá vzala sanskrtu jeho výsadné postavenie bol Buddha. Zámerne a cieľavedome používal v starých kázaniach niektorý z hovorového prákrty, aby bolo jeho učenie zrozumiteľné a dostupné všetkým vrstvám obyvateľstva. Ortodoxný stúpenci najstaršieho takzvaného théravádinského budhizmu sú presvedčení, že týmto jazykom bolo páli, v ktorom bol o niekoľko storočí neskôr písomne zaznamenaný celý kanón Buddhovo učenia. Zároveň to bol

jazyk, ktorým sa v oblasti Buddhovho pôsobenia za jeho doby hovorilo. (Zbaviteľ 1985, s. 51)

ZÁVER

Východiská formujúce ranný budhizmus sú badateľné už v najstarších obdobiach indických dejín. Pri budovaní védскеj kultúry, myslenia, rozdelenia spoločnosti a zmeny spôsobu života pozorujeme jednotlivé udalosti, ktoré sa stali reťazcom, ktorý viedol až k šíreniu Buddhovho učenia. Spoločnosť zmietajúca sa v nepokojoch, ba až v beznádeji hľadá reálne návody a odpovede na otázky, ktoré staré učenie už nevláda vysvetliť. V tejto dynamickej dobe dochádza k obratu na človeka, ktorý sa stáva hlavným predmetom filozofického myslenia. Svet je postavený na eticko-morálnom princípe kauzality, cyklus životov završuje tento nový spôsob formovania myslenia vtedajšej doby. Táto epocha bola ideálnou nielen pre vznik, ale aj pre neskoršie rýchle napredovanie a rozširovanie učenia Gautamu Buddha, ktorý prináša odpovede, vracia človeku jeho význam a zmysel. Ak by sa situácia z historickej perspektívy nevyvíjala takýmto spôsobom, dovoľím si tvrdiť, že Buddhovo učenie by buď ani len nevzniklo, alebo by bolo zavrhnuté z dôvodu nedostatočnej zrelosti spoločnosti. Toto učenie je dedičstvo indickej civilizácie a zároveň jej morálno-etickým prekonaním, ktoré neskôr ovplyvnilo väčšinu Ázie a s odstupom času aj sveta.

LITERATURE:

- AMBROZY, A., 2011. Podstata zla u Augustína Aurelia. In: Theologos teologická revue. Roč. 12, č. 2, s. 118-134. ISSN 1335-5570.
- Biblia, Trnava 2010, Spolok svätého Vojtecha ISBN 978-80-7162-835-4.
- BONDY, E., 1991. Indická filosofie. Praha: VOKNO, ISBN 80-85239-07-8.
- BÉLA, K., 1984. 5000 let písma. Budapešť: Mladá fronta.
- DHAMMIKA, S., 2009. Dobré otázky, dobré odpovedi. Pardubice: Občanské sdružení SATI. ISBN 978-809-0368-828.
- FIŠER, Z., 1968. Portréty Buddha. Praha: Orbis
- HAJKO, D., 2008. Úvod do indickej filozofie. Bratislava: Hajko a Hajková, ISBN 978-80-88700-70-8
- HARVEY, P., 2000. An introduction to Buddhist ethics: foundations, values, and issues. NY: CU Press. ISBN 05-215-5394-6.
- LESNÝ, V., 1921. Buddhismus. Kladno: Jaroslav Šnajdr.
- LESNÝ, V., 1996. Buddhismus. Olomouc: Votobia, ISBN 80-198-062-5.
- MAHÁ THÉRA, N., 1998. Buddha a jeho učení. Olomouc: Votobia. ISBN 80-7198-341-1.
- MILTNER, V., 2001. Vznik a vývoj buddhismu. Praha: Vyšehrad. ISBN 80-7021-410-4.
- PROCHÁZKA, L., 2002. Základní kniha budhismu: Budha a jeho učení. Olomouc: Fontána. ISBN 80-861-7997-4.
- WANGU, M. B., 1996. Buddhismus. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-184-0.
- ZBAVITEL, D., 1964. Bozi bráhmani, lidé Čtyři tisíciletí hinduismu. Praha: Československá akademie věd
- ZBAVITEL, D., 1971. Moudrost a umění starých Indů. Praha: Odeon
- ZBAVITEL, D., 1985. Starověká Indie. Praha: Panorama
- ZBAVITEL, D., 1997. Otázniky starověké Indie. Praha: Lidové noviny, ISBN 80-7106-241-3

- ZOTZ, Volker., 1995. Buddha. Olomou: Votobia. ISBN 80-85885-72-7

Konrad Harasim

Marlena Stradomska

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Instytut Psychologii UMCS, Wydział Pedagogiki i Psychologii
UMCS, Poland

List pożegnalny samobójcy – źródłem badań w naukach społecznych Cz. 1 Analiza formalna / *Suicide farewell letter - a source of research in social sciences* *Vol. 1 Formal analysis*

Abstract

The letter is undoubtedly a personal and intimate document. The form of such communication allows you to convey content that a person for various reasons does not want or can not sell. The reasons for this situation can be found in the sender (fear, shame) as well as recipients of the message (lack of blushing, exclusion). If such a situation occurs in the case of a “daily” letter, then what man directs people who leave farewell letters? The farewell letter gives a wide range of research opportunities - nevertheless, it involves a complicated and extensive methodology. The autobiographical texts show the trajectories of human life, carrying with them a dual phenomenological meaning - autointerpretation and interaction. I will present the spectrum of formal (part 1) and material (part 2) analysis - which can be made on the basis of social sciences to design holistic prevention programs.

Keywords: suicide; suicide farewell letter; research strategies, quality methods; content analysis.

Problem samobójstwa jest celem badań suicydologii i tanatologii, ale nie zostały obojętne wobec niego inne nauki społeczne, dyscypliny czy kierunki, min: psychologia (w subdyscyplinach: psychopatologii, psychologii klinicznej, interwencji kryzysowej, psychotraumatologii, tanatopsychologii czy psychologii dewiacji), nauki o bezpieczeństwie, kryminologia, kryminalistyka, wiktymologia, socjologia (w szczególności socjologia dewiacji i tanatosocjologia), pedagogika (z nowym nurtem tanatopedagogiką), polityka społeczna, sanologia, gerontologia czy polityki publiczna.

Problem samobójstwa, jest zauważonym przez szereg nauk i dyscyplin, ale zmarginalizowany w dyskursie publicznym. Traktowany jako nieobecny. W debacie publicznej znalazły swoje miejsce takie problemy jak bezrobocie, alkoholizm, narkomania czy prostytucja – zdaje sobie sprawę, że wymieniam je dosyć losowo – nie

ma miejsca dla rozpatrywania kwestii samobójstwa. Hermetyczność dyskursu nie powinna być jego cechą immanentną, pomijanie problemu przecież go nie rozwiązuje. Świadomość społeczna na temat przyczyn samobójstwa generować może reakcję minimalizującą jego skalę.

PRÓBA DEFINICJI LISTU POŻEGNALNEGO

List pożegnalny samobójcy jest jednym z najbardziej osobistych tekstów wypowiedzi człowieka z jakimi możemy się spotkać. List taki może pełnić funkcję testamentu, być dla bliskich samobójcy przesłaniem, czy zawierać oskarżycielskie wyrzuty¹. Listy takie zawierają słowa pożegnania, przekazują ostatnią wolę, a także często zdradzają przyczyny tego drastycznego kroku, jakim jest samobójstwo. Najczęściej są sformułowane bardzo prosto, zawierają ogólne słowa pożegnania, prośbę o wybaczenie czy rozporządzenie, co do majątku. Rzadko kiedy zawierają dłuższe wyjaśnienia co do motywów, czy przyczyn, które skłoniły do samobójstwa². Z punktu widzenia kryminalistyki list pożegnalny stanowi materiał dowodowy sprawy, dlatego też bardzo ważne jest zweryfikowanie jego autentyczności. Co więcej list taki, może nie tylko okazać się przydatny w jednej konkretnej sprawie, ale także może wzbogacić wiedzę z zakresu badań nad patologiami społecznymi. Badając listy i starając się je klasyfikować, możemy dać wskazówki dla projektowanych działań profilaktycznych. List pożegnalny jest komunikatem, wypowiedzią, która pozwala nam dokonać rekonstrukcji zmian zachodzących w psychice samobójcy, może także pozwolić poznać przyczyny targnięcia się na własne życie³.

OSTATNIE LISTY MĘCZENNIKÓW

Mówiąc o listach pożegnalnych samobójców, warto byłoby poświęcić uwagę także ostatnim listom męczenników. Samobójstwa męczenników niekiedy wchodziły w zakres pojęcia samobójstwa altruistycznego, które obejmowało oprócz świętych także terrorystów⁴.

Jednostka popełniając samobójstwo altruistyczne traktuje je jako obowiązek, a siebie jako ofiarę, którą musi ponieść dla społeczeństwa. Niewypełnienie jej obowiązku spowoduje okrycie jej niesławą, karami religijnymi, a także będzie wiązać się z utratą szacunku publicznego. Jednostka, czuje w tej sytuacji nacisk ze strony społeczeństwa⁵. Różnica między samobójcami zwykłymi, a altruistycznymi jest taka, iż Ci ostatni nie są dostępni. Nie można poddać ich badaniom, testom i wywiadom. Obecnie w wyniku badań uzyskano zbyt mało danych. W 2004 roku badania B. Parka prowadzone metodą opisową dostarczyły dokumentów i zapisków męczenników, które można było porównać do listów samobójców. Jednak obecnie wciąż wiemy za mało, by dostrzec różnicę między altruistycznymi a zwykłymi samobójcami. Problem stanowi brak danych. Listy i osobiste zapiski męczenników pochodzą z gazet, ulotek czy wtórnych publikacji. Pierwsze międzykulturowe ba-

1 Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 11

2 Hołyst B. (1983), Samobójstwo przypadek czy konieczność, Warszawa s. 173

3 Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 12

4 Hołyst B. (2012), Suicydologia, Warszawa s. 752

5 Durkheim E. (2011), Samobójstwo: studium z socjologii, Warszawa s. 280-281

danie listów samobójców przeprowadził A. Leenaars poddając analizie 56 listów z Kanady i USA. Samobójcy zostali wtedy poddani analizie, co do wieku i płci. Badania te nie wykazały różnic w zakresie interpersonalnym, w przeciwieństwie do badań przeprowadzonych w Europie i Australii. W Rosji i notatkach samobójców pochodzących z niej, odrzucenie i agresja występowały częściej w listach niż u obywateli innych krajów. Może to wiązać się z tym, iż kultura oddziałuje silniej na człowieka niż sam ból⁶. Jednostka nie czuje, wtedy że ma prawo popełnić samobójstwo, ale swój los utożsamia z losem innych. Sama czuje się bezwartościowa i też w społeczeństwie odgrywa bardzo małą rolę. Jednostka taka, nie ma szans na własną niezależność, jest pod ciągłym nadzorem zbiorowości, w której ludzie żyją jednym wspólnym życiem i poglądami⁷.

Z przeprowadzonego porównania notatek męczenników z listami pożegnalnymi osób dorosłych wynika, iż osoby chcące popełnić samobójstwo mają podobne cechy psychologiczne. Jednak psychika męczenników różni się, w ich umyśle dominuje stan ekstremalnego bólu, ograniczenia mentalnego, depresji. Patrząc na taką osobę musimy pamiętać o socjolingwistycznym kontekście, w którym żyje. Na przykład w krajach, gdzie ma miejsce polityczna przemoc, listy samobójców odzwierciedlają ją, opisują. Samobójcy altruistyczni postrzegają samobójstwo jako protest, poświęcają się dla społeczeństwa by wyrazić swoją niezgodę na otaczającą ich rzeczywistość⁸. Pogrążają się w czymś innym, w innej wartości dla której żyją, sami dla siebie nie mają własnego istnienia. Listy męczenników są znakiem ich męczeństwa, potrzebują oni także publiczności. Publicznością tą jest społeczeństwo, które nie uznaje ich czynu za samobójstwo, a za akt miłości, poświęcenia się. Co więcej, na przykład w Korei Południowej w listach samobójców da się zauważyć oddziaływanie kontekstu politycznego na ich czyn⁹. Struktura społeczeństwa narzuca silną zależność jednostki, wywiera nacisk, mówi do niej językiem nakazu, zobowiązując do dzielenia losu z losem innych¹⁰. Listy tych osób są więc podobne, w każdym z nich występuje skupienie na jednym problemie mianowicie USA i chorobliwe ograniczenie umysłowe wobec tylko tego problemu. Zaś Samo samobójstwo jest traktowane przez Koreańczyków jako najlepsze rozwiązanie, jako obowiązek indywidualny każdej jednostki, jak i wobec narodu¹¹.

Ryszard Siwiec (1909 – 1968) to żołnierz AK i filozof, który odebrał sobie życie w wieku 59 lat poprzez samospalenie. Był wielkim patriotą. W okresie PRL - u sam tworzył i rozrzucał ulotki propagujące wolną Polskę podpisując się jako Jan Polak. Umierał płonąć, krzycząc: „*Niech żyje wolna Polska!*” i „*To jest krzyk umierającego wolnego człowieka.*” Odebrał sobie życie na stadionie pełnym widzów, w tym szefów partii w trakcie obchodów dożynek¹². O to list pożegnalny, który napisał do żony, na krótko przed odebraniem sobie życia: „*Kochana Marysiu, nie płacz. Szko-*

6 Hołyst B. (2012), *Suicydologia*, Warszawa s. 752-756

7 Durkheim E. (2011), *Samobójstwo: studium z socjologii*, Warszawa s. 282

8 Hołyst B. (2012), *Suicydologia*, Warszawa s. 757

9 Hołyst B. (2012), *Suicydologia*, Warszawa s. 757

10 Durkheim E. (2011), *Samobójstwo: studium z socjologii*, Warszawa s. 281

11 Czabański A. (2009), *Samobójstwa altruistyczne: formy manifestacji, mechanizmy i społeczne reperkusje zjawiska*, Kraków, s. 263

12 <http://www.fronda.pl/a/co-powiedzial-ryszard-siwiec-przed-swoja-smiercia,22081.html> (dostęp 13.01.2018)

*da sił, a będą ci potrzebne. Jestem pewny, że to dla tej chwili żyłem 60 lat. Wybacz, nie można było inaczej. Po to, żeby nie zginęła prawda, człowieczeństwo, wolność ginę, a to mniejsze zło niż śmierć milionów. Nie przyjeżdżaj do Warszawy. Mnie już nikt nic nie pomoże. Dojeżdżamy do Warszawy, pisze w pociągu, dlatego krzywo. Jest mi tak dobrze, czuję spokój wewnętrzny jak nigdy w życiu.*¹³ Siwiec pozostawił po sobie także testament (Rys. 2.1.) oraz antykomunistyczne wystąpienie nagrane na taśmę magnetofonową. O to cytat z niego: „*Ludzie, w których może jeszcze tkwi iskierka ludzkości, uczuć ludzkich, opamiętajcie się! Usłyszcie mój krzyk, krzyk szarego, zwyczajnego człowieka, syna narodu, który własną i cudzą wolność ukochał ponad wszystko, ponad własne życie, opamiętajcie się! Jeszcze nie jest za późno!*”¹⁴ Główną przyczyną samobójstwa Siwca był udział polskich wojsk w inwazji na Czechosłowację (tzw. stłumienie praskiej wiosny). Jego manifest został przemilczany przez wszystkie media i tłumaczony przez ówczesne władze chorobą psychiczną. Na jego pogrzebie zjawiły się tłumy, na znak protestu przeciwko ówczesnym władzom¹⁵.

Testament ten, zawiera rozporządzenia majątkowe, a także przesłanie dla dzieci: „*Ja, Ryszard Siwiec, zdrów na ciele i umyśle, po długiej walce i rozwadze postanowiłem zaprotestować przeciwko totalnej tyranii zła, nienawiści i kłamstwa opanowującej świat. Ponieważ nie mam szans, że wyjdę z tego cało rozporządzam niniejszym jak następuje (...) Wam moje drogie dzieci zalecam i nakazuję:*

1. *Nie dajcie nigdy odebrać sobie wiary w Boga, wiary w człowieka, w jego dążenia do wolności i prawdy.*
2. *Bądźcie zawsze dobrymi Polakami. Pamiętajcie, że Ojczyzna, to nie tylko wy, ale i ten zbałamucony polski milicjant, który bije Cię pałką i kopie za domaganie się wolności.*
3. *Zawsze pamiętajcie, że drugi człowiek jest takim samym człowiekiem jak wy, a często lepszym od was.*¹⁶

Samobójcze ataki to rodzaj agresji, który jest bardzo trudny to zwalczania, ponieważ rozwija się na gruncie motywacji, która przypisuje mu wartość pozytywną, męczeństwo.⁸⁵ Problem stanowi tutaj także rozstrzygnięcie jak rozpoznać męczennika, a jak terrorystę, który wpierw zabija innych a potem siebie. Wiele autorów, akceptując altruistyczne samobójstwa we własnej kulturze, zaś inne nazywa aktami terroryzmu. Analizując postępowanie samobójcy, musimy mieć na uwadze płaszczyznę społeczną, jednak musimy także pamiętać o różnicach jakie zachodzą w umysłach przyszlých altruistycznych i nie tylko samobójców¹⁷.

13 Ibidem

14 http://www.knowacz.pl/biogramy/bober/bober_0101.htm (dostęp 13.01.2018)

15 Ibidem

16 www.fronda.pl/a/co-powiedzial-ryszard-siwiec-przed-swoja-smiercia,22081.html (dostęp 13.01.2018)

17 Czabański A. (2009), Samobójstwa altruistyczne: formy manifestacji, mechanizmy i społeczne reperkusje zjawiska, Kraków, s. 263

WYBRANE BADANIA NAD LISTAMI POŻEGNALNYMI

List pożegnalny stanowi więc swoiste studium umysłu ludzkiego. Opinie badaczy, co do sposobów analizy i interpretacji listów zmieniały się wraz z czasem¹⁸. Uczeni tacy jak E. Durkheim pokazują nam ramy socjologiczne czynu. Badają oni społeczeństwo, na jego postawie budują hipotezy i na nim je weryfikują. Na podstawie statystyk wiedzą z jaką liczbą zamachów samobójczych mogą liczyć się co roku. Jest ono faktem społecznym. Dlatego też, socjolog nie bada poszczególnych samobójców, a samobójstwo stanowi dla niego pewną tendencję społeczeństwa¹⁹. Poszczególnymi indywiduami zajmują się analitycy listów samobójców²⁰. To oni pozwalają nam zrozumieć motywy, osobiste emocje i przeprowadzić rekonstrukcję życia samobójcy. Na przykład E. Shneidman przez ostatnie pięćdziesiąt lat dokonywał analizy listów samobójczych. Jego pierwszą tezą było stwierdzenie, iż list to najlepszy środek badawczy, by poznać umysł samobójczy²¹. Wtedy to, bo w latach pięćdziesiątych list był traktowany przez niego stricte jako dokument, który odtwarzał sytuacje samobójcy z chwili popełnienia czynu²². Dwadzieścia lat później, bo w latach siedemdziesiątych doszedł do antytezy. Stwierdził bowiem, iż nie można uogólniać, że na podstawie jednego listu nie jesteśmy w stanie dojść, do tego czemu ogólnie ludzie popełniają samobójstwa²³. List był wtedy traktowany, jako dokument bardzo osobisty i odnoszący się do konkretnej sytuacji, a wyciąganie z niego ogólnych wniosków było zabiegiem niebezpiecznym²⁴. Jego najnowsze stanowisko jest nazwaną przez niego „syntezą”, mianowicie doszedł do wniosku, że analiza listów w szerszym kontekście życia samobójcy może pomóc zrozumieć samobójczą rozpacz.⁹³ Z kolei Amerykański psychiatra A. Beck był zdania, iż samobójcy różnią się od siebie, aczkolwiek myślą podobnie na trzech obszarach: o sobie, o przyszłości i o otoczeniu. Dokonując rekonstrukcji A. Beck stworzył właśnie te trzy poziomy tematyczne zawarte w treści listu, tzw. „triadę poznawczą”, która jest potrzebna by dokonać odtworzenia życia samobójcy. Na pierwszym poziomie myślenia o samym sobie samobójca widzi siebie jako istotę bezwartościową o samych negatywnych cechach. Myśląc o przyszłości samobójca widzi ją jako pasmo bólu i nieszczęścia. Traktuje swój ból jako nieuchronny i niemożliwy do zwalczania, co zniekształca wizję jego przyszłego życia. Społeczeństwo, czyli otoczenie widzi jako przyczynę swoich negatywnych emocji. Wydają mu się, że stawia przed nim zbyt wysokie wymagania, a sam jest zbyt słaby by im sprostać przez co zaczyna obwiniać siebie.⁹⁴ Jednostka nie widzi uzasadnienia dla wymaganych przez nią wymagań społeczeństwa, ale mimo to nie potrafi się od nich odciąć²⁵.

18 Hołyst B. (2012), *Suicydologia*, Warszawa s. 760

19 Bednarski L., Urbanek A. (2012), *Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna*, Kraków s. 130

20 Hillman J. (1996), *Samobójstwo a przemiana psychiczna*, Warszawa s. 23

21 O'Connor R., Sheehy N. (2002), *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk s. 100

22 Bednarski L., Urbanek A. (2012), *Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna*, Kraków s. 131

23 O'Connor R., Sheehy N. (2002), *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk s. 100

24 Bednarski L., Urbanek A. (2012), *Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna*, Kraków s. 131

25 O'Connor R., Sheehy N. (2002), *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk s. 100

TEMATYCZNY PODRĘCZNIK DO PROGNOZOWANIA ZACHOWAŃ SAMOBÓJCZYCH

Ponadto, istnieją trzy typy analiz tych listów, mianowicie; metoda opisowa, którą posługiwał się Leenaars. Polega ona na opisie stanu emocjonalnego, sytuacyjnego i demograficznego samobójcy. Druga metoda skupiająca się na różnicach jakie zachodzą między autentycznymi listami a tymi, które napisały osoby, które tylko odnosiły się z zamiarem popełnienia sobie życia. Trzecia metoda polegająca zaś na posługiwaniu się „Tematycznym podręcznikiem do prognozowania zachowań samobójczych”²⁶. Podręcznik ten został stworzony przez Antoona Leenaarsa, który w tym celu zapoznał się z poglądami i postulatami dotyczącymi samobójstwa. Zebrał on dziesięciu specjalistów, którzy byli wiodącymi postaciami w dziedzinie badań nad listami, zdania i stworzył listę stu reprezentatywnych zdań. Dwadzieścia trzy zdania zostały przez niego znalezione w 2/3 autentycznych listów. A osiemnaście zdań było używanych częściej w listach autentycznych niż symulowanych. Te dwadzieścia trzy zdania zostały uznane przez Leenaarsa jako cechy wspólne psychiki samobójców. Podręcznik składa się z dwóch części. Pierwsza część dotyczy grup intrapsychicznych, a druga zaś grup interpersonalnych²⁷. O to tabela (Tabela 1.) prezentująca osiem grup „Tematycznego podręcznika do prognozowania zachowań samobójczych”.

Tabela 1. Tematyczny podręcznik do prognozowania zachowań samobójczych

Intrapsychiczne	Interpersonalne
Nieznośny ból psychiczny	Relacja interpersonalne
Ograniczenia poznawcze	Odrzucenie – agresja
Niezdolność bezpośredniego wyrażania uczuć	Identyfikacja - ucieczka
Nieumiejętność przystosowania się	
Ego	

Źródło: O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 107

Podręcznik ten stanowi zintegrowany wielowymiarowy model, a samobójstwo ma w nim wartość porządkującą i funkcjonalną, mianowicie ma ono na celu przyniesienie sobie ulgi w bólu psychicznym²⁸.

Nieznośny ból psychiczny, to coś co odczuwa samobójca. Ma on poczucie bez nadziei i bezsilności. Jedynym rozwiązaniem dla niego wydaje mu się samobójstwo.

Na ten ból cierpiało przed śmiercią aż 90% samobójców, a swoje cierpienie opisywali listach. Oto wypowiedz mężczyzny, któremu nie układało się z żoną, który właśnie odczuł taki ból, kiedy żona poprosiła go o separację:

„Utraciłem szczęście

utraciłem miłość

26 Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 128-129

27 O'Connor R., Sheehy N. (2003), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 99

28 Hołyst B. (2012), Suicydologia, Warszawa s. 755

*nie mogę już znieść bólu
po utracie ciebie i dzieci...
przykro mi, że cię zraniłem, ale to, co
powiedziałem nie było prawdą.*²⁹

Ograniczenie poznawcze, jako kolejna cecha człowieka chcącego targnąć się na swoje życie. Osoba taka nie myśli logicznie, sama zatruwa się negatywnymi emocjami, a jej procesy myślowe są zniekształcone. Jest to tak zwane „myślenie tunelowe”. O to jego przykład:

*„W porządku, wygraliście wszyscy,
Nieważne już, czym nie byłem ani jak
chcę ułożyć własne życie.
Wystarczy dziura w ziemi... nie nakładajcie żałoby.”*³⁰

Niezdolność bezpośredniego wyrażania uczuć jest związana z ambiwalencją. Człowiek taki czuje się roztargniony, targają nim jednocześnie negatywne, jak i pozytywne odczucia co do danego stanu rzeczy. Jednostka taka, nie wie sama co ma zrobić. O to wypowiedz, kobiety, którą targały sprzeczne emocje:

*„[imię odbiorcy] w tej chwili potwornie cię nienawidzę, ale minutę
temu mówiłam ci, że cie kocham,
Przepraszam, dlaczego ja?”*³¹

Nieumiejętność przystosowania się ma miejsce, gdy człowiekowi wydaje się, że nie potrafi sprostać wymaganiom społeczeństwa. O to przykład listu człowieka, który nie widzi dalszego sensu życia:

*„Jak mam zacząć.
Mogę jedynie powiedzieć, że przyszedł czas,
by się pożegnać. Moje życie nie jest warte
życia dalej, bo nie mam po co żyć.
Ciągłe tylko się martwię i czuję przygnębienie.
Nie mam żadnego powodu, by robić to dalej...”*³²

Ostatnią grupę elementów stanowi ego. Jest ono związane z brakiem motywacji, brakiem konstruktywności. Osoby o skłonnościach samobójczych mogą także traktować samobójstwo jako karę, za jakieś negatywne zdarzenie, które je spotkało

29 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 107

30 Ibidem, s.107-108

31 Ibidem, s. 108

32 ibidem

w przeszłości. Zdania dotyczące ego zostały odnalezione w 36% danego przeprowadzonego badania.¹⁰³³³

Jeżeli chodzi o interpersonalne elementy „Tematycznego podręcznika do prognozowania zachowań samobójczych”, to jako pierwsze zostały wymienione relacje interpersonalne, które u przyszłych samobójców są złe. Jednostka nie myśli pozytywnie, a możliwe dobre rozwiązanie sytuacji wydaje jej się niemożliwe. Problem ten występował w 75% listów. Efekt tego może stanowić kolejny element mianowicie odrzucenie – agresja, kiedy jednostka kieruje agresją wobec samej siebie jako efekt frustracji. Ostatnim elementem jest identyfikacja – ucieczka, która ma miejsce wtedy, gdy jednostka traktuje samobójstwo jako rozwiązanie. O to fragment list człowieka, który kieruje agresje wobec siebie, a tak na prawdę nienawidzi innych:

„Przez tylu ludzi moje życie legło w gruzach...

Och, jak ja siebie nienawidzę, naprawdę zrujnowałem twoje życie...”¹⁰⁴³⁴

Podczas badania jakie przeprowadziło trzech psychologów na podstawie 45 listów pochodzących z 142 prób samobójstw, mających miejsce w kilku regionach Irlandii, odnotowano następującą statystykę. Specjaliści, po przeprowadzonym badaniu dowiedli, iż autorzy listów pod względem wieku czy stanu cywilnego nie różnią się od tych, którzy nie napisali listu. W większości samobójstwo popełniali ludzie młodzi, a około 90% z nich było samotnych lub zamężnych/żonatych, posiadających zdolności manualne. Co zaskakujące profile psychologiczne stworzone z ośmiu tematów reprezentatywnych były podobne dla wszystkich autorów bez względu na wiek. Co jest ciekawe, bowiem jak wiadomo ludzie młodzi i starsi przytaczają w swoich listach inne okoliczności jako powody samobójstwa. Leenars był zdania, iż ludzie młodszy częściej opisują skomplikowaną sytuację interpersonalną w jakiej się znaleźli a także częściej w ich listach odnajdywane są zdania z grupy ego. Częściej dotyka ich także problem identyfikacji – ucieczki. Według badań w Irlandii, ludzie młodszy częściej niż osoby w średnim wieku odczuwali ten problem, jednak statystycznie tak często jak osoby w wieku starszym. W listach młodszej części autorów występował także częściej problem dotyczący konstruktywności³⁵.

CECHY CHARAKTERYSTYCZNE DLA LISTÓW POŻEGNALNYCH WEDŁUG SHNEIDMANA

Shneidman, poprzez analizę listów, wyróżnił charakterystyczne dla nich cechy. Co prawda, nie ma dwóch takich samych samobójstw. Każde samobójstwo ma inny charakter, jednak istnieją cechy które upodabniają je do siebie. Cechy te mówią na o tym, co wydało się samobójcy na tyle istotne, że postanowił sobie z tego powodu odebrać życie. Cechy te zostały sklasyfikowane przez Shneidmana następująco:

33 Ibidem, s.109

34 ibidem

35 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 111

- Cechy sytuacyjne: samobójstwo jest spowodowane bólem psychicznym, z którym dana osoba nie potrafi sobie poradzić. Ból psychiczny stanowi tutaj bodziec do podjęcia decyzji.
- Cechy wolicjonalne: samobójstwo jest widziane tutaj jako rozwiązanie swoich problemów, ma ono na celu likwidację świadomości.
- Cechy afektywne: to cechy, które są związane z emocjami towarzyszącymi samobójcy, mianowicie odczuwa on beznadziejność sytuacji i czuje się bezradny. Wobec samobójstwa przyszły samobójca przyjmuje postawę ambiwalentną.
- Cechy poznawcze: to cechy myślenia samobójcy. Przyszły samobójca myśli jednorodnie i zawężenie, nie potrafi sam sobie pomóc.
- Cechy relacyjne: to cechy związane, z tym iż samobójca ma prawo do odebrania sobie życia, ma autonomię, która pozwala mu decydować o swoim istnieniu. Tutaj także znajduje się poinformowanie kogoś o tym (akt interpersonalny), dlaczego samobójstwo wydaje się być najlepszym rozwiązaniem.
- Cechy seryjne: samobójca akceptuje samobójstwo, jest ono dla niego logiczne i nie wydaje się odbiegać od strategii jakie stosował samobójca w celu zwalczania swoich problemów w życiu³⁶.

PRÓBA KLASYFIKACJI LISTÓW POŻEGNALNYCH

Listy pożegnalne mogą mieć także różny charakter, w zależności od intencji jaką miał samobójca pisząc go. Sama motywacja samobójstwa nie ma tutaj znaczenia. Charakter listu nie opisuje nam motywacji działania, zaś jest nośnikiem określonych subiektywnych informacji, jakie samobójca chciał przekazać po swojej śmierci. O'Connor i Sheehy dokonali podziału listów ze względu na pole semantyczne wypowiedzi, które poruszył samobójca w swoim liście.

Podział listów jest następujący:

- listy o charakterze informacyjnym,
- listy o charakterze testamentalnym,
- listy o charakterze agresywnym, prowokacyjnym.

Mówiąc prościej, podział ten dotyczy częstotliwości określonych wątków, które pojawiają się w listach pożegnalnych samobójców³⁷.

W listach o charakterze informacyjnym, informacje występujące w liście stanowią wskazówkę dla innych osób, gdzie mają szukać ciała i dane osoby dokonującej czynu. Listy tego typu mają ogromne znaczenie podczas identyfikacji zwłok i przeprowadzania postępowania dowodowego.

Listy pożegnalne o charakterze testamentalnym udzielają wskazówek osobom bliskim. Jednak list tego typu nie może być rozumiany w wąskim znaczeniu słowa

36 Gilliland B. E., James R. K (2005), Strategie interwencji kryzysowej: pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię, Warszawa s. 254

37 Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 132-133

„testament”, jako tylko ostatnia wola zmarłego. Pomimo tego, iż samobójca dokonuje w nim rozporządzenia majątkiem czy przekazuje wolę co do miejsca pochówku. Mianowicie, w listach o charakterze testamentalnym przewijają się trzy charakterystyczne wątki tematyczne jako przesłania pośmiertne. W liście takim pojawiają się jako główne wątki rozstrzygnięcia i przesłania do bliskich, przenikają się one ze wskazówkami i poleceniami, które wynikają z troski o życie najbliższych. Co charakterystyczne dla listów o charakterze testamentalnym, rzadko zawierają one opis motywacji, częściej skupiają się na winie za śmierć.

O to przykład listu, który zawiera w sobie rozstrzygnięcia i przesłanie do najbliższych. Jego autorem jest zdrowa umysłowo, a borykająca się z chorobami natury somatycznej osiemdziesięciosześcioletnia kobieta, która postanowiła odebrać sobie życie skacząc z mostu do rzeki. Jej wypowiedź składa się z piętnastu wersów. Analizując ten rękopis, widzimy, iż na początku i na końcu swojego listu, kobieta opisuje okoliczności swojej decyzji. W jej liście najwięcej uwagi skupione zostało na rozstrzygnięciu. Przesłanie testamentalne stanowi wypowiedź skierowana do syna i podziękowanie dla synowej: „*Dziękuję Ci byłeś dla mnie jak córka a synu już nie będziesz sobie nerwów psuć tylko pamiętaj szanuj ... bo ona Cie ma dość tam dasz znać że ja umarłam.*” Przesłanie to, ma na celu poprawę relacji rodzinnych. Kobieta wykazuje troskę i zmartwienie o los najbliższych³⁸.

Zbliżone tematycznie do listów testamentalnych są listy o agresywnej i prowokacyjnej treści. Różnica, jaka pozwala odróżnić nam te dwie kategorie listów, jest agresywny ton wypowiedzi; mianowicie autor listu wyrażając jakieś życzenie, nie formułuje go w trosce o najbliższych, tak jak to miało miejsce w listach o charakterze testamentalnym. Komunikaty zawarte w listach są sformułowane w sposób wulgarny i obraźliwy. Co więcej, w listach o charakterze testamentalnym występowało tylko wskazanie osoby winnej śmierci, z kolei w listach o treści prowokacyjnej następuje obwinianie osób i wyrażanie żalu. Listy tego typu są oskarżeniem innych o śmierć, mają stanowić one karę dla żyjących, do których osoba zmarła żywiła urazę³⁹.

FORMA LISTU POŻEGNALNEGO

Listy pożegnalne samobójców cechują się różną długością.¹⁵⁷ W większości przypadków samobójcy zostawiają po sobie jeden list, rzadziej kilka, aczkolwiek są i znane przypadki, gdy mężczyzna pozostawił po sobie aż 6 listów. Na 25 analizowanych listów w większości z nich była krótka, a ilość słów w nich nie przekraczała 100. Najkrótszy list liczył tylko 9 słów. Tak krótkie listy najczęściej zawierają ogólne formuły poprzez, które samobójcy żegnają się z bliskimi i światem a także ostatnią wolę.¹⁵⁸ O to treść krótkiego listu: „*Pochowajcie mnie bez księdza*” autorstwa mężczyzny, który się zastrzelił. Jednak w większości przypadków samobójcy pozostawiają po sobie listy zawierające obszerną treść, w których poruszają szereg problemów, z którymi się zmagali⁴⁰.

38 Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 142-143

39 Ibidem, s.170-171

40 Wójcik W., „Listy pożegnalne samobójców”, Problemy Kryminalistyki, 1963, nr 46, s. 784

O to przykład jednego z obszerniejszych listów: „Dlaczego chciałem popełnić samobójstwo? Dlaczego to zrobić? Nie będę się za dużo rozpisywał, bo i tak mnie nikt nie zrozumie, po prostu odechciało mi się żyć. Po pierwsze zostawiła mnie dziewczyna, która wyjechała do RFN-u. Dwa lata czekałem, a ta k... mnie zostawiła. Po drugie choruję na epilepsję, w którą lekarze nie wierzą, bo mówią, że oni tego nie widzieli, chociaż parę osób widziało mój atak. Objawia się on utratę przytomności, połączona z drgawkami i mimowolnym oddaniem moczu. Niektóre badania EEG potwierdziły moją chorobę, a oni mówią, że jestem zdrowy. Boję się żyć. Nie chcę żyć, bo to nie ma sensu. Moje życie jest wegetacją. Od lipca 1985 r. zacząłem brać narkotyki. Najpierw nauczyłem się wypalać mleko makowe, później nauczyłem się produkcji kompotu i tak leciałem aż do grudnia. Z ciągu wyszedłem sam, na prochach, nawet nie byłem w OLO. W lutym zaczęły się kłopoty z milicją, jakiś s... powiedział, że handluję kompotem, a nigdy tego nie robiłem. Gdy spotkam czasem jakiś ćpunów, zawsze mi mówią, że się milicja o mnie pyta. Czego oni chcą ode mnie, przecież od stycznia nie grzeję. W marcu poznałem dziewczynę, powiedziałem jej, że brałem i chociaż byłem z nią, myślałem cały czas o Lidce. Już chciałem uciekać przez granicę do RFN-u, ale stwierdziłem, że jedną nogę przejść, ale drugiej się nie uda. Może jeszcze kiedyś ją zabiję. (...) Teraz jeszcze dobiło mnie to wezwanie na komisję wojskową, NIE. NIGDY! Wołę iść do gleby, zdychać w męczarniach, niż iść do wojska. Jak powiedziałem, w Boga nie wierze, jestem pacyfista i anarchista w jednej osobie i mam swoje poglądy na ten temat. (...) Tego dnia nie poszedłem do pracy, szwendałem się po osiedlu. Zażyłem 10 reladormów i prawie 2 opakowania hydroksyzyny. Chciałem się pożegnać z jednym dobrym kolesiem i pech chciał, że za mną wybiegł. Pamiętam dałem mu kartkę do rodziców i do Kasi. Widocznie ją przeczytał. Dalej nic nie pamiętam, tylko to, że jakiś idiota mnie bił po ryju. Gdy obudziłem się w szpitalu, pamiętam, że płakałem, miałem żal, tylko nie wiem do kogo, że mnie uratował, a ja tak bardzo chciałem umrzeć, chyba krzyczałem i spięli mnie w pasy. Później przyszła jakąś lekarka, była nawet miła, a później powiedziałem jej wszystko, co tu piszę. Przepraszam, już mnie wyganiają ze szpitala i już nic więcej nie mogę napisać tylko to, że się zabiję⁴¹. O tym, iż nie ma reguły, co do ilości słów jaką pozostawiają po sobie samobójcy w swoich listach świadczą również badania przeprowadzone przez Iana O`Donella. Zajmował on się badaniem rękopisów samobójców, którzy odebrali sobie życie w londyńskim metrze. Długość ich listów wynosiła, od najkrótszego, bo na 17 słów do najdłuższego na 800 słów. Najdłuższy list miał formę strumienia świadomości, który opisywał ostatnie przygotowania do odebrania sobie życia. Większość listów zawierała się w około 100 słowach⁴². Co ważne, dzieci rzadziej niż dorośli pozostawiali po sobie listy⁴³.

Miejsca, w jakim odnajdywane są najczęściej listy, tak jak ich długość są bardzo różne. Często samobójcy wkładają swój list do torebki lub pozostawiają go w swojej kieszeni, wtedy list znajdujący jest wraz ze znalezieniem zwłok. Oprócz pozostawiania listów w swoich rzeczach osobistych, kolejnym miejscem, jakie wybierają samobójcy są przedmioty widoczne, takie jak meble, stoły, krzesła, łóżka

41 Hołyst B. (1991), *Przywrócenie życia*, Warszawa s. 260

42 I. O'Donnell, R. Farmer, J. Catalan, „Suicide Notes”, *British Journal of Psychiatry*, 1993, nr 163, s. 45-48

43 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 77

w ich własnym mieszkaniu, na których kładą swój list⁴⁴. Znane są również przypadki wysłania listów pocztą do najbliższych czy pozostawiani ich we własnym samochodzie. W innych sytuacjach zaś, samobójcy porzucali je niedaleko miejsca odebrania sobie życia⁴⁵.

Jeżeli chodzi o podłoże, jakie najczęściej jest wybierane, by sporządzić na nim swój list jest to papier. Bardzo często używają samobójcy, w tym celu kartki z zeszytu, serwetki, papieru listowego czy skrawków tych materiałów. Wcześniej wymieniony przeze mnie przypadek sporządzenia listu składającego się, tylko z 9 słów został sporządzony na własnej skórze. Inny przypadek listu, który badał Ian O`Donell liczył 17 słów i został sporządzony na odwrocie biletu kolejowego⁴⁶. Listy jednak, nie zawsze pozostawiane są na „trwałym” podłożu. Jako podłoże samobójcy wybierają także ziemię czy nawet śnieg, w którym ryją kawałkiem patyka⁴⁷.

Cowazne, w większości przypadków samobójcy sporządzają swój list ręcznie, nie posługując się maszyną do pisania czy komputerem. Ich pismo jest naturalne i spontaniczne, nie jest kreślone na żaden wzór. Samobójcy także nie zmieniają ręki, którą posługują się pisząc zazwyczaj⁴⁸. Tworząc list pożegnalny posługują się atramentem, farbą, ołówkiem czy kredką⁴⁹. Środek, jaki wybiera samobójca jest najczęściej tym, który ma po prostu najbliższej pod ręką. Znany jest przypadek samobójcy, który jako środka pisarskiego używał nadpalonej zapałki lub własnej krwi⁵⁰.

BADANIA NAD JĘZYKIEM WYPOWIEDZI

Jakościowe badania rekonstrukcyjne, mają na celu rekonstrukcję stylu życia samobójcy. Dzięki językowi, jakim posługiwał się samobójca w liście, poznajemy płaszczyznę o jakim samobójca się wypowiada. Możemy odtworzyć jego relacje z ludźmi, zdobyć informacje o tym, jak opisuje swoje miejsce i rolę w społeczeństwie, jak także zinterpretować jego emocje i uczucia, towarzyszące mu w trakcie pisania listu. Styl komunikowania osoby poznajemy przez list pożegnalny, jako jego zmaterializowaną formę, jak również przez wypowiedzi i informacje zebrane od osób, które towarzyszyły samobójcy w ostatnich dniach życia. Dlatego badając list samobójcy pod względem treści, warto zastanowić się nad znaczeniem języka w wypowiedzi i jej funkcją w danym kontekście⁵¹. Nie należy opierać się tylko na leksykalno – gramatycznym znaczeniu słów. Zaś sama analiza dyskursywna ma za zadanie wytłumaczyć nam: „ (...) *jak dane użycie języka wpływa na wyobrażenie człowieka o świecie i przebieg interakcji oraz vice versa – jak różne aspekty interakcji warunkują formę wypowiedzi, a także jak przekonania żywione przez uczestników*

44 Widacki J., Feluś A., Zwarysiewicz W., „Zakłócenia i zmiany w piśmie samobójców”, Arch. Med. Sąd. Krym., 1977, nr 1, s. 78

45 Wójcik W., „Listy pożegnalne samobójców”, Problemy Kryminalistyki, 1963, nr 46, s. 780

46 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 77

47 Wójcik W., „Listy pożegnalne samobójców”, Problemy Kryminalistyki, 1963, nr 46, s. 780

48 Ibidem, s. 784

49 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 76

50 Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 207-208

51 Van Dijk T. A. (2001), Badania nad dyskursem. W: Dyskurs jako struktura i proces, Warszawa s. 63

*komunikacji decydują o wyborze określonych środków językowych i o dynamice sytuacji.*⁵²

A dyskurs można określić: „jako zbiór zdarzeń komunikacyjnych mających na celu wspólne negocjowanie znaczeń przez uczestniczących w nich aktorów społecznych.”⁵³

Badając komunikowanie się samobójcy ze światem stosuje się podejście proceduralne. Skupia się na indywidualnym przypadku, dokonując analizy subiektywnej interpretacji wypowiedzi w liście. Listy zostają przebadane zgodnie z metodą kategoryzowania przynależności (MCA).

Metoda ta, ma na celu odszukanie w liście na podstawie informacji o kategorii, która wynika z następujących informacji wypowiedzi:

- powinności wobec danej jednostki, które wynikają z wiedzy wspólnej. Opis pozytywny znaczenia kategorii.
- informacji o ocenie kategorii przez samobójcę. Interpretacja.

Kategoria, to pojęcie z zakresu wiedzy wspólnej. Kategorie powodują, że człowiek ma wyobrażenie swoich powinności. Kategorie przez swoje użycie nabierają określonego znaczenia. Kategorie te są związane z sensem normatywnym i kognitywnym.

Sens normatywny dotyczy kultury i zwyczajów, jakie panują w społeczeństwie życia jednostki. Kategorie informują nas o nim, mówią o porządku społecznym. Samo ich użycie niesie za sobą określoną treść. Nie trzeba dokonywać interpretacji, by poznać sens normatywny, wynika on bowiem z obyczajów i tradycji społeczności.

Sens kognitywny to sens w znaczeniu subiektywnym, mówi nam o tym jak samobójca postrzega daną kategorię.

Poniżej przedstawię list, który zostały przeanalizowany przy zastosowaniu metody MCA⁵⁴.

Analizie poddano list napisany przez 17 – latka, który się powiesił. Rękopis ma charakter testamentalny. Autor w liście pożegnał się z najbliższymi, a także wyjaśnił okoliczności samobójstwa: „(...)ja się zawsze poddawałem”. Mężczyzna nie obwinia także nikogo za swoją śmierć, a czuje się za nią sam odpowiedzialny: „ja zjebałem sobie życie”⁵⁵. Tabela 2. pokazuje zestawienie kategorii, jakie chłopak użył w swoim rękopisie.

52 Ibidem, s. 10

53 Ibidem, s. 12

54 Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 208-209

55 Ibidem 143

Tabela 2. Zestawienie kategorii użytych w liście 17 - latka

Sens normatywny	Kategoria	Sens kognitywny
Świat jako obszar życia i rozwoju człowieka	„żegnam was w tym chorym świecie”	Świat (mój) – rzeczywistość nienormalna, nie do zaakceptowania
Życie jako długi okres, który trwa dla innych ludzi	„to już koniec, koniec dla mnie. Wy będziecie żyć”	Życie (moje) – coś, co się skończyło, osobisty koniec
Śmierć człowieka jest czymś nadzwyczajnie ważnym, rozpamiętywanym	„wymarzcie z pamięci ten mało istotny fakt”	Śmierć (moja) – jest mało istotna, nie pamięta się o tym
Życie to okres zmagania i walki	„ja się zawsze poddawałem, a teraz ostatni raz się poddaje”	Życie (moje) – to przegrywanie, poddawanie się
Zakochanie, jako stan aktywnego wyrażania uczuć	„D. (dziewczyna) (...) ją zawsze będę kochał i nikt tego nie zmieni”	Zakochanie – stan nierealny, pośmiertny
Koleżanka - fajna	„(koleżanka) była fajną dziewczyną, ale głupią”	Koleżanka - głupia

Źródło: Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków s. 213

Autor listu rozpoczął swój rękopis od wymienia osób mu bliskich, nie postrzegając ich jako osoby, które mogą mu zagrażać. Jednak autor przypisuje im pewne powinności, które nie pasują do ich kategorii, mianowicie: „wymarzcie z pamięci ten fakt”. Osoby bliskie dla niego, przecież nie zapomną tak szybko i łatwo o jego śmierci, jak się wydaje samobójcy. Autor listu opisuje kategorie sprzecznie z tym, jak rozumieją je ludzie w społeczeństwie. Chłopak pisząc list oceniał kategorie negatywnie, wynikało z emocji, które towarzyszyły mu przed odebraniem sobie życia⁵⁶.

Próba holistycznego ujęcia tej tematyki, zmusiła do dokonania niemałych symplifikacji. Zaproponowany model, wydaje się być niepełnym – zdecydowanie wymaga uzupełnienia o treści związane z modyfikacją technik pomiaru (np. *golss* czy Analizą Pól Semantycznych) czy konstruowaniem (formalnym i merytorycznym, które wynikają z przyjętych paradygmatów i postawionych problemów badawczych) narzędzi stosowanych przy analizie, takich jak kluczyk kategoryzacyjny.

Przedstawiona tematyka jest wielowymiarowa i może być interpretowana w każdej dziedzinie w inny, ale równie wartościowy sposób. Proponuję lekturę drugiej części, poświęconej *Analizie formalnej*.

PIŚMIENNICTWO

- Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków
- Burzyska A. Idee narracyjności w humanistyce. W: Janusz B, Gdowska K, De Barbaro B. red. Narracja. Teoria i praktyka. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego; 2008, s. 21-26
- Czabański A. (2009), Samobójstwa altruistyczne: formy manifestacji, mechanizmy i społeczne reperkusje zjawiska, Kraków

56 Ibidem, s.173

- Durkheim E. (2006), *Samobójstwo: studium z socjologii*, Warszawa
- Edgar Allan Poe (1948), list do Annie L. Rochmond, 16 listopada 1848, w: J. Wand Ostrom (red.), *The letters of Edgar Allan Poe*, t.2, Cambridge
- Ellis E. R. i Allen G. N. (1961), *Traitor Within: Our Suicide Problem*, New York
- Felix G. (1965), *Kleines Lexikon fur Kriminalisten*, Berlin
- Gilliland B. E., James R. K. (2005), *Strategie interwencji kryzysowej: pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię*, Warszawa
- Helling I.K. (1990), *Metoda badań biograficznych*, [w:] Włodarek J., Ziółkowski M. (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań: PWN.
- Hillmans J. (1996), *Samobójstwo, a przemiana psychiczna*, Warszawa
- Hołyst B. (1983), *Samobójstwo przypadek czy konieczność*, Warszawa
- Hołyst B. (1991), *Przywróceniu życiu*, Warszawa
- Hołyst B. (2006), *Wiktymologia*, Warszawa
- Hołyst B. (2009), *Kryminologia*, Warszawa
- Hołyst B. (2012), *Suicydologia*, Warszawa
- Iga M. (1986), *The Thorn in the Chrysanthemum: Suicide and Economic Succes in Modern Japan*, Berkeley
- Kwaśniewski J., (red.) *Badania problemów społecznych*, IPSIR, 2003
- Kwiatkowska E.G., *Wstęp do psychologii hermeneutycznej: geniza, teoria, zastosowania badawcze*. Lublin: Wydaw. UMCS, 1996
- Leenars A. (1988), *Suicide Notes: Predictive Clues and Patterns*, New York
- O`Connor R., Sheehy N. (2002), *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk
- Pietrzak M., *Samobójstwo w strukturze życia podmiotowego*, w: pracy zbiorowej pod red: Kijaczki S. *Samobójstwo specyfika problemu, horyzonty badawcze*, Opole 2003
- Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań
- Ricoeur, P. *Drogi rozpoznania*. Kraków, ZNAK, 2004
- Schütze F. (2009), *Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews*, „European Studies on Inequalities and Social Cohesion”, Vol. 1–2, s. 153–242.
- Shneidman E. (1980), *Voice od death*, New York
- Skowroński K. P., *Śmierć w imię zasad. Problem samobójstwa w kontekście sporu o wartości*, w: pracy zbiorowej pod red: Kijaczki S. *Samobójstwo specyfika problemu, horyzonty badawcze*, Opole 2003
- Szacki J. (1983), *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa
- Śliz A., *Samobójstwo w ujęciu socjologicznym* w: pracy zbiorowej pod red: Kijaczki S., *Samobójstwo specyfika problemu, horyzonty badawcze*, Opole 2003
- Van Dijk T. A. (2001), *Dyskurs jako struktura i proces*, Warszawa
- World Health Organization, *Prevention of suicide*, Geneva 1968

ARTYKUŁY:

- Widacki J., Feluś A., Zwarysiewicz W., „Zakłócenia i zmiany w piśmie samobójców”, *Arch. Med. Sąd. I Krym.*, 1977, nr 1
- Wiessman M. M., Wolk S., Goldstein R. B., Moreau D., Adams P., Greenwald S., Klier C. M., Ryan N. D., Dahl R. E., Wickramaratne P., „Depresses Adolescents Grow Up”, *Journal of the American Medical Association*, 1999, nr 281
- Wójcik W., „Listy pożegnalne samobójców”, *Problemy Kryminalistyki*, 1963, nr 46

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- Blog dr Agaty Staniszk z IEIAK UAM pt. „Antropologia rodziny” <http://kinship.blox.pl/2008/07/Dyskursanaliza-dyskursu-2.html>
- Fronda. pl portal poświęcony, „Co powiedział Ryszard Siwiec przed swoją śmiercią?” <http://www.fronda.pl/a/co-powiedzial-ryszard-siwiec-przed-swoja-smiercia,22081.html>

- Knowacz. pl serwis literacki, „RYSZARD SIWIEC – USŁYSZCIE MÓJ KRZYK”, http://www.knowacz.pl/biogramy/bober/bober_0101.htm
- KRÓTKI POLSKIE DZIEJE <http://jaipolska.fm.interia.pl/jaipolska81.htm>
- Teksty ORG <http://teksty.org/lady-pank,na-co-komu-dzis,tekst-piosenki>

Konrad Harasim

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Instytut Psychologii UMCS, Wydział Pedagogiki i Psychologii
UMCS, Poland

List pożegnalny samobójcy – źródłem badań w naukach społecznych Cz. 2 Analiza rzeczowa / *Suicide farewell letter - a source of research in social sciences* *Vol. 2 Material analysis*

Abstract

The letter is undoubtedly a personal and intimate document. The form of such communication allows you to convey content that a person for various reasons does not want or can not sell. The reasons for this situation can be found in the sender (fear, shame) as well as recipients of the message (lack of blushing, exclusion). If such a situation occurs in the case of a “daily” letter, then what man directs people who leave farewell letters? The farewell letter gives a wide range of research opportunities - nevertheless, it involves a complicated and extensive methodology. The autobiographical texts show the trajectories of human life, carrying with them a dual phenomenological meaning - autointerpretation and interaction. I will present the spectrum of formal (part 1) and material (part 2) analysis - which can be made on the basis of social sciences to design holistic prevention programs.

Keywords: suicide; suicide farewell letter; research strategies, quality methods; content analysis.

Problem samobójstwa jest celem badań suicydologii i tanatologii, ale nie zostały obojętne wobec niego inne nauki społeczne, dyscypliny czy kierunki, min: psychologia (w subdyscyplinach: psychopatologii, psychologii klinicznej, interwencji kryzysowej, psychotraumatologii, tanatopsychologii czy psychologii dewiacji), nauki o bezpieczeństwie, kryminologia, kryminalistyka, wiktymologia, socjologia (w szczególności socjologia dewiacji i tanatosocjologia), pedagogika (z nowym nurtem tanatopedagogiką), polityka społeczna, sanologia, gerontologia czy polityki publiczna.

Problem samobójstwa, jest zauważonym przez szereg nauk i dyscyplin, ale zmarginalizowany w dyskursie publicznym. Traktowany jako nieobecny. W debacie publicznej znalazły swoje miejsce takie problemy jak bezrobocie, alkoholizm, narkomania czy prostytucja – zdaje sobie sprawę, że wymieniam je dosyć losowo – nie

ma miejsca dla rozpatrywania kwestii samobójstwa. Hermetyczność dyskursu nie powinna być jego cechą immanentną, pomijanie problemu przecież go nie rozwiązuje. Świadomość społeczna na temat przyczyn samobójstwa generować może reakcję minimalizującą jego skalę.

TEMATY NAJCZĘŚCIEJ PORUSZANE W LISTACH

Tematy, jakie są poruszane w listach pożegnalnych, to oprócz ostatnich rozporządzeń majątkowych są to zazwyczaj po prostu opisu ostatniej woli zmarłego. Często też w listach samobójcy podają przyczyny swojego zamachu, a także wskazują „winnych”. Charakterystyczne dla listów jest także to, iż przez nie samobójca żegna się z najbliższymi dla niego osobami¹. W większości przypadków listy pożegnalne nie wykazują, aby myślenie osoby piszącej list było nacechowane urojeniami. Jednak większość samobójstw wynika z zaburzeń psychicznych, dlatego treść listów tych osób jest nacechowana rozpaczą, smutkiem, beznadziejnością i żalem².

LISTY OPISUJĄCE CIERPIENIE PSYCHICZNE

Listy pożegnalne często też opisują sytuacje psychiczną, zniechęcenie do życia i poruszają temat „nerwów”. Samobójcy uskarżają się w nich na cierpienie psychiczne, które wy daje im się nie do zniesienia.¹⁸¹

Znany reżyser James Whale (1889 - 1957), cierpiący na załamanie nerwowe i wielokrotnie poddawany elektrowstrząsom, zostawił po sobie list pożegnalny, który zatytułował „DO WSZYSTKICH KTÓRYCH KOCHAM”. O to fragment tego listu: *„Nie oplakujcie mnie. Nerwy mam w strzępkach i przez ostatni rok dniem i nocą cierpię katusze – chyba że zażyję tabletki nasenne i zasnę, a za dnia mogę zaznać odrobiny spokoju tylko na środkach uspokajających. Miałem wspaniałe życie, ale to już minęło. Stan moich nerwów się pogarsza ... (...) Proszę więc o wybaczenie wszystkich, których kocham, i niech Bóg też mi wybaczy, ale nie potrafię wytrzymać tych męczarni i tak będzie dla wszystkich najlepiej. (...) Próbowałem wszystkiego przez ten rok, ale w środku jest coraz gorzej, więc niech przyniesie wam otuchę świadomości, że nie będę już więcej cierpieł”³*. Odebrał sobie życie przez utopienie się w basenie. Co dziwne, bo obsesyjnie przez całe życie bał się wody. Niedaleko miejsca jego samobójstwa znaleziono książkę zatytułowaną „Don't Go Near the Water”⁴.

Ryuunosuke Akutagawa (1892 - 1927), japoński pisarz, zmagający się z paranoją i urojeniami również zostawił po sobie list pożegnalny. Odebrał on sobie życie poprzez przedawkowanie leków nasennych. W swoim liście również porusza temat swojego złego stanu nerwowego. O to fragment listu pisarza: *„Świat, w którym żyję, stanowi uniwersum chorych nerwów, przezroczyście jak lód. (...) Oczywiście, nie chcę umierać, ale życie jest cierpieniem”⁵*.

1 Wójcik W., „Listy pożegnalne samobójców”, Problemy Kryminalistyki, 1963, nr 46, s. 782

2 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 80

3 Ibidem, s.82

4 Cyt. w: James Curtis, James Whale: A New World of Gods and Monsters, Boston 1998, s. 384

5 ibidem

LISTY CZERPIĄCE Z POEZJI

Mogłoby się wydawać, że listy pożegnalne samobójców ukazują nam prawdę o samobójstwie, o jego przyczynach, motywach, odczuciach. E. Shneidman porównał listy pożegnalne do parodii pocztówek, które nie oddają tego, co na prawdę osoba widzi i czuje⁶. Wyciągając z tego wnioski, dochodzi się do tego, iż osoby, które zdecydowały odebrać sobie życie mają zniekształconą percepcję świata, który spostrzegają jako monochromatyczny. Opisanie emocji i powodów, które targają człowiekiem przed popełnieniem samobójstwa jest niezwykle trudne dla osoby zdrowej, a co dopiero sparaliżowanej psychicznie, w depresji, która nie potrafi wyrażać się składnie, elokwentnie⁷. Dlatego też, tak wiele listów jakie pozostawiają po sobie samobójcy jest krótka i skonkretyzowana, na przykład do ostrzeżenia: „*UWAGA NA OPARY CYJANKU*”, czy „*NIE WCHODZIĆ. Wezwać pogotowie*”⁸. Czasem jednak zdarza się, że w listach można odnaleźć poetyckie uwagi. I tak pierwszy napisany list pożegnalny, a raczej najstarszy zachowany miał formę opowiadania i czterech wierszy. Napisał go cztery tysiące lat temu Egipcjanin, a jest on dzisiaj przechowywany w Berlinie⁹. O to fragment jego wiersza:

„Imię moje budzi odrazę

Większą niż fetor padliny,

W letnie dni, gdy niego jest rozpalone.

Imię moje budzi odrazę

Większą niż odór krokodyli,

Większą niż odór całego siedliska krokodyli.

(...) Śmierć jest dzisiaj przede mną

Niby woń mirtu,

*Niby siedzenie pod żaglem w wietrzny dzień.*¹⁰

Samobójcy pisząc, nawet jeżeli sami nie są poetami potrafią w swoich listach cytować słowa innych poetów. Cytatem posłużył się poeta Paul Celan (1920 - 1970), który przed utopieniem się w Sekwanie podkreślił w biografii innego niemieckiego poety następujące słowa: „*Czasem ten geniusz mrocznieje i tonie w ponurej studni swojego serca*”¹¹.

Francuski artysta Jules Pascin (1885 - 1930), w celu napisania ostatniego listu podciął sobie żyły i nią napisał: „*Lucy, pardonnez moi*”, po czym powiesił się. Inny Rosyjski poeta Sergiusz Jesienin (1895 - 1925), który odebrał sobie życie przez powieszenie się, dzień przed swoją śmiercią skreślił własną krwią wiersz¹². O to jego wiersz:

6 Shneidman E. (1980), *Voice od death*, New York s. 58

7 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 74

8 Leenars A. (1988), *Suicide Notes: Predictive Clues and Patterns*, New York s. 232, 255

9 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 74

10 Thomas C., „*First Suicide Note?*”, *British Medical Journal*, 26 lipiec 1980 s. 284

11 Felstiner J. (1995), *Paul Celan: Poet, Survivor, Jew*, New Haven s. 287

12 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 76

„Żegnaj, przyjacielu, do widzenia,
Drogi mój, od krwi serdecznej bliższy.
Ta rozłąka w ciemnych przeznaczeniach
Obietnicą połączenia błyszczący.

Żegnaj bez uścisku dłoni i bez słowa.
Nie martw się, cień smutku z czoła przegoń.
W życiu ludzkim – śmierć to rzecz nienowa.
A i życie samo – nic nowego.”¹³

LISTY DOTYCZĄCE MOTYWÓW I POWODÓW ZAMACHU

Zdarzają się również listy, w których samobójcy starają się wyjaśnić przyczyny i motywy własnego samobójstwa. Taki list zostawił po sobie właśnie amerykański artysta Ralph Barton (1891 - 1931). Odebrał on sobie życie, poprzez strzał w głowę we własnych łóżku. Przed zamachem otworzył Gray`'s Anatomy na ilustracji przedstawiającej ludzkie serce¹⁴. O to fragment jego listu: „*Każdy kto mnie zna i usłyszy o mojej decyzji, wysunie inną hipotezę na temat jej przyczyn. Prawie wszystkie te wyjaśnienia będą dramatyczne – i z gruntu błędne. (...) Kłopoty życiowe tylko przyspieszają przejście do czynu – a prawdziwa osobowość suicydalna umie sobie stwarzać kłopoty. Ja miałam niewiele autentycznych kłopotów. (...) Byłam kochana i doceniana. (...) Zawsze cieszyłem się doskonałym zdrowiem. Od wczesnego dzieciństwa cierpiałem jednak na melancholię, która w ciągu ostatnich kilku lat zaostriżyła się do postaci psychozy maniakalno – depresyjnej. Choroba nie pozwalała mi w pełni wykorzystywać moich talentów i sprawiła, że praca stała się dla mnie torturą. Uniemożliwiała mi czerpanie z życia prostych przyjemności, które pomagają innym ludziom przetrwać. Jak rękawiczki zmieniałem żony, domy i kraje, w ramach idiotycznej próby ucieczki przed sobą samym. Obawiałem się, że unieszczęśliwiłem w ten sposób ludzi, którzy mnie kochali.*”¹⁶

O to fragment treść listu 40 – letniego mężczyzny, który się zastrzelił. W swoim liście podał przyczynę, która go do tego skłoniła: „*...Powód do tego jest dwojaki, raz kobieta, którą kochałem, a drugi to proszę pytać kwatermistrza.*”¹⁷

Aż 4 listy wyjaśniające motywy i powody samobójstwa, a także zabójstwa zostawił po sobie Mark O. Barton (1955 - 1999). Mark O. Barton w roku 1999, w ciągu kolejnych po sobie dni zabił 12 osób. Najpierw pobił na śmierć swoją żonę i dwójkę swoich dzieci, następnie zastrzelił 9 innych przypadkowych osób, a 13 ranił. Co więcej, 6 lat wcześniej był podejrzany o zabicie swojej już byłym żony, a także jej matki. W toku śledztwa, po wejściu do mieszkania Bartona, obok zwłok ich bliskich, organy ścigania znalazły rękopisy mordercy. O to fragment pierwszego

13 Jesienin S., *** (Żegnaj, przyjacielu”), przekład T. Mongrid, w: Liryki najpiękniejsze, Toruń 200, s. 76

14 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 84 -85

znalezionego listu: „29 lipca, 1999, 6.38 rano. Do tego, kogo to obchodzi: Leigh Ann jest w szafie w głównej sypialni pod kocem. Matthew i Mychelle zabiłem w środę wieczorem. (...) Nie było wiele bólu.(...) Tak mi przykro. Chciałbym, żeby to się nie stało. Nie da się opisać mego bólu słowami. Czemu to zrobiłem. Umierałem od października. Budziłem się w nocy w takich strachu, tak przerażony, że nie mógłbym tak bać się na jawie. To zebrało swoje żniwo. Znienawidziłem to życie i ten stan rzeczy. Utraciłem wszelką nadzieję”¹⁵. Następnie autor listu wymienia kolejno powody, dla których zamordował swoich najbliższych: „Zabiłem dzieci, aby zamienić im ból przez całe życie na pięć minut bólu. Zmusiłem się do zrobienia tego, aby nie musiały tak bardzo cierpieć później. Bez matki, bez ojca, bez krewnych. (...) Zabiłem Leigh Ann, ponieważ była jedną z głównych przyczyn mojego rozkładu, kiedy planowałem zabicie innych. Teraz naprawdę wolałbym, żebym tego nie zrobił. Ona rzeczywiście nie mogła nic z tym zrobić, a ja, tak czy owak, kocham ją bardzo. Wiem, że Jehowa zajmie się nimi w przyszłym życiu. (...) Nie ma żadnego usprawiedliwienia, żadnej konkretnej przyczyny. Jestem pewien, że nikt nie mógłby tego zrozumieć. Gdyby mogli, to wolałbym, żeby nie rozumieli. Piszę to tylko po to, żeby powiedzieć dlaczego. (...) Powinniście mnie zabić, jeśli się wam to uda. Mark. O. Barton.”¹⁶

O to drugi list znaleziony przy zwłokach żony Bartona: „Oddaję wam moją żonę, Leigh Ann Barton. Moje złotko, moją bezcenną miłość. Proszę, zajmijcie się nią. Będę kochał ją zawsze.”¹⁷ A o to kolejny list pozostawiony przy zwłokach syna: „Oddaję wam Matthew Davida Bartona. Mego syna, mego kumpla, moje życie. Proszę, zajmijcie się nim.” I list pozostawiony przy ciele córki: „Oddaję wam Mychelle Elizabeth Barton. Moją córkę, moje kochanie, moje życie. Proszę, zajmijcie się nią.”¹⁸

Listy jakie pozostawił po sobie Barton, są przejawem jego beznadziejności i rozpacz, jaką odczuwał. Autor listów ma splątane myśli, jest zły, smutny i rozżalony. Na pewno wcześniej wysyłał otoczeniu odpowiednie sygnały, dające do zrozumienia jego zamiary. Listy te stanowią wołanie o pomoc.

Listy Barton spełniają wszystkie cechy charakterystyczne dla samobójców opracowane przez Shneidmana, mianowicie:

- cechy sytuacyjne: Barton cierpi na ból psychiczny i frustracje, z powodu niezaspokojenia swoich potrzeb psychologicznych,
- cechy wolicjonalne: jest on zmotywowany do rozwiązania swoich problemów,
- cechy afektywne: to występujące w listach poczucie beznadziejności i ambiwalencji,
- cechy poznawcze: to nie dostrzeganie przez Bartona innej możliwości rozwiązania swoich problemów jak samobójstwo. Nie dostrzega on innych alternatyw dla swojej decyzji. Jego myślenie jest zawężone,

15 Cyt. w: Bruce Kellner, *The Last Dandy: Ralph Barto*, Columbia 1991, s. 213

16 Wójcik W., „Listy pożegnalne samobójców”, *Problemy Kryminalistyki*, 1963, nr 46, s. 782

17 *Ibidem*, s. 783

18 *ibidem*

- cechy relacyjne: to informowanie przez Bartona, dlaczego samobójstwo wydaje mu się najlepszym rozwiązaniem, a także poczucie, iż ma on prawo wybrać sobie sposób w jaki odejdzie z tego świata,
- cechy seryjne: to podświadomość zgodności jego przyszłego odebrania sobie życia z wzorcami, jakimi kierował się w życiu podczas rozwiązywania problemów¹⁹.

LISTY DOTYCZĄCE METODY ODEBRANIA SOBIE ŻYCIA

Thomas Chatterton (1752 – 1770), to angielski pisarz, który odebrał sobie życie w wieku 17 lat poprzez połknięcie arszeniku. Na krótko przed samobójstwem zostawił po sobie następujący rękopis: „*Zabierz stąd moją udręczoną duszę i wybac ten ostatni akt rozpacz.*” A o to fragment listu pod tytułem „*Suicide*” napisany na kilka miesięcy przed śmiercią:²⁰

„Raz tylko umieramy, cóż więc za różnica,
Sznur czy podwiązka, trucizna, pistolet, miecz,
Długa choroba czy nagłe pęknięcie
Szlachetnego mięśnia w naszych piersiach
Ukróci męki ludzkiego żywota?
Choć przyczyna różna, skutek ten sam:
Wszystkich czeka unicestwienie”²⁰⁰

Wybór metody odebrania sobie życia, nie był jednak obojętny dla wcześniej już przeze mnie wspomnianego w pracy japońskiego pisarza Ryuunosuke Akutagawa (1892 – 1927). Podał on w swoim liście pożegnalnym względy, które doprowadziły go do wyboru takiej a nie innej metody popełnienia samobójstwa. O to fragment listu: „*Po pierwsze, zastanowiłem się, jak umrzeć możliwie najbardziej bezboleśnie. Z tego punktu widzenia najlepsze jest chyba powieszenie, lecz obraz wisielca budzi we mnie estetyczną odrazę. (...) Utopienie się też nie jest dobre, ponieważ (...) łączy się z większym cierpieniem niż powieszenie. Wskoczenie pod pociąg również klóciłoby się z moim poczuciem estetyki. Pistolet albo nóż to raczej nie dla mnie, ponieważ trzęsą mi się ręce. Skok z wysokiego budynku skutkuje okropnym widokiem. Wziąwszy to wszystko pod rozwagę, postanowiłem umrzeć od tabletek. Cierpi się dłużej niż przy powieszeniu, ale metoda ta ma swoje zalety. Zwłoki lepiej by się prezentowały i mniejsze byłoby ryzyko niepowodzenia. Jedyna zła strona to trudność z pozyskaniem leków. Odkąd podjąłem decyzję, przy każdej sposobności usiłowałem je zdobyć. Jednocześnie poszerzałem swoją wiedzę farmakologiczną.*”²¹

W dalszej części listu pisarz wykazuje troskę i dbałość o przyszłość swojej rodziny, gdy już odejdzie z tego świata. O to dalsza część listu Ryuunosuke Akutagaw`y:

19 Gilliland B. E., James R. K (2005), Strategie interwencji kryzysowej: pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię, Warszawa s. 255-257

20 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 326

21 Cyt. w: M. Iga., The Thorn in the Chrysanthemum: Suicide and Economic Success in Modern Japan, Berkeley/Los Angeles 1986, s. 82

„Następnie rozważyłem miejsce popełnienia samobójstwa. Moja rodzina musi żyć z tego, co im pozostawię. Na mój majątek składa się kawałek ziemi o powierzchni 100 tsubo (około 10 arów), dom, tantiemy za książki oraz 2000 jenów oszczędności. Jeśli odbiorę sobie życie we własnym domu, jego wartość spadnie. Zależy mi na tym, aby ludzi mieli możliwie najmniej okazji widzieć moje ciało – poza członkami rodziny.”²²

Co ważne wspomnienia, samobójcy w swoich listach w większości przypadków wykazują troskę o swoją rodzinę. Mają do niej pozytywny stosunek i martwią się, co stanie się z ich najbliższymi po ich śmierci, tak samo jak wyżej zacytowany przeze mnie autor listu²³.

LISTY OSÓB CIERPIĄCYCH NA ZABURZENIA PSYCHICZNE

Spośród osób, które popełniają samobójstwo od 15% do 30% pozostawia po sobie listy²⁴. Najmniej listów pozostawiają po sobie osoby chore psychicznie, może to wynikać z tego, iż mają problemy z wyrażeniem jasno swoich myśli²⁵. Choroba psychiczna to dla człowieka sytuacja niezwykle stresogenna, szczególnie gdy człowiek obawia się nawrotu choroby. Cierpienie jakie zadaje się rodzinie, a także wstyd to wszystko sprawia, że osoba nie jest w stanie już poradzić sobie ze swoją chorobą.²⁰⁵ O to fragment listu autorstwa chorej psychicznie kobiety: „(...) Jest ta ciężka, przytłaczająca rozpacz – strach przed wszystkim. Strach przed życiem. (...) Wszyscy byli dla nie tacy dobrzy, tak bardzo się starali. Jakże bym chciała, żeby było inaczej, ze względu na moją rodzinę. (...) Wbrew temu, co się ostatnio mówiło o „poprawie”, doprowadzający mnie do szaleństwa głos w mojej głowie jest głośniejszy niż kiedykolwiek”²⁶.

Brytyjski malarz Benjamin Haydon (1786 - 1846), cierpiący na psychozę maniacko – depresyjną, przed swoją śmiercią sparafrazował Williama Shakespeara. Jego ostatnie wpisy w dzienniku brzmiały następująco:

„21. Spałem fatalnie. Modliłem się znękany i wstałem w strasznych nerwach.

22. Niech Bóg mi wybaczy. Amen. To jest koniec B. R. Haydona

Nie rozciągajcie mnie dłużej na tym kole tortur.”²⁷

Samobójstwo to stereotypowe rozwiązanie swoich problemów dla osób dotkniętych zaburzeniami psychicznymi. Choroby afektywne (depresja czy psychoza maniacko – depresyjna), schizofrenia, zaburzenia osobowości typu borderline i antyspołeczne, alkoholizm i narkomania to grupa chorób, która cechuje się myślami samobójczymi. Depresja, która odbiera radość życia, uniemożliwia jakiegokolwiek

22 ibidem

23 J. Tuckman, R. J. Kleiner i M. Lavell, Emotional Content of Suicide Notes, „American Journal of Psychiatry”, 1959, nr 116, s. 59-63

24 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 100

25 ibidem

26 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 80-81

27 ibidem, s. 83

działanie. Jest nie tylko chorobą, nastrojem jest przede wszystkim stanem umysłu²⁸.

O to słowa Sylwii Plath (1932 - 1963), które napisała 5 lat przed odebraniem sobie życia. Poetka ta zmagiała się z głęboką depresją. O to co, zapisała w swoim dzienniku: *„Walczę z depresją. Teraz pogrążona jestem w rozpacz, niemal hysterii. Jakby olbrzymia, muskularna sowa siedziała mi na żebrach, a jej szpony wbijały mi się w serce, ścisnęły je.”*²⁹

A o to list pożegnalny, który zostawił po sobie Edgar Allan Poe (1809 - 1849). Na podstawie jego słów, można wnioskować, iż cierpiał na manie. Mania powoduje, iż człowiek odczuwa ogromne zasoby energii, jego zachowanie staje się chaotyczne. Jednostka jest pobudzona i impulsywna.²⁰⁹ O to list Edgara Allana Poe: *„Położyłem się i płakałem przez całą długą, długą, okropną noc rozpacz. O świcie wstałem i usiłowałem ukoić nerwy szybkim spacerem w zimnym, orzeźwiającym powietrzu, ale nie pomogło, demon wciąż znęcał się nade mną. NIE SPOSÓB żyć (...) dopóki nie poskromię tego potwornego wzburzenia, które, jeśli nie ustanie, to albo unicestwi moje życie, albo na zawsze wpędzi mnie w obłąd.”*³⁰

Co więcej, Edgar Allan Poe był uzależniony od alkoholu. W większości przypadków jest właśnie tak, że w pierw pojawia się zaburzenie psychiczne, a potem następuje uzależnienie³¹. O to co napisał poeta o sobie: *„Jestem z natury nadwrażliwcem – człowiekiem nadzwyczajnie nerwowym. Zwariowałem, zdarzały mi się jednak długie okresy, w których czułem się potwornie zdrowy na umyśle. W przystępach szaleństwa piłem, Bóg wie, jak dużo i jak długo. Moi wrogowie uznali za rzecz oczywistą, że obłąkanie wzięło się z picia, nie odwrotnie.”*³²

Osoby chore na depresje, mają inne motywy odebrania sobie życia, niż osoby zdrowe, dlatego też listy tych osób powinny się od siebie różnić. Z badań jakie przeprowadził O`Connor, posługując się Tematycznym podręcznikiem do prognozowania zachowań samobójczych, wyciągnął następujące wnioski: nieznośny ból psychiczny nie powoduje różnicy w listach osób zdrowych i chorych. Jak również, co jest charakterystyczne dla listów osób z depresją, częściej opisują oni w swoich listach problemy z utrzymaniem tendencji konstruktywnych. O to fragment list człowieka, który opisuje swoją nieumiejętność utrzymania konstruktywnych relacji ze swoją partnerką:

„Do mojej drogiej XXXX

Proszę, wybac mi ten wybór.

Przykro mi, że miałaś takie ciężkie życie.

Gdybym mógł zacząć od nowa, byłbym znacznie lepszy.

28 Leenaars A. (1988), *Suicide Notes: Predictive Clues and Patterns*, New York s. 247

29 Sylwia Plath, *Dzienniki 1950-196*, przekład J. Ubran i P. Stachura, Warszawa 2004, 20 czerwca 1958, s. 378-388

30 Edgar Allan Poe, list do Annie L. Rochmond, 16 listopada 1848, w: J. Wand Ostrom (red.), *The letters of Edgar Allan Poe*, t.2, Cambridge, Mass., 1948, s. 401-403

31 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 122

32 Robertson J. W. (1923), *Edgar A. Poe: A Psychopathic Study*, New York, s. 82

Zasługujesz na wszystko, co najlepsze, szkoda, że nie potrafiłem ci tego dać.

Naprawdę na swój sposób cię kochałem....”³³

Badania wykazały także, że depresyjni autorzy listów częściej piszą o tym, iż nie mogą logicznie myśleć i mają problem z właściwym odbiorem rzeczywistości. Opisują także w swoich listach targające nimi emocje. O to fragment takiego listu, autorstwa 29 - letniego mężczyzny:

„Uwolnij mnie od tej choroby i bólu, jeśli taka Twoja wola, (i) jeśli to będzie dla mnie dobre.

Zbyt mnie kochasz, by pozwolić mi cierpieć -

Chyba że dla mojego dobra.

Dlatego, Panie, zawierzam się w Tobie;

Czyń ze mną, co chcesz...”³⁴

O` Connor dowiódł również, iż osoby chore na depresje częściej w swoich listach kamuflują prawdziwe powody swojego samobójstwa, często nawet może nieświadomie. Z przebadanych przez niego listów zjawisko to występowało aż w 1/3 listów. Także osoby te, częściej pisały o problemach w relacjach z innymi ludźmi, co powodowało u nich smutek i załamanie. O to list 40 - letniego mężczyzny, który przez swoją agresję, z którą nie potrafił sobie poradzić znęcał się nad własną żoną:

„Powiedziałem, że żyję z dnia na dzień, ale (przez to) co zrobiłem wczoraj, nie potrafię wytrzymać sam z sobą Przez ostatnie kilka tygodni, które nas rozdzieliły,

żyłem w obsesji – proszę, proszę, najdroższa, wybacz mi ...

Straciłem całą tę miłość i życie już nigdy nie będzie takie samo.”³⁵

Autor tego listu, jak większość osób chorych na depresje, nie widzi możliwości odbudowy relacji z żoną i pozytywnego wyjścia z sytuacji, w jakiej się znalazł. Nic dziwnego, że osoby chore mają trudności z budowaniem relacji z innymi ludźmi, skoro nie potrafią zaakceptować i radzić sobie z samym sobą. Jak napisał Alvarez: *„bez powietrza i wyjść awaryjnych”³⁶*

TEMATY LISTÓW AUTENTYCZNYCH, A SYMULOWANYCH (RÓŻNICE)

Warto także wspomnieć o różnicach, jakie zachodzą w treści listów autentycznych, a symulowanych. Autorzy tych ostatnich piszą list „jakby” mieli odebrać sobie życie, wyobrażają sobie, jakby się czuli i co by chcieli napisać w takiej sytuacji³⁷. Osoby, które nie mają myśli samobójczych zostają pouczone, jak mają taki list napisać. Następnie listy symulowane są grupowane pod względem zmiennych de-

33 O`Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 112

34 Ibidem, s.113

35 Ibidem, s. 115

36 Alvarez A. (1990), The Savage God, New York, s. 293

37 O`Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 101

mograficznych do listów autentycznych i następuje ich porównanie³⁸. Wyniki badań świadczą o tym, że listy autentyczne są bardziej konkretne i szczegółowe, a ton ich wypowiedzi jest bardziej neutralny. Autorzy ich dokładnie opisują, co chcą by rodzina zrobiła z ich majątkiem czy wyrażają inne konkretne życzenia³⁹. O to niezwykle szczegółowa instrukcja dla bliskich napisana przez czternastolatkę: „*Nie mam pieniędzy, nie licząc 2,95 dolara w banku (...) Chcę, żeby dostał je Robert C., mój siostrzeniec. Moje ubrania niech otrzyma organizacja charytatywna albo ktoś, komu się przydadzą. Jeśli moje zwłoki będą wystawione w trumnie, to chcę być ubrana na niebiesko*”⁴⁰. Przez taki dokładny opis, listy autentyczne cechują się znaczną długością w przeciwieństwie do listów symulowanych⁴¹. Listy autentyczne skupiają się na opisie bólu, cierpienia i sytuacji psychicznej, z którą zmagał się samobójca. Poruszają także tematy dotyczące bliskich osób, a szczególnie temat miłości, bowiem niezwykle często pojawia się w nich słowo „*miłość*”. Listy symulowane z kolei skupiają się bardziej na opisie czynu. Co ważne, osoby je piszące nie używają w nich bezpośrednio słowa „*śmierć*” czy „*samobójstwo*”, tylko stosują zamiast tych określeń eufemizmy⁴². Listy te też rzadziej niż autentyczne opatrywane są datą⁴³.

TEMAT W ZALEŻNOŚCI OD WIEKU AUTORA LISTU

Temat listu oraz jego powody zależą w znacznym stopniu od wieku osoby, która go po sobie pozostawiała. Z tego powodu, Darbonne dokonał podziału listów na pięć kategorii, w zależności od wieku i treści mianowicie: adresata, powodu odebrania sobie życia, uczuć opisanych w liście, treści innych niż uczucie i tematu przewodniego listu. Najmłodszy autorzy listów w wieku od 10 do 19 lat odbierali sobie życie najczęściej z powodu nieszczęśliwej miłości i agresji skierowanej przeciwko samemu sobie. Osoby w wieku od 20 do 39 lat wymieniały w swoim liście jako przyczyny samobójstwa odrzucenie, nieodwzajemnioną miłość⁴⁴. Tutaj pozwolę sobie zacytować fragment listu 21 - latka opisującego powody prób samobójczych: „*Moje niepowodzenie w życiu zaczęło się od nieudanego małżeństwa. (...) Napoczątku układało się nieźle, dopiero po drugim dziecku żona zaczęła chodzić na tak zwane boki. Nie mogłem się z tym pogodzić. Długo cierpiałem, tłumaczyłem, nic nie pomagało. Po siedmiu latach takiej gehenny odszedłem od żony, która co jakiś czas zmieniała partnerów, nadmienię, że podczas małżeństwa było kilka prób samobójczych. Przez siedem lat życia szukałem odpowiedniej partnerki do życia*”⁴⁵.

Listy osób w wieku od 40 do 49 lat cechowały się znudzeniem, zmęczeniem i myślami o lepszym byciu po śmierci⁴⁶. Oto fragment listu dojrzałej kobiety, która próbowała odebrać sobie życie wypijając szklankę rozpuszczalnika: „*(...) Śmierć mojego męża była dla mnie szokiem. Nigdy przedtem nie chorował, a choroba trwała zaledwie dziesięć dni. (...) Przez dłuższy czas nie docierał do mnie fakt, że nie żyje.*”

38 Ibidem, s.104

39 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 78

40 Cytowane w: Ellis i Allen, Traitor Within, s. 62

41 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s.105

42 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 78

43 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 105

44 Ibidem, s. 103

45 Hołył B. (1991), Przywrócenie życiu, Warszawa s. 332

46 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 104

Przez miesiąc zupełnie osiwiiałam. Kiedy uświadomiłam sobie, że go już nie ma, miałam żal do świata, że mi go zabrano. Poczulałam się b. samotna. Mysłałam nieraz, że najlepiej tym, co umarłi. Zaczęły się bezsenne noce. (...) Tęgo dnia nie poszłam do pracy. Wszystko mi zobojętniało. Chciałam ze sobą skończyć⁴⁷. Samobójcy w przedziale wiekowym 50, a 59 lat rzadko pozostawiają po sobie listy i tak samo rzadko wymieniają w nich przyczyny swojej decyzji. Listy tych osób zawierają najczęściej instrukcje dla ich najbliższych⁴⁸. Grupa najstarsza, bo od 60 lat i więcej podawała w swoich listach, jako na przyczynę ból, chorobę czy kalectwo⁴⁹.

LISTY NAJMŁODSZYCH I PROBLEMY W NICH PORUSZANE

Jeżeli chodzi o dzieci i tematy listów, jakie one po sobie pozostawiają, to dla nich charakterystyczne jest to, iż najmłodsi nie chcą by za ich czyn winiono ich najbliższych. O to przykład listu 20 - letniej dziewczyny, która skoczyła z wysokości: *”Nikt nie jest winny temu, co zaraz zrobię. Po prostu nie umiałam pogodzić się z życiem, to wszystko. Niech Bóg zmiłuje się nad moją duszą*⁵⁰.

W przypadku dzieci, ważne jest to, aby rodzice zdawali sobie sprawę z nierezadkiej wczesnej dojrzałości swojego dziecka i tego, iż może ono nie chcieć żyć. A o to opis cierpień i smutku, który stworzyła 10 - latka: *„ Często myślę o tym, żeby się zabić. To się zaczęło, jak o mało nie wpadłam pod samochód. Teraz chcę się zabić. Myślę o tym, żeby wbić sobie nóż. Jak mama na mnie krzyczy, to myślę, że mnie nie kocha. Mama jest ciągle smutna i czasami mówi, że niedługo umrze. Mój brat strasznie się złości, często bez powodu. Mam też była raz w szpitalu. Bardzo się boję o moją rodzinę. Boję się, że jak coś im się stanie, to nie będzie kto miał się mną zająć. Bardzo mnie to smuci.”*⁵¹ Niewiarygodne jest to, że dzieci w tak młodym wieku mogą tak konkretnie pisać, o tym co sprawia im ból. O to przykład listu rówieśnika wyżej przeze mnie zacytowanej dziewczynki: *„Jak jestem niezadowolony albo zły, to chcę sobie zrobić krzywdę. Walę głową albo pięścią w ścianę. Nie chce mi się żyć. Często myślę o tym, jak się zabić, Myślę, że pojedę do Francji i dam się ściąć na gilotynie. To byłoby szybkie i bezbolesne. Raz włożyłem głowę do zlewu z wodą, ale się przestraszyłem. Przyszła babcia. Powiedziałem jej, że myłem buzię. Mama była w szoku, jak o tym usłyszała. Zaczęła płakać. Ciągle się martwi i zawsze wydaje się smutna*⁵².

A o to fragment wiersza 15 - latka napisany 2 lata przed jego śmiercią:

„Kiedyś (...) napisał wiesz.

Dał mu tytuł „Chops”

Bo tak miał na imię jego pies i to miało być o nim.

I nauczyciel dał mu „A”

I złotą gwiazdkę.

47 Hołyt B. (1991), *Przywrócenie życiu*, Warszawa s. 248

48 O'Connor R., Sheehy N. (2002), *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk s. 104

49 *Ibidem*, s.105

50 Cyt. w: E. R. Ellis i G. N. Allen, *Traitor Within: Our Suicide Problem*, New York 1961, s. 183

51 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 41

52 Pfeffer C. R., „Suicidal Fantasies in Normal Children”, *Journal of Nervous and Mental Disease*, 1985, nr 173, s. 78-84,

I jego matka powiesiła wiesz na drzwiach w kuchni i czytała wszystkim jego ciotkom...

Kiedyś (...) napisał inny wiersz.

I dał mu tytuł „Niewinność za znakiem zapytania”

Bo tak miał na imię jego smutek i to miało być o nim.

I pan profesor dał mu „A”

Plus dziwne, badawcze spojrzenie.

I jego matka nie powiesiła go na drzwiach kuchni

bo nie pokazał go jej. (...)

Kiedyś, o trzeciej nad ranem, (...) próbował napisać inny wiersz (...)

I nie dał mu żadnego tytułu, bo to miało być o niczym

I dał sobie „A”

Plus chłaśnięcie po każdym mokrym nadgarstku

I powiesił go na drzwiach łazienki, bo nie mógł

dotrzeć do kuchni.”⁵³

Z tego wiersza, można wywnioskować, że napisał go ambitny nastolatek, który cierpiał na depresję. W swoim życiu dążył do perfekcji i niekoniecznie radził sobie z porażkami. Jego niepowodzenia, które mogły być również przez niego wyimaginowane doprowadziły do jego samobójstwa. U takich osób bardzo ciężko dostrzec ich ból i cierpienie, ponieważ przeważnie ukrywają je przed światem. Nie chcą robić bliskim przykrości, czy są po prostu nieśmiałe. W takich sytuacjach bardzo ciężko jest odkryć prawdziwe powody samobójstwa⁵⁴.

Badania psychiatry dziecięcego Cynthi Pfeffer wykazały, iż ponad 10% prób samobójczych jest popełnianych przez dzieci, które są całkowicie zdrowe psychicznie. Co prawda dzieci, pomimo, iż mają myśli samobójcze to rzadziej niż dorośli postanawiają popełnić samobójstwo. Co nie zmienia faktu, że dorośli powinni być ostrożni i czuwać nad swoim swoim potomstwem⁵⁵. Co więcej, badania wykazują także, że dzieci chorujące na depresję w młodości bardzo często popełniają samobójstwo, gdy osiągną już dojrzałość⁵⁶.

TEMATYKA LISTÓW „DEBIUTANTÓW”, A „RECYDYWISTÓW”

Niemalych trudności dostarcza próba określenia, w jakim stosunku wielkości pozostają do siebie dokonane samobójstwa a nieudane próby odebrania sobie życia. Według danych na każde dokonane samobójstwo, przypada od 10 do 25 prób nie-

53 Cyt. w: J. J. Norwich, Christmas Crackers, London 1982, s. 105

54 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 89

55 Ibidem, s.41.

56 Wiessman M. M., Wolk S., Goldstein R. B., Moreau D., Adams P., Greenwald S., Klier C. M., Ryan N. D., Dahl R. E., Wickramaratne P., „Depresses Adolescents Grow Up”, Journal of the American Medical Association, 1999, nr 281, s. 1707-1713

udanych⁵⁷. Wcześniejsza próba samobójcza zaś zwiększa ryzyko o 38% odebrania sobie życia⁵⁸. Co ważne, ponowną próbę odebrania sobie życia ponawiają osoby w przedziale wiekowym między 25, a 54 rokiem życia, które już wcześniej używały przynajmniej jednego środka w swoich próbach⁵⁹. O' Connor przeprowadził wywiady z 50 osobami, które zostały przyjęte do szpitala w Belfaście. Większość pacjentów była w wieku od 30 do 40 lat. Ponadto, 60% grupy tej osób stanowiły kobiety. Zaś sposób odebrania sobie życia, jaki dominował w ich próbach samobójczych to leki; leki przeciwbólowe, przeciwłękowe i antydepresanty⁶⁰.

O to co napisał Graham Greene (1904 - 1991), który w swoim życiu kilkakrotnie próbował odebrać sobie życie. Używał w tym celu noża, trucizny oraz pistoletu. Pisarz ten, od najmłodszych lat cierpiał na psychozę maniakalno – depresyjną⁶¹. Jak powiedział: „*Poczucie nieszczęścia przypomina mikroba, którego mam w sobie od niepamiętnych czasów. I czasem ten mikrobia się uaktywnia*”⁶².

A o to słowa, jakie napisał będąc w szkole podstawowej: „*Sprawdziłem inne drogi ucieczki, gdy próba przecięcia żył w nodze zawiodła. (...) wypilem pewną ilość utrwalacza w złudzeniu, że jest trujący. Innym razem opróżniłem niebieska buteleczkę kropli na katar sienny, które przypuszczalnie dobrze mi zrobiły na moja rozpacz, ponieważ zawierały małą dawkę kodeiny. Bukiet psianek, zerwanych i zjedzonych na błoniach, dał niewielkie skutki narkotyczne, a pod koniec wakacji połknąłem dwadzieścia tabletek aspiryny, poczym poszedłem popływać na pustym basenie szkolnym*”⁶³.

W wieku lat 20 Greene próbował odebrać sobie życie rewolwerem brata, o to co napisał o tym zdarzeniu: „*Wsunąłem kule do jednej komory i trzymając rewolwer za plecami, zakręciłem bębenkiem. (...) Przyłożyłem lufę do prawego ucha i nacisnąłem spust. Rozległo się ciche stuknięcie. Zajrzałem do lufy i zobaczyłem, że pocisk właśnie się w niej znalazł. Chybiłem o jedna pozycję. (...) Operację tę powtórzyłem kilka razy*”⁶⁴. Ostatecznie Greene nie odebrał sobie życia, poczucie smutku i beznadziejności topił za to w alkoholu oraz hazardzie. Wiele także podróżował, szczególnie do krajów, w których panowała wojna. Szukał po prostu lekarstwa na swoje cierpienie⁶⁵.

Z badań wynika, iż ponad 1/3 osób, która pozostawia po sobie listy pożegnalne już w przeszłości próbowała odebrać sobie życie. Osoby te jednak nie pozostawiają po sobie listów częściej niż „debiutanci”. W listach „recydywistów” częściej pojawia się temat ego, czyli niemożliwością pobudzenia w sobie konstruktywnych tenden-

57 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 48

58 Ibidem, s. 98.

59 Owens D., Dennis M, Read S., Davis N., „Outcome of deliberate selfpoisoning, An examination of risk factors for repetition”, *British Journal of Psychiatry*, 1994, nr 165, s. 797-801

60 O' Connor R., Sheehy N. (2002), *Zrozumieć samobójcę*, Gdańsk s. 121

61 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 96

62 Greene G., list do Vivien Dayrell- Browning, 1962, cytowane w: Norman Sherry, *The Life of Graham Greene*, t. 1: 1904 – 1939, New York 1989, s. 276

63 Greene G. (1962), *A sort of Life*, London s. 64

64 Ibidem, s. 93-94

65 Redfield Jamison K. (2004), *Noc nadchodzi szybko*, Poznań s. 97

cji, a także traktowania samobójstwa jako kary wymierzonej przeciwko sobie.⁶⁶ O to tabela prezentująca zdania reprezentatywne i procent w jakich występują one w listach osób, które po raz pierwszy próbują odebrać sobie życie, a w listach „recydywistów” (Tabela 1.).

Tabela 1. Zdania reprezentatywne i procent ich występowania w listach pożegnalnych osób, które po raz pierwszy odebrały sobie życia i „recydywistów”

Zdania reprezentatywne	„Recydywiści”	„Debiutanci”
Agresja skierowana wobec siebie	64,3 %	25,8 %
Objawy poważnych zaburzeń przystosowania	85,7 %	51,6 %
Wydaje się agresywny wobec innych	35,7 %	9,7 %
Nie chce zaakceptować bólu albo straty	14,3 %	48,4 %

Jak widać w wyżej zamieszczonej przeze mnie tabeli, zaburzenia polegające na problemach z przystosowaniem się występują, aż u 85,7% osób, którzy nie stracili życia w pierwszej próbie samobójczej. Osoby takie, w swoich listach z powodu problemów z przystosowaniem się, kierują swoją agresję nie tylko wobec siebie, ale także wobec innych ludzi. O to przykład właśnie takiego listu: „... tego dnia, kiedy powiedziałeś, że zadzwonisz, wiedziałem, że tego nie zrobisz... Powiedziałem ci, że nie potrafię żyć bez ciebie; mówiłem serio”⁶⁷.

A o to 2 listy napisane przez młodego człowieka, który wielokrotnie ponawiał próby samobójcze. W pierwszym swoim liście oskarża on sam siebie. Jest to przykład listu, w którym występuje przypadek zdania reprezentatywnego, mianowicie agresji, która jest skierowana wobec siebie: „Och, jak ja siebie nienawidzę, naprawdę zrujnowałem ci życie i nie mów, że to nieprawda. Powstrzymałem cię od tylu rzeczy, jakże ja siebie nienawidzę.” A o to drugi list, w którym tym razem, chłopak ubolewa nad utratą swojej ukochanej; „XXXX, bez ciebie nie ma dla mnie żadnej nadziei, proszę, nie opuszczaj mnie”⁶⁸.

O to fragment listu pożegnalnego poety i kompozytora Ivora Gurneya (1890 - 1937). Kompozytor ten wiele razy groził, iż popełni samobójstwo i próbował swoje słowa kilkakrotnie wprowadzić w życie: „To jest list pożegnalny. Trawi mnie lęk, że się stoczę i zostanie ze mnie wrak człowieka, a sądzę, że wolałbyś widzieć mnie martwego niż obłąkanego. (...) Niech Bóg Ci to wynagrodzi, a mnie przebaczy.”⁶⁹ Gurney próbował odebrać sobie życie przez przedawkowanie leków i zatrucie gazem. Jego próby samobójcze były związane z załamaniem nerwowym i schizofrenią paranoidalną. Jego stan nie uległ poprawie, aż do śmierci. Do końca swojego życia przebywał w szpitalu psychiatrycznym, a swoje cierpienie opisał w wielu swoich wierszach.²⁴⁹ O to kilka wersów z jego wiersza zatytułowanego „Bóg”:

„Jest we mnie straszne piekło,

I nic nie pomaga (...)

66 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 115

67 O'Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk s. 116

68 Ibidem, s. 115

69 Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań s. 111 - 112

Modłę się o śmierć, śmierć, śmierć⁷⁰

Zaprezentowane (tak w artykule dotyczącym analizy formalnej, jak i tym) proponowany model analizy listów pożegnalnych samobójców, zapewne nie wyczerpuje tematu. Próba holistycznego ujęcia tej tematyki, zmusiła do dokonania niemałych symplifikacji. Zaproponowany model, wydaje się być niepełnym – zdecydowanie wymaga uzupełnienia o treści związane z modyfikacją technik pomiaru (np. *golss* czy Analizą Pól Semantycznych) czy konstruowaniem (formalnym i merytorycznym, które wynikają z przyjętych paradygmatów i postawionych problemów badawczych) narzędzi stosowanych przy analizie, takich jak kluczy kategoryzacyjny.

Przedstawiona tematyka jest wielowymiarowa i może być interpretowana w każdej dziedzinie w inny, ale równie wartościowy sposób.

PIŚMIENICTWO

- Bednarski L., Urbanek A. (2012), Śmierć samobójcza – perspektywa kryminalistyczna i pedagogiczna, Kraków
- Burzyska A. Idee narracyjności w humanistyce. W: Janusz B, Gdowska K, De Barbaro B. red. Narracja. Teoria i praktyka. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego; 2008, s. 21-26
- Czabański A. (2009), Samobójstwa altruistyczne: formy manifestacji, mechanizmy i społeczne reperkusje zjawiska, Kraków
- Durkheim E. (2006), Samobójstwo: studium z socjologii, Warszawa
- Edgar Allan Poe (1948), list do Annie L. Rochmond, 16 listopada 1848, w: J. Wand Ostrom (red.), The letters of Edgar Allan Poe, t.2, Cambridge
- Ellis E. R. i Allen G. N. (1961), Traitor Within: Our Suicide Problem, New York
- Felix G. (1965), Kleines Lexikon für Kriminalisten, Berlin
- Gilliland B. E., James R. K (2005), Strategie interwencji kryzysowej: pomoc psychologiczna poprzedzająca terapię, Warszawa
- Helling I.K. (1990), *Metoda badań biograficznych*, [w:] Włodarek J., Ziółkowski M. (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, Warszawa–Poznań: PWN.
- Hillmans J. (1996), Samobójstwo, a przemiana psychiczna, Warszawa
- Hołyst B. (1983), Samobójstwo przypadek czy konieczność, Warszawa
- Hołyst B. (1991), Przywrócenie życiu, Warszawa
- Hołyst B. (2006), Wiktymologia, Warszawa
- Hołyst B. (2009), Kryminologia, Warszawa
- Hołyst B. (2012), Suicydologia, Warszawa
- Iga M. (1986), The Thorn in the Chrysanthemum: Suicide and Economic Succes in Modern Japan, Berkeley
- Kwaśniewski J., (red.) Badania problemów społecznych, IPSIR, 2003
- Kwiatkowska E.G., Wstęp do psychologii hermeneutycznej: geneza, teoria, zastosowania badawcze. Lublin: Wydaw. UMCS, 1996
- Leenars A. (1988), Suicide Notes: Predictive Clues and Patterns, New York
- O`Connor R., Sheehy N. (2002), Zrozumieć samobójcę, Gdańsk
- Pietrzak M., Samobójstwo w strukturze życia podmiotowego, w: pracy zbiorowej pod red: Kijaczki S. Samobójstwo specyfika problemu, horyzonty badawcze, Opole 2003
- Redfield Jamison K. (2004), Noc nadchodzi szybko, Poznań
- Ricoeur, P. Drogi rozpoznania. Kraków, ZNAK, 2004

70 To God, wersy 8-9, 12, w: P. J. Kavanagh (red.), Collected Poems of Ivor Gurney, Oxford 1984, s. 156

- Schütze F. (2009), *Biography Analysis on the Empirical Base of Autobiographical Narratives: How to Analyse Autobiographical Narrative Interviews*, „European Studies on Inequalities and Social Cohesion”, Vol. 1–2, s. 153–242.
- Shneidman E. (1980), *Voice od death*, New York
- Skowroński K. P., Śmierć w imię zasad. Problem samobójstwa w kontekście sporu o wartości, w: pracy zbiorowej pod red: Kijaczki S. *Samobójstwo specyfika problemu, horyzonty badawcze*, Opole 2003
- Szacki J. (1983), *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa
- Śliz A., *Samobójstwo w ujęciu socjologicznym* w: pracy zbiorowej pod red: Kijaczki S., *Samobójstwo specyfika problemu, horyzonty badawcze*, Opole 2003
- Van Dijk T. A. (2001), *Dyskurs jako struktura i proces*, Warszawa
- World Health Organization, *Prevention of suicide*, Geneva 1968

ARTYKUŁY:

- Widacki J., Feluś A., Zwarysiewicz W., „Zakłócenia i zmiany w piśmie samobójców”, *Arch. Med. Sąd. I Krym.*, 1977, nr 1
- Wiessman M. M., Wolk S., Goldstein R. B., Moreau D., Adams P., Greenwald S., Klier C. M., Ryan N. D., Dahl R. E., Wickramaratne P., „Depresses Adolescents Grow Up”, *Journal of the American Medical Association*, 1999, nr 281
- Wójcik W., „Listy pożegnalne samobójców”, *Problemy Kryminalistyki*, 1963, nr 46

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- Blog dr Agaty Stanisław z IEIAK UAM pt. „Antropologia rodziny” <http://kinship.blox.pl/2008/07/Dyskursanaliza-dyskursu-2.html>
- Fronda. pl portal poświęcony, „Co powiedział Ryszard Siwiec przed swoją śmiercią?” <http://www.fronda.pl/a/co-powiedzial-ryszard-siwiec-przed-swoja-smiercia,22081.html>
- Knowacz. pl serwis literacki, „RYSZARD SIWIEC – USŁYSZCIE MÓJ KRZYK”, http://www.knowacz.pl/biogramy/bober/bober_0101.htm
- KRÓTKI POLSKIE DZIEJE <http://jaipolska.fm.interia.pl/jaipolska81.htm>
- Teksty ORG <http://teksty.org/lady-pank,na-co-komu-dzis,tekst-piosenki>

Miroslav Kopnický

Eva Dolinská

Slovakia

Muzycy kościelni w kościele rzymskokatolickim po soborze watykańskim II / *Church's music in rome church in the vatican council*

Abstract

The church musicians have their irreplaceable place in the liturgy, rites, and in the clergy and cultural activities and undertakings of the Catholic Church. Throughout the centuries, exceptionally hard-working, exceptionally talented interpreters have embellished the liturgy, enriched the liturgical action, rituals and sacred culture. Many of the organists in Slovakia have fulfilled their Christian artistic mission also in the times of the rule of the regime, which maintained ideological censorship and limited freedom of confession. After the fall of the Iron Curtain, a space was created in which organists, singers, psalms and conductors are free to develop their talents and, in the first place, to deepen the spiritual experiences of worshippers, church music concerts and ecclesiastical rites.

Keywords: Church, music, Vatican Council.

Muzycy kościelni mają swoje niezastąpione miejsce w liturgii, obrzędach, oraz w duchownych i kulturalnych czynnościach i przedsięwzięciach Kościoła Katolickiego. Przez całe wieki wyjątkowo pracowici, nieprzeciętnie utalentowani interpretatorzy, upiększali liturgię, wzbogacali akcję liturgiczną, obrzędy i kulturę sakralną. Wielu organistów na Słowacji wypełniało swoją chrześcijańską artystyczną misję również w czasach bywałego reżimu, który utrzymywał cenzurę ideologiczną i ograniczał wolność wyznania. Po upadku żelaznej kurtyny powstała czasoprzestrzeń w której organiści, śpiewacy, psalmiści i dyrygenci mogą swobodnie rozwijać swój talent i w pierwszym rzędzie pogłębiać przeżycia duchowe wiernych z nabożeństw, koncertów muzyki kościelnej i obrzędów kościelnych.

PSALMISTA W ODNOWIONEJ LITURGII

Śpiew Psalmów jest wspominany w Liturgii Słowa – pierwszej części mszy świętej – już w IV wieku. Charakterem psalmów w liturgii zajmowało się wiele znanych

z historii osobistości. Święty Augustyn o responsoryjnym śpiewie psalmów napisał: „...psalm, któryśmy słyszeli śpiewać i którym odpowiadamy.”¹ Historyczny rozwój wykonania psalmu stopniowo osiągnął mistrzowski poziom muzyczny i był na poziomie chóru. Ze względu na rapidlynie rozszerzający się element estetyczny, upiększający śpiewu, śpiewano responsorium tylko z jedną zwrotką psalmu. Forma ta otrzymała nazwę graduał, termin pochodzi od stopni, ponieważ śpiewak podczas śpiewu stał na stopniach ambony.

Psalmy i responsoria w lekcjonarzu współczesnej odnowionej liturgii są tak uporządkowane, aby stanowiły tematyczną całość z pierwszym czytaniem. Czytanie i psalm stanowią piękną jednobrzmiącą całość.² W czytaniu Bóg kieruje do nas swoje słowo, na które człowiek ma dać odpowiedź. Jedną z możliwości dostojnej reakcji wiernych na słowo je właśnie psalm, który jest inspirowany Duchem Świętym.

Współczesna liturgia zaleca śpiewanie psalmu psalmiście, słudze kościoła. W każdej wspólnotie kościelnej znajdziemy zdolnych laików, którzy posiadają dobrą wyśłowność i dobrze śpiewają.

Główną funkcją śpiewów międzylekcyjnych ma być wytwarzanie kontrastu w stosunku do czytania Bożego Słowa. Pierwszeństwo jednoznacznie jest po stronie śpiewu. Jeśli wybralibyśmy formę recytacji to otrzymamy ciąg czytany, czytanie, psalm, Ewangelia itd. Właśnie taki sposób jest przeciwko liturgickiemu sensowi śpiewów międzylekcyjnych.³

Źródła śpiewu psalmów odnajdujemy już w Starym Testamencie, gdy Żydzi czytali w synagogach Pismo Święte i przepłatali je śpiewem psalmów. Również w Nowym Testamencie sam Pan Jezus podczas Ostatniej Wieczerzy wraz z apostołami śpiewał psalmy. (Mk 14,26)

Spotkania pierwszych chrześcijan w synagogach również wypełniało czytanie Bożego Słowa i śpiewanie psalmów. Podczas przesładowania chrześcijan cała liturgia synagogałna została przeniesiona do domów. Liturgia pierwszych chrześcijan była oparta na liturgii żydowskiej.⁴ Z tego punktu widzenia można powiedzieć, że również współczesna liturgia przypomina tę synagogałną i zawsze przepłata czytanie śpiewem psalmów.

Ponieważ psalmy posiadały własną, odpowiednią melodię, ich śpiew powierzono psalmiście – psalterzyście. W całym psalmie najważniejsze zadanie pełni słowo, natomiast melodia ma charakter towarzyszący, drugorzędny. W zeszłych wiekach psalmy śpiewano nie tylko na różne melodie, ale również w sposób improwizowa-

1 AKIMJAK, A.: *Lektor, żalmista a kantor v obnovennej liturgii. Vysokoškolské skriptá*. Ružomberok, 2000, s. 15.

2 Porov. LEKCIÓNÁR I. NA NEDELE A SVIATKY. 2. vydanie. Bratislava: vydavateľstvo VESNA pre SSV v Trnave, 1990, čl. 21.

3 LEXMANN, J.: *Základné pojmy liturgického spevu a duchovnej hudby. Vysokoškolské skriptá*. Bratislava: Cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1984, s. 30 – 31.

4 Porov. PIAZECKI, Z.: *Rola spiewow w liturgii w swietle Sacrosanctum Concilium*. In: *Atenum Kaplanske*. Wrocław, 1960, roč. 72, zv. 427, s. 217.

ny, którym je dopełniano według wzorów melodycznych.⁵ Tak jak kiedyś, również dziś potrzeba interpretatorów, którzy nie tylko w sposób artystyczny zaśpiewają przepisaną melodię, ale swoim śpiewem pomogą wiernym bardziej wewnętrznie przeżyć liturgię. Czynność i posłanie współczesnego psalmisty mają swoje korzenie w starych obrzędach żydowskich.

W średniowieczu melodia psalmów wzbogaca się o liczne figury ornamentyczne i estetyczne. Te wysiłki o upiększenie sprowadzają jednak całą muzyczną wartość psalmu na boczny tor. Zbyt skąplikowaną figuralną melodią cierpiało rozumienie tekstu. Psalmista zbyt koncentrował się na melodii i dlatego mało kto rozumiał śpiewany tekst. W ciągu następnych dziesięciu wieków rola psalmisty była niedoceniana. Kamieniem obrazy stała się łacina: urzędowy i liturgiczny język. Wierni nie mogli medytować tekstu obrzędów liturgicznych, ponieważ go nie rozumieli. W historii liturgii z tego okresu brakuje informacji o psalmistach, o ich zawodowym i społecznym postawieniu.

Historyczne zadanie i pracę psalmisty możemy jednak wiarygodnie wydedukować. Wraz z wiernymi praktykował responsoriowy sposób śpiewu. Solista zaśpiewał zwrotkę a wierni powtórzyli po nim refren. Psalmistą był najczęściej jeden z organistów lub śpiewaków, którzy byli przygotowani do śpiewu solowego. Wybrany śpiewak śpiewał w większości podczas liturgii jeden psalm i to nie dlatego, że większej liczbie by nie dał rady ale dlatego, że właśnie zaśpiewanie jednego psalmu miało ogromne znaczenie. W Rzymie (VI w.) solowemu śpiewu podczas liturgii nadawano tak wielkie znaczenie, że przed mszą św. Papieżowi obowiązkowo oznajmiano imię śpiewaka, który będzie śpiewał psalm.⁶

Psalmista posiadał kiedyś również święcenia niższe.⁷ Podczas liturgii zajmował miejsce blisko Ołtarza a podczas śpiewu psalmu miał na sobie liturgiczne obliczenie.⁸ Wszystkie śpiewy, które wykonywał psalmista znajdowały się w księdze zwanej *Cantatorium*. Ówczesny psalmista pełnił wyłącznie funkcję liturgiczną

Dokumenty Soborowe *Sacrosanctum concilium* (pkt 28, 29), *Musicam Sacram* (pkt 16 a 33) nakazują odnowienie urzędu i funkcji psalmisty. Do głównych zadań jakie przed nimi stawiają nalerzą:

- a) Należyście wymawiać tekst i kłaść akcent,
- b) Psalmista ma posiadać dobrą emisję głosu,
- c) W tekście ma sprawnie wykonywać pauzy,
- d) Ma starać się o właściwą interpretację melodii,
- e) Tekst ma czytać żywo,

5 SEHNAL, J.: *Jak by měl vypadat duchovní spěvník dnešní doby*. Praha: Opus musicum, 1991, s. 131 – 132.

6 MALOVEC, E.: *Medzispěvy vo svätej omši*. Trnava: SSV, 1971, s. 1 – 2.

7 SKOP, G.: *Formacja liturgiczno-musyczna psalterzystow*. In: *Collectanea Theologica*. Warszawa, 1973, roč. 43, zv. 3, s. 86.

8 PILCH, B.: *Melodie spiewow miedzy czytaniem po Soborze Watykańskim II. w polskich spiewnikach kato-lickich*. Rukopis magisterskiej práce. Lublin, 1993, s. 100.

f) Śpiewem ma pomagać w medytacji i modlitwie.⁹

Psalmista wykorzystuje podczas śpiewu formę wokalną podporządkowaną formie poetycznej przedstawianego tekstu. Ważnym kryterium śpiewu psalmów jest zgoda tempa i akcentów mowy z rytmem i akcetem melodii.¹⁰ Profesjonalna zręczność psalmisty polega na tym, aby wybrał właściwy schemat melodyczny i odpowiednio go aplikował na cały tekst.

Na Słowacji mamy wiele liturgicznych śpiewników zawierających znutowne responsoria i psalmy a w tekstach psalmów wyznaczone akcenty. Psalmista ma zaśpiewać psalm tak, aby był on zrozumiały dla wszystkich wierzących.¹¹ Jeśli psalmista zachowuje się jak destrukcyjna „psuja” dobrej muzycznej kompozycji, przeszkadza w medytacji a swoim śpiewem zniechęca wiernych od aktywnego udziału w liturgii i liturgicznym zgromadzeniu.

Jedną z możliwości jest również sposób śpiewania „modo directo”. Psalmista śpiewa wtedy sam bez refrenu a wierni uczestniczą swoją medytacją. Również ten styl pochodzi ze starej tradycji Kościoła. Obecnie jest wykorzystywany wtedy, gdy na mszy świętej jest mała liczba wiernych

ŚPIEWAK W KOŚCIELE RZYMSKOKATOLICKIM

Termin śpiewak (kantor) pochodzi od łacińskiego słowa „cantare” – śpiewać. W odnowionej liturgii odnajdujemy bardziej złożone i proste śpiewy solowe i chórowe, dlatego wprowadzono funkcję śpiewaka. Śpiewakiem mógł zostać wykształcony śpiewak, przy czym poziom śpiewu zawsze zależał od jego predyspozycji muzycznych i stopnia talentu.

W większości wybierano śpiewaków z piękną farbą głosu, aby nie tylko tekstem ale przede wszystkim muzyką dotknąć się i ubogacić wiernych i nadchnąć ich do duchownego rozmyślenia. Śpiewak musiał być naturalnie skromny, ponieważ jego zadaniem nie było popularyzowanie swego głosu ale oddanie swego charyzmatu do służby Kościoła i liturgicznego śpiewu. Złotym okresem dla funkcji śpiewaka był czas pontyfikatu papieża Grzegorza Wielkiego, który przed objęciem papieskiego tronu sam pełnił funkcję śpiewaka scholi papieskiej. Grzegorz Wielki posłał wielu śpiewaków do różnych krajów Europy aby uczyli autentyczny śpiew Kościoła Rzymskiego. Do takich śpiewaków należał między innymi święty Augustyn z Cantenbury, który osiadł w Anglii.¹² Ze wschodu na teren Słowacji przyszli święci Cyryl i Metody, z zachodu mnich Amandus z Tours. Liturgia była na tym etapie historii pod wpływem dwóch liturgicznych tendencji.¹³

W XVI wieku śpiewacy byli odpowiedzialni również za poziom nauczanych śpiewów. Ich obowiązki możemy znaleźć w lokalnych dekretach i postanowieniach.

9 RÍMSKY MISÁL OBNOVENÝ PODĽA ROZHODNUTIA DRUHÉHO Vatikánskeho koncilu. UVEDENÝ DO PLATNOSTI PÁPEŽOM PAVLOM VI. Typis polyglotis Vaticanis, 1981, čl. 67.

10 SKOP, G. *Formacja liturgiczno – muszyczna psalterzystow*. In: *Collectanea Theologica*. Warszawa, 1973, roč. 43, zv. 3, s. 87 – 88.

11 Porov. GELINEAU, J.: *Czy dazymy do uzyskania nowych form spie i muzyki liturgicznej*. In: *Concilium*. Wydawnictwo polskie, 1970, nr. 1 – 5, s. 109.

12 PAWLAK, I.: *Schola, kantor i psalterzysta w historii Kosciola*. Katowice, 1983, s. 14.

13 Porov. BAGIN, A.: *Apoštoli Slovanov*. Trnava: SSV, 1987, s. 32 – 33.

Śpiewacy należeli również do scholi, na czele której stał arcyśpiewak – główny śpiewak, który posiadał trzech pomocników zwanych suscentores lub signatores. Suscentorem mógł zostać jedynie nauczyciel śpiewu a śpiewak był zarazem kierownikiem ciała instrumentalnego.¹⁴

Śpiewak w obecnej liturgii jest interpretatorem śpiewów liturgicznych, zaczynającym śpiewy, kierownikiem chóru, ale też nauczycielem śpiewu kościelnego.¹⁵

Również w obecnej odnowionej liturgii głównym zadaniem śpiewaka jest prowadzenie śpiewów w oparciu o obowiązujące dokumenty Kościoła o muzyce kościelnej i śpiewie liturgicznym z udziałem ludu. Czynność śpiewaka podczas liturgii jest potrzebna w dwóch przypadkach:

- a) Jeśli na mszy świętej nie ma scholi,
- b) Przy zorganizowanym śpiewie wspólnym.

Z tych dwóch przypadków wypływają dalsze obowiązki śpiewaka:

- a) Planowanie i ukierunkowanie wyboru śpiewów przy liturgii,
- b) Ćwiczenie nieznanych i nowych śpiewów ze śpiewakami lub wiernymi,
- c) Zaznajomienie zgromadzonego ludu z pieśnią, która będzie śpiewana,
- d) Rozpocząć i prowadzić wspólny śpiew wraz z organistą lub bez organisty,
- e) Śpiewanie solowych partii w śpiewach przemiennych
- f) Wyjątkowe zastępowanie niektórych śpiewów kapłana i diakona (Opis męki, Exultet).¹⁶

Oprócz tych elementów liturgicznych śpiewak może śpiewać również następujące części:

- a) Psalm responsoriowy ale nie od ambony lecz z innego miejsca i to w sytuacji koniecznej,¹⁷
- b) Jeśli psalm responsoryjny zastąpimy w Liturgii Słowa śpiewem gradualnym w języku łacińskim,
- c) Traktus w języku łacińskim może zastąpić wiersz przed Ewangelią,
- d) Aklamację postną możemy wymienić z wierszem przed Ewangelią.

Funkcja śpiewaka była podczas systemu totalitarnego ograniczana przez różne ideologiczne obstrukcje. Śpiewacy nie mieli warunków do kształcenia się i ubogacania śpiewu podczas liturgii.

Obecnie w podstawowych szkołach muzycznych, konserwatoriach i w wyższych szkołach artystycznych na wydziałach muzyki kościelnej i śpiewu liturgicznego

14 PROSNAK, J.: *Z dziejów nauczania muzyki i śpiewu w osrodkach klasztornych i diecezjalnych w Polsce do wieku XIX*. In: *Stan badań nad muzyką religijną w kulturze polskiej*. Warszawa. Red. J. Pikulika, 1973, s. 136 nn.

15 RAK, R.: *Służba ołtarza*. Katowice, 1982, s. 13.

16 LEXMANN, J.: *Základné pojmy liturgického spevu a duchovnej hudby*. Vysokoškolské skriptá. Bratislava: CMBF, 1984, s. 17.

17 RÍMSKY MISÁL OBNOVENÝ PODĽA ROZHODNUTIA DRUHÉHO Vatikánskeho koncilu. UVEDENÝ DO PLATNOSTI PÁPEŽOM PAVLOM VI. Typis polyglotis Vaticanis, 1981, čl. 36.

mogą w pełnej mierze i świadomie udoskonalać swoje umiejętności i na poziomie artystycznym przyczyniać się swoim głosem do głębszego przeżywania liturgii.¹⁸

Ostatecznie śpiewak prowadzi śpiew ludu podczas mszy świętej. Słowo „prowadzić” posiada wielkie znaczenie. Całemu zgromadzeniu ma pomagać w czystej intonacji i zachowaniu rytmu. Szczególnie ważne jest odpowiednio dobrane tempo. Przede wszystkim ma brzmieć spokojnie i pobożnie.

W wielu kościołach diecezji spiskiej spotykamy się niestety z dwoma ekstremami. Pierwszy polega na tym, że śpiewak wraz z organistą wybiorą zbyt szybkie tempo, które wogóle nie spełnia właściwych kryteriów liturgicznego śpiewu. Wierni mają w takim przypadku problem ze złapaniem oddechu. Szybko odśpiewana pieśń nie pomoże w zamysleniu się nad tekstem i znaczeniem pieśni. Ludzie po pierwszych taktach przestaną śpiewać i stają w pozycji niemego odbiorcy.

Drugi ekstrem polega na zbyt wolnym tempie. Cała pieśń robi wrażenie rozwlekłej, ludzie zbyt często biorą oddech a w ten sposób znów zatracą się znaczenie i istota takstu.

Przy wyborze tempa, śpiewak musi wziąć pod uwagę sens i medytację tekstu pieśni. Może mienić rychlejsze tempo liturgicznej kompozycji z wolniejszym, ale z umiarem i z możliwościami muzycznymi wiernych. Śpiewak musi się postarać o godne wybrzmienie głównego posłania liturgii, którym jest uwielbienie Boga śpiewem i łączenie się z nim przy pomocy duchownego rozmiaru muzyki kościelnej.

ORGANISTA W KOŚCIELE RZYMSKOKATOLICKIM

Kościół Katolicki od najdawniejszych początków swojej historii należycie doceniał miejsce muzyki nie tylko w religijnych, ale również w szerszych kontekstach społeczno – kulturalnych. Zrozumiałą rzeczą jest to, że priorytetem było włączenie sakralnych utworów instrumentalnych i pieśni do codziennej pracy duchowej i do działania pomiędzy wiernymi. To właśnie kościelna muzykalność wytworzyła bogate źródło inspiracji dla światowych muzycznych artefaktów, które dziś określamy mianem złotego dziedzictwa światowej lub słowackiej klasyki. Nie należą do przypadku to, że prawie wszyscy mistrzowie wzrastali artystycznie i udoskonalali swoją interpretację właśnie poprzez komponowanie oratoriów, utworów organowych lub chórowych pieśni kościelnych w różnych dobowych aranżacjach.

Muzyka kościelna i śpiew w liturgii prowadzą człowieka do bardziej wewnętrznego i gorętszego przeżycia swojej pobożności. Człowiek ma na podstawie muzyki i śpiewu przybliżyć się do osławy Boga i poświęcenia wiernych.¹⁹ Dlatego Kościół muzykę duchową zawsze oczyszczał od nieproszonych wpływów świeckich. Ciekawe jest to, że Kościół zawsze znalazł drogę, na której adoptuje do swego skarpca i to, co wcześniej nie korespondowało z przepisami katolickimi. Również organy

18 KONEČNÝ, A.: *Hudobná stránka liturgie*. In: *Liturgia. Časopis pre liturgickú obnovu*. Trnava, 1992, roč. 2, č. 6 – 7, s. 141 – 142.

19 Porov. SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA. *Liturgický spevník I*. Bratislava: TYPIS POLYGLOTIS VATICANIS, 1990, s. 9.

były początkowo instrumentem pogańskim, którym pogardzała. Jednak z biegiem czasu stają się pogańskie organy charakterystycznym instrumentem muzycznym Kościoła.²⁰

Podczas panowania reżimu komunistycznego doszło do stagnacji w sztuce sakralnej w tym i w muzyce kościelnej. Autorzy muzyki sakralnej nie mieli przestrzeni do prezentowania swojej sztuki. Ówczesna krytyka niedostrzegała ich bezsprzecznego talentu i tworzyła sztuczne bariery pomiędzy muzyką saralną a jej odbiorcami. Pomimo tego, w okresie drugiej połowy XX wieku była Słowacja bogata jeśli chodzi o wyjątkowo utalentowanych twórców ze swery muzyki sakralnej. Możemy powiedzieć, że w bardziej przyjaznych warunkach i wolniejszych układach polityczno – społecznych mogli oni wzbogacić nie tylko naszą narodową, ale również europejską muzyczną sztukę sakralną.²¹

Ponieważ nowe dzieła muzyki sakralnej przybywały przez prawie półwiecze panowania ery socjalistycznej kultury w sposób minimalny, musiano interpretować dostępną muzykę, która bardzo szybko wyczerpała się tak jeśli chodzi o repertuar jak i o gatunki.

Stereotypowe powtarzanie wąskiego repertuaru duchownych utworów w sposób oczywisty prowadziło do pasywnej, wewnątrznie przez wiernych nieprzeżywanej percepcji, tych religijnych muzycznych opusów.

Bezduśne, często aż zautomatyzowane (nie)przeżywanie muzyki sakralnej odpowiadało politycznej mocy, która również w ten sposób pragnęła odciągnąć wiernych od prawdziwego sensu i istoty liturgii.

Według poglądów pewnej grupy wiernych, jak również wykształconych muzykologów muzyka sakralna przed końcem 1989 roku stagnowała i to dosłowa stagnowała. Nie wzbogacała się ani o nowe inspirujące natchnienia ani o nowe style lub przekomponowania dzieł już istniejących. Lud wiernych nie miał naprawdę wiele możliwości do wyboru.

Rok 1989, to punkt zwrotny w dziedzinie muzyki sakralnej, w którym zmienia się ona diametralnie. Poszczególne dziedziny sfery kulturalnej wyzwoliły się spod nacisków cenzury państwowej. Muzyka sakralna w pełni wykorzystała nową czasoprzestrzeń, wolną i demokratyczną. Stopniowo zaczęto drukować nowe śpiewniki. Na przykład: *Śpiewnik Liturgiczny I* zawierający stałe części mszy świętej; *Śpiewniki Liturgiczne II, Iib,III*, które zawierają znutowane psalmy responsoriowe na poszczególne okresy Roku Liturgicznego.

Powstały dalsze książki, śpiewniki, melodie i pieśni, które są wykożystywane również w obecnej odnowionej liturgii. Należy podkreślić te faktory, które przyczyniły się jedości wiernych, ponieważ w dokumentach o muzyce sakralnej oprócz innych

20 V texte používame Cirkev s veľkým začiatočným písmenom vo význame Katolícka, ale sakrálnou hudbou sa intenzívne zaoberali aj nekatolícke denominácie. Preto občas píšeme cirkev s malým začiatočným písmenom a myslíme pritom aj na iné cirkvi (poznámka autora práce).

21 KOPNICKÝ, M.: *Klasika a moderna v liturgickej hudbe*. In: *Konferencia na aktuálne spoločensko-teologické témy*. Ružomberok: Vydavateľstvo Verbum Katolíckej univerzity, 2011, s. 360.

rzeczy mocno podkreśla się, że zgromadzeni wierni powinni aktywniej, czynniej i bardziej świadomie przeżyć liturgię.²²

Niezastąpione miejsce podczas liturgii ma i funkcja organisty. Wraz ze śpiewakiem mają tworzyć jedność, dzięki której przyczyniają się do upiększenia liturgii. Priorytetowym zadaniem organisty podczas służenia mszy świętej, obrzędów liturgicznych, czy udzielania sakramentów lub sakramentaliów, jest odpowiednie towarzyszenie wspólnemu śpiewu z wiernymi. Swoim talentem muzycznym dźwiękiem organów ma psychicznie pobudzać lud wierny do śpiewu, ułatwiać mu współudział w śpiewie. Dalszym ważnym zadaniem organisty jest łączenie barwnego mnóstwa głosów w jedną całość. Swoją wirtuozerią muzyczną ma w odpowiedni sposób uzupełnić śpiew tak, aby uzyskać pewien poziom artystyczny.²³ Oprócz właściwego towarzyszenia śpiewu ludu, organista swoją artystyczną wartość powinien wykazać również podczas uwadżania organowych uwertur a sęłów do pieśni z *Jednotneho katolickeho spevnika*. Bardzo często ze strony organisty dochodzi do niezrozumienia istoty organowych uwertur a sęłów. Sens uwertury spoczywa w tym, że wiernym podamy tempo, metrum, charakter pieśni. Według tego ludzie powinni poznać o jaką pieśń idzie. Zadanie sęłu, to muzyczne i tematyczne zamknięcie po odśpiewaniu danej pieśni. W praktyce spotykamy się i z tym, że organista stara się siłą, mocą dostać na czoło, dzięki swej instrumentalnej wirtuozerii, a główny cel mu w tej chwili ucieka. Towarzysząc zgromadzonemu ludowi grą na organach organista powinien właściwie dobrać registrację. Zręczność ukazuje się przez to, że z dźwięku organów ludzie powinni wyczuć charakter pieśni danego okresu. Tak więc inne registry powinny być wykorzystywane w okresie adwentu a inne na Boże Narodzenie, okres zwykły, post czy Wielkanoc. Dalszym faktorem wpływającym na registrację jest ilość zgromadzonych wiernych. Nie jest dobrze, gdy organy swoją siłą i wielkością odgrywają pierwszoplanową rolę. Przecież mają jedynie towarzyszyć a nie zagłuszać i zastraszać wiernych.

Organista powinien posiadać pewien stopień wykształcenia muzycznego i muzykalności. Powinien posiadać wiadomości z dziedziny melodyki, harmonii, mieć przegląd starszej i współczesnej literatury muzycznej oraz techniczne umiejętności właściwego urzywania instrumentu. Niemniej ważne jest wykształcenie liturgiczne.

We współczesnej liturgii ważne miejsce zajmuje również muzyka instrumentalna, która może być improwizowana lub grać konkretne utwory instrumentalne. Kościół w swoich dokumentach o muzyce sakralnej nie stawia konkretnych wymagań jeśli chodzi o jej wybór. Zmaga jednak by organista lub inni muzycy nie tylko doskonale opanowali swój instrument, ale aby potrafili pomóc wiernym jak najgłębiej wejść w istotę liturgii. Przy wyborze dzieł musimy pamiętać, że wybieramy z muzyki, która jest komponowana dla celów duchownych. Muzyka instrumentalna w świątyni nie może wyborem utworów przypominać świeckich aranżacji, ponieważ odwracałaby uwagę wiernych od jej podstawowego psłania.

22 Porov. AKIMJAK, A.: *Liturgika II. - Dejiny Liturgie*. Spišské Podhradie: Kňazský seminár biskupa Jána Vojšaššáka, 1996, s. 68 – 71.

23 Porov. SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA. *Liturgický spevník I*. Bratislava: TYPIS POLYGLOTIS VATICANIS, 1990, s. 17.

Organista powinien współpracować z chórem, z muzykami do takiej miary, jak tego wymaga wybrany rodzaj utworów. Powinien przy tym unikać takiego żanera utworów (muzyka ludowa, jezzowa), które oddziaływałyby na słuchaczy w sposób rozpraszający lub gorszący. Wygodą organów jest to, że może być wykorzystywany w bardzo szerokim żanerowym rozpięciu.

Przedstawiciele nowoczesnej teorii rozwoju muzyki sakralnej twierdzą, że obecny potencjał i istniejący repertuar muzyki sakralnej musi się dynamicznie rozwijać. Oprócz tego miałyby wzbogacać się o nowe style i metody, aby muzyka sakralna potrafiła przyciągnąć jak największą liczbę wiernych.

Wysiłki unowocześniające mają jednak pewien kłopot; radykalne zmiany w klasycznej muzyce sakralnej mogą doprowadzić do niezrozumiałości nowoskomponowanych artefaktów przez wiernych. Grozi tu realne ryzyko, że lud w kościele będzie z większym lub mniejszym zainteresowaniem słuchał utworów, ale nie potrafi się nastroić na aktywne partycypacyjne pasma. W ten sposób wierni mogą stać się kulturalną, milczącą pasywną większością, dla której będą nowe i choć nie złe aranżacje sakralnych utworów zbyt oddalone a z biegiem czasu staną się aż obce.²⁴

Kreatywność i inwencja muszą być integralnymi elementami każdego artystycznego procesu twórczego a muzyka sakralna taką autonomiczną dziedziną sztuki bezsprzecznie jest i na długo pozostanie. Nowe trendy w tej sferze twórczości muzycznej w żadnym przypadku nie powinny ignorować tradycji kościelnej i kontynuacji nowocześniejszej muzyki sakralnej z jej historyczną poprzedniczką.

Fundamentem muzyki sakralnej w dalszym ciągu powinny pozostać jedność, śpiewność i prostota. Swoimi formami muzycznymi powinna być kształtowana według aktualnych kryteriów artystycznych, przez co ma dźwigać myśl do Boga.²⁵

Po 22 latach rozwoju i interpretowania muzyki kościelnej możemy skonstatować, że również w nowoczesnym świecie ma tanto rodzaj muzyki niezastąpione i wyjątkowe miejsce w liturgii. Zapoznawszy się z klasycznym dziedzictwem muzyki sakralnej możemy na ten muzykologiczny fundament nawiązywać z opracowanymi z wycuciem, estetycznie i artystycznie opusami współczesnej muzyki sakralnej. Zpraktyki niektórych organistów ukazuje się, że niektóre przeżycia osobiste z błędnym wykorzystywaniem muzyki sakralnej i organów pozostawiają na długi czas niepokonalną muzykologiczną traumę. Dlatego jest bardzo ważne, aby muzyka sakralna była wykorzystywana, ale głównie aby się rozwijała w celach wzbogacania myśli i serca człowieka.²⁶

W jaki sposób wierni przeżywają obecnie liturgię za pośrednictwem muzyki sakralnej? Pozostaje wierność ludowemu religijnemu przysłowiu: „Kto śpiewa, modli się dwa razy...”. Tak samo można mówić o silnym przywiązaniu ludu do tradycji

24 KOPNICKÝ, M.: *Klasika a moderna v liturgickej hudbe*. In: *Konferencia na aktuálne spoločensko-teologické témy*. Ružomberok: Vydavateľstvo Verbum Katolíckej univerzity, 2011, s. 362.

25 Porov. SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA. *Liturgický spevník I*. Bratislava: TYPIS POLYGLOTIS VATICANIS, 1990, s. 9.

26 KOPNICKÝ, M.: *Klasika a moderna v liturgickej hudbe*. In: *Konferencia na aktuálne spoločensko-teologické témy*. Ružomberok: Vydavateľstvo Verbum Katolíckej univerzity, 2011, s. 362.

cji liturgicznej, a więc do muzyki, która brzmiała i do dzisiaj brzmi w kościołach przez całe dziesięciolecie.

Wierni przychodzą na msze święte i różne akcje duchowe również dlatego, aby sobie zaśpiewać, posłuchać gry na organach i w ten sposób duchownie wzmocnić całe przeżycie. Nie można mówić o jakimś odrzucaniu apriori czy awersji w stosunku do rozumnej miary unowocześniania tradycyjnego repertuaru muzyki sakralnej. Przede wszystkim zależy od organistów, czy potrafią delikatnie i systematycznie przygotować ludzi na zmiany i nowoczesne poprawki w muzyce sakralnej w jej poszczególnych żanerah.

DYRYGENT CHÓRU KOŚCIELNEGO

W Kościele Katolickim bardzo ważne miejsce zajmuje obok psalmisty, śpiewaka i organisty dyrygent chóru kościelnego. Wraz z chórem pomaga on upiększyć, ale przede wszystkim wzbogacić liturgię odpowiednio wybranymi i naćwiczonymi utworami. To właśnie osobowość dyrygenta w znacznym stopniu determinuje jakość dramaturgii, repertuaru i interpretacji utworów kościelnych. Spróbujemy określić muzyczną rolę, zadania i obowiązki dyrygenta w muzycznym, pedagogicznym i duchowym prowadzeniu chóru.

Słowo dyrygent pochodzi od łacińskiego słowa dirigere – dyrygować, kierować. Jest to artysta, który prowadzi śpiewaków podczas nauki i interpretacji muzycznych, w większości duchownych dzieł. Sama funkcja dyrygenta i związane z nią zadania nie są bardzo stare. Pojawia się aż pod koniec XVIII w.²⁷ Gestami swoich rąk, ruchami ciała i mimiką twarzy podaje dyrygent śpiewakom i solistom chóru wyraz, charakter, tempo, dynamikę i frazowanie danego utworu.

Pierwszorzędnym zadaniem śpiewu choralnego jest wychowanie głosowe członków grupy i wwyższenie ich poziomu muzyczno – interpretacyjnego. Przede wszystkim to właśnie od dyrygenta wymaga się dotrzymywania zasad właściwej higieny głosu. Dyrygent musi doprowadzić osoby powierzone jego opiece do przyjęcia właściwej metody twórczej, czystości, zrozumiałej artykulacji tonu i techniki oddechu.

Tych podstawowych elementów śpiewacy nie uczą się w krótkim czasie, ale mówimy tu wyniku wieloletniej precyzyjnej pracy. Oprócz fundamentów któreśmy naszkicowali, dyrygent uczy śpiewaków właściwie reagować na jego bogaty rejster gestów, ale również na bodźce związane z interpretacyjnym dotwarzaniem ostatecznego kształtu artystycznego utworu. W praktyce spotykamy się z kilkoma błędami dyregenckimi objawiającymi się na przykład w niedocenianiu rozgrzewki głosu i ćwiczeń właściwej techniki oddechu. Podczas próby chóru od razu, tak mówiąc in media res, idzie się od razu na śpiewanie, ewentualnie na powtórzenie nauczonej pieśni, co dyrygent uważa za rozćwiczkę. Wiele razy nie posiada ani opracowanej właściwej kategoryzacji ani typologii głosowej śpiewaków, ale swoje „pedagogiczne i psychologiczne wiadomości” wykorzystuje głównie do mentowania o niezdyscyplinowaniu i niskim poziomie swoich podopiecznych, choć

27 Dostępne na: <http://sk.wikipedia.org/wiki/Dirigent>. Vyhľadané 17. 3. 2011

często chodzi o samych dobrowolników, miłośników śpiewu, którzy wymagają od dyrygenta pedagogicznego taktu, cierpliwości i systematycznej fachowej pracy.

Praca dyrygenta jest wyjątkowo trudna i wymaga bardzo wiele energii. Dyrygent powinien być dobrym znawcą w dziedzinie pedagogiki głosu, fachowcem jeśli chodzi o metodykę pracy z chórem, oraz utwory chóralne.²⁸

Funkcja dyrygenta bardzo ściśle wiąże się z rolą nauczyciela w tym prawym słowa zmyśle. Dyrygent powinien zrozumiale wyjaśnić i poglądowo ukazać śpiewakom, co od nich wymaga, ale przede wszystkim wyznaczyć styl pracy, dzięki któremu mogą spełnić jego oczekiwania, wymagania i kryteria.

Dyrygent musi najpierw z właściwą intonacją i dobrze technicznie przedśpiewać pieśń i zwrócić uwagę na największe pułapki we właściwej interpretacji utworu. W tej analizie uzupełnionej o własne poglądowe przykłady nie może zbyt jednostronnie podkreślać błędów i zawahań chórzystów. Wręcz przeciwnie, powinien ich podnosić na duchu w stylu: „Panie i panowie, widzicie że te części dają się zaśpiewać...” Jeśli wymagania te nie zostaną spełnione to możemy przyjąć, że ani chór, ani dyrygent nie osiągną należytego poziomu artystycznego.

Przygotowanie i próby chórzystów zostaną zredukowane głównie do nacwiczenia kilku utworów, które następnie chórzyci zaśpiewają w kościele podczas mszy św. i tak mają nadzieję, że swoje zadania jako śpiewacy opanowali przynajmniej na poziomie elementarnym, jednak bez większych ambicji muzycznych. V takim przypadku pierwsze skrzypce nie należą do jakości, ale do dobrego samopoczucia z wystąpienia publicznego.

Dyrygent powinien prowadzić chórzystów do:

- a) intonacyjnie czystego i rytmicznego dokładnego śpiewu, z zachowaniem sprawnego oddechu,
- b) śpiewu wolnie brzmiącym tonem,
- c) zrozumiałej wysłowności,
- d) odpowiedniej deklamacji.²⁹

Oprócz tego dyrygent odpowiada za odpowiednie rozdzielenie śpiewaków do odpowiednich kategorii głosowych (sopran, alt, tenor i bas). Śpiewak powinien śpiewać w rozpięciu skali głosu odpowiadającej jego naturalnemu rozpięciu głosu. Właśnie przy tym podziale dyrygent często dopuszcza się błędów, gdy nie dobiera śpiewaków według ich głosowych dyspozycji, ale według potrzebnej liczby śpiewaków w danym głosie.

Od dyrygenta wymaga się również oprócz muzykologicznej erudycji, również pedagogiczno-psychologiczne dyspozycje. Dyrygent powinien być dobrym pedagogiem i psychologiem. Chór składa się prawie wyłącznie z ochotników, to ochoty do śpiewu, prób i występów im nie brakuje. Ten spontaniczny elan wymaga

28 BARANOVÁ, E.: *Hudobná edukácia v základnej škole. Zaujímavosti a zákonitosti hudobnej edukácie*. Banská Bystrica: TRIAN, 2007, s. 50.

29 Dostępne na: <http://sk.wikipedia.org/wiki/Dirigent>. Wyhledané 17. 3. 2011

jednak szczególnie delikatnego i taktownego ukierunkowania i systematycznej pracy z ansamblem. Dyrygent nie może bez powodu podnosić głosu, kłaść na chórzystów zbyt wysokie wymagania, stwarzać nerwowej atmosfery, oraz wywoływać interpersonalnych konfliktów. Pedagogiczne i psychologiczne mistrzostwo dyrygenta nie polega na umiejętności narzucania własnych metod i oczekiwań, ale na umiejętności perswazji, nienasilnego przekonywania i zdobywaniu chórzystów dla swoich twórczych przedstawi artystycznych, podejść i celów.

Konieczne są dla dyrygenta również podstawowe wiadomości z dziedziny harmonii. Przed rozpoczęciem nauki nowego utworu dyrygent powinien zdobyć muzyczne wyobrażenie i doskonałe poznanie utworu. Abecedą dyrygenta jest analiza słuchowa. Podczas ćwiczenia utworu jego zadaniem jest również odkrywanie błędów a może też wykonać konieczną harmonijną korektę.

Dyrygent troszczy się nie tylko o próby, ale również o właściwy dobór repertuaru i śpiew chóru podczas liturgii, pełni więc funkcję muzycznego dramaturga i reżysera. Śpiew chóru w kościele nie może być jednokierunkowo płynącym koncertowym wystąpieniem, ponieważ taka produkcja spada do zupełnie innej programowej kategorii (koncerty muzyki sakralnej, oratoria, kompozycje słowno-muzyczne). Zgromadzenie wiernych podczas mszy św., lub innego obrzędu nie powinno być suitou pasywnych, niemych widzów. Chór kościelny jest organicznym elementem wspólnoty wiernych, których ma zapraszać do wspólnej interpretacji znanych pieśni religijnych. Taka muzyczna współpraca nie przeszkadza w interpretacji trudnych partii śpiewanych, w których lud bierze udział w sposób duchowny, skoncentrowaną percepcją i medytacją brzmiących utworów.³⁰

Chór w obecnej odnowionej liturgii:

- a) śpiewa utwory, które przygotowuje dla konkretnego liturgicznego okresu,
- b) śpiewa i technicznie trudniejsze utwory, przez co ubogaca liturgiczne zgromadzenie,
- c) wraz z wiernymi uczestniczy we wspólnym śpiewie,
- d) wprowadza nowe śpiewy do liturgii.³¹

W praktyce spotykamy się i z tym, że dyrygent prowadzi i kieruje śpiewem całego zgromadzonego społeczeństwa wiernych, jeśli tego wymagają sposób i potrzeba śpiewu. Dla naszej liturgii i warunków jest to raczej coś niezwykłego.³²

Dyrygent odpowiada i za rozstawienie chóru w przestrzeni. W naszych kościołach spotykamy się z problemem, gdzie umieścić chór śpiewający podczas mszy św. Akustycznie najlepszym jest miejsce na emporze z wypukłym stropem. Niestety miejsce to jest daleko od akcji liturgicznej przy ołtarzu i chór może odnieść wrażenie że jest odsunięty. Teoretycznie chórzyci mogą stać sprzodu przy ołtarzu,

30 Porov. SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA. *Liturgický spevník I*. Bratislava: TYPIS POLYGLOTIS VATICANIS, 1990, s. 18.

31 RÍMSKY MISÁL OBNOVENÝ PODĽA ROZHODNUTIA DRUHÉHO Vatikánskeho koncilu. UVEDENÝ DO PLATNOSTI PÁPEŽOM PAVLOM VI. Typis polygotis Vaticanis, 1981, čl. 274.

32 Porov. SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA. *Liturgický spevník I*. Bratislava: TYPIS POLYGLOTIS VATICANIS, 1990, s. 19.

jednak to akustycznie dobre położenie stwarza problemy na linii kontaktu dyrygent – organista.

BIBLIOGRAFIA:

ŹRÓDŁA:

- LEKSIONÁR I. NA NEDELE A SVIATKY. 2. vydanie. Bratislava: vydavateľstvo VE-SNA pre SSV v Trnave, 1990. 850 s. ISBN 80-85128-23-3.
- RÍMSKY MISÁL OBNOVENÝ PODĽA ROZHODNUTIA DRUHÉHO Vatikánskeho koncilu. UVEDENÝ DO PLATNOSTI PÁPEŽOM PAVLOM VI. Typis polygotis Vaticanis, 1981.
- SLOVENSKÁ LITURGICKÁ KOMISIA. *Liturgický spevník I*. Bratislava: TYPIS POLYGLOTIS VATICANIS, 1990. ISBN 80-968115-5-X.

LITERATURA POMOCNICZA:

- AKIMJAK, A.: *Lektor, žalmista a kantor v obnovej liturgii. Vysokoškolské skriptá*. Ružomberok, 2000.
- AKIMJAK, A.: *Liturgika II. Dejiny Liturgie*. Spišské Podhradie: Kňazský seminár biskupa Jána Vojtašáka, 1996.
- BAGIN, A.: *Apoštolí Slovanov*. Trnava: SSV, 1987.
- BARANOVÁ, E.: *Hudobná edukácia v základnej škole. Zaujímavosti a zákonitosti hudobnej edukácie*. Banská Bystrica: TRIAN, 2007. ISBN 978- 80-8083-403-6.
- Dostupné na: <http://sk.wikipedia.org/wiki/Dirigent>. Vyhľadane 17. 3. 2011
- GELINEAU, J.: *Czy dazymy do uzyskania nowych form spie i muzyki liturgicznej*. In: *Concilium*. Wydawnictwo polskie, 1970, nr. 1 – 5.
- KONEČNÝ, A.: *Hudobná stránka liturgie*. In: *Liturgia. Časopis pre liturgickú obnovu*. Trnava, 1992, roč. 2, č. 6 – 7.
- KOPNICKÝ, M.: *Klasika a moderna v liturgickej hudbe*. In: *Konferencia na aktuálne spoločensko-teologické témy*. Ružomberok: Vydavateľstvo Verbum Katolíckej univerzity, 2011. ISBN 978- 80-8084-683-1.
- LEXMANN, J.: *Základné pojmy liturgického spevu a duchovnej hudby*. Vysokoškolské skriptá. Bratislava: Cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského, 1984.
- MALOVEC, E.: *Medzispievy vo svätej omši*. Trnava: SSV, 1971.
- PAWLAK, I.: *Schola, kantor i psalteryzsta w historii Kosciola*. Katowice, 1983.
- PIAZECKI, Z.: *Rola spiewow w liturgii w swietle Sacrosanctum Concilium*. In: *Atenum Kaplanskie*. Wroclaw, 1960, roč. 72, zv. 427.
- PILCH, B.: *Melodie spiewow miedzy czytaniem po Soborze Watykanskim II. w polskich spiewnikach katolickich*. Rukopis magisterskej práce. Lublin, 1993.
- PROSNAK, J.: *Z dziejow nauczania muzyki i spiewu w osrodkach klasztornych i diecezjalnych w Polsce do wieku XIX*. In: *Stan badań nad muzyka religijna w kulturze polskiej*. Warszawa. Red. J. Pikulika, 1973.
- RAK, R.: *Služba oltarza*. Katowice, 1982.
- SEHNAL, J.: *Jak by měl vypadat duchovní spěvník dnešní doby*. Praha: Opus musicum, 1991.
- SKOP, G.: *Formacja liturgiczno – muszyczna psalterzystow*. In: *Collectanea Theologica*. Warszawa, 1973, roč. 43, zv. 3.

Anna Macejová

Katedra Etiky a Bioetiky, Filozofická fakulta Prešovskej
university v Prešove, Prešov, Slovakia
E-mail: annamacejova1@mail.com

Komunikácia medzi lekárom
a pacientom (Význam komunikačných
zručností - aktívne počúvanie) /
*Communication in Physician - Patient Relationship
(Importance of Communication Skills - Active
Listening)*

Abstract

Medicine is not only a strict science, but above all, it represents a human science, in which the focus is on a human being, a patient and his health. Nowadays, clinical medicine is not only about treating a disease (to cure), but also about treating a patient as a whole (care). The object of medicine has remained the same, a man and his health. This article aims at effective communication in physician - patient relationship. There arises a question whether effective communication aimed at active listening may help in physician - patient relationship. More precisely, what could be its outcomes when it comes to patients' compliance of a treatment and their further satisfaction.

Keywords: communication, physician, patient, ethics, active listening, empathic responding.

INTRODUCTION

Especially in medicine, it is important to see each patient equally and make no distinctions in the provision of care based on the differences among the patients. The doctor is expected to respect the patients, regardless of their origin, education, race and so on. Of course, this respect should be observed from the position of a patient to a doctor as well. Moreover, it is also not ethical to make any differences among the patients. Nowadays, physicians should allow their patients to ask the questions, give them right to participate in the treatment and agree or disagree with the treatment proposed. Physician and patient should seek alternative solutions together. Physician should be able to respect a patient as a person who needs help, not only in the terms the treatment, but also in terms of human help. They should be able to use the right words and demonstrate empathy to a pa-

tient, who is suffering from disease. Many times a patient comes with fear and expects that the physician will help him. The physician acts as an expert, whose aim is to help, to heal and revitalize. The best way to achieve it is to communicate with a patient effectively and well. This paper highlights the need to improve communication in physician - patient relationship. As one of the possible solution how to manage it, I suggest to improve communication skills, especially active listening strategies and physician's ability to observe patient's verbal and non - verbal cues. This might lead to more effective and ethical communication and less complaints of the patients on physicians' communication skills.

PHYSICIAN - PATIENT COMMUNICATION

The key to effective and mutually comforting relationship is communication, not just what people talk to each other but how they talk together. In our relationships with colleagues and other social relationships, we should try to treat people with politeness and respect to their dignity. It is how we want the others to deal with us (Leebov, 2012, p. 14). Leebov states, choice of words when speaking one to another may have a great influence on communication and relationship as such. Good communication with regard to values as honesty, politeness, respect for a dignity and autonomy of a human being represents the key to a good relationship.

Patient communication, verbal and non-verbal alike, affects the quality of a good relationship between physician and patient. It depends both, on how a physician manages an interview, as well as on the content of about what they communicate. Unwillingness, indifference, tactless behaviour, rudeness, snappishness, vulgarity, arrogance are reflected at physician's language, behaviour and actions (Linhartova, 2007, p. 57). According to Borg, human communication consists of 93 % of body language and paralinguistic clues and only 7% belongs to words in communication (Borg, 2010, pp. 94-95). It is just a benefit for a physician to have knowledge of non - verbal communication such as gestures, eye contact, posture and body movement. Non - verbal communication brings sense of caring, empathy, support and mirrors physician's emotions such as disinterest, anger, disbelief or boredom, too. (Berman & Chutka, 2016, p. 244). As we can see, the authors strengthen here the importance of concentration on the patient as a whole person, not only on his disease. Physician should be able to observe these non-verbal signals, which may help him with further diagnosis and treatment.

The patient - centred interview reminds physicians to be more attentive with patient's verbal and non - verbal cues. Especially non-verbal behaviour of a patient can determine problems and factors, which may influence patient's symptoms or compliance. Posture, eye contact, handshake, hot flushing, speed of speech and other non - verbal cues can reveal a lot about patient's emotional state and his concerns. Physicians usually can detect patient's non-verbal cues, but they try to ignore them sometimes, answer by more information or questions. American Academy of Physician and Patient (further AAPP) recommends responding to a patient rather with a statement than a question (Barrier, Patricia A. et al., 2003, p.212). Using a patient-centred approach a physician should use a phrase that builds a relationship "You seem very sad" (angry, upset, tired etc.). This helps

a physician to recognize patients' emotions and sometimes a patient to reveal more information. The AAPP also suggests for physician-patient relationship building the use of the mnemonic PEARLS.¹

According to Platt et al., physicians should show their "respectful attention" non-verbally as it has a great power for building a relationship with a patient. They expended a bit patient-centred approach and suggest including language, which may help to learn more about a patient as for example: "tell me about yourself—to gain basic psychosocial background; tell me what you expect from this visit—to clarify patient expectations; tell me how this illness has affected you—to determine how the patient perceives the problem; tell me what you think is causing the problem—to learn about the patient's idea of illness; tell me how you feel about this problem—to learn some of the emotional connections" (Barrier, Patricia A. et al., 2003, p. 213). This approach is very helpful for physicians. Moreover, I think it also gives patient opportunity to express himself, his concerns and satisfies his need to be heard and understood and creates the atmosphere for calm interview with a doctor.

It is proved that the rate of patient compliance relates to verbal and non-verbal communication with the physician, as well as with the healthcare he receives. When a physician is able to communicate effectively with a patient, speaks and discusses the problem well, he already starts to heal the patient. The patient rather overlooks the quality of the treatment, than overall impression of the interview. Therefore there are registered much more complaints about communication than about treatment and care. An experienced doctor knows the patient comes with fear to him (as a child to his parents for help) and tries to leave the doctor's office like "mature" and above all knowledgeable, hoping for help in emotional and rational peace and balance (Linhartova, 2007, p.58). Medical representatives, not only physicians know well how significant it is to communicate with their patients and their relatives or acquaintances in this way (Leebov, 2012, p.14). Sometimes there may appear barriers as time pressure, personal problems, aggressive patient or just lack of empathy, poor communication skills and there arise communication problems resulting in ineffective communication.

COMMUNICATION AS PROBLEM IN PHYSICIAN - PATIENT RELATIONSHIP

Patients see as the biggest problem in communication with their physicians, lack of communication skills. They identified communication with their physicians as wrong, rude, insufficient the situation or the patient. Patients usually expect an open and equal dialogue, they want to hear the truth and from the physician they expect him to use understandable (comprehensible) language. They also expect to

¹ Mnemonic Pearls stands for: "*Partnership*- acknowledges that the physician and the patient are in this together; *Empathy*- expresses understanding to the patient; *Apology*- acknowledges that the physician is sorry the patient had to wait, that a laboratory test had to be repeated, etc; *Respect*- acknowledges the patient's suffering, difficulties, etc; *Le-gitimization*- acknowledges that many patients are angry, frustrated, depressed, etc; *Support*-acknowledges that the physician will not abandon the patient" (Barrier, Patricia A. et al., 2003, p. 213).

get enough information about their health condition and disease, treatment possibilities and recovery. Mostly they are interested in healthy lifestyle, prevention, specialized place for treatment of disease and where they can discuss their health problems etc. (Linhartova, 2007, pp.53-54). When there are some problems in physician - patient communication, as for example, lack of understanding on the side of the physician, a number of patients' complaints arise. The most frequent complaints of patients in communication with their physicians are mentioned below.²

Northouse and Northouse add that physician - patient relationship and effective communication is affected not only by a specific personal or professional characteristics, but by another four factors. There belong: uncertainty about the role that a patient is expected to play, uncertainty about who is responsible for managing specific aspects of the patient care and illness, unequal "power" in a relationship of a physician and patient (usually a patient is that one with less power), medical jargon that is unknown to a patient (Berry, 2006, p.41). Davis and Fallowfield (1994) also claim that most problems in healthcare communication arise from basic mistakes made by healthcare professionals. There belong: Healthcare professionals do not introduce themselves, do not ask their patients for clarification, do not allow patients to ask questions, do not ask about patients' feelings and do not provide information in such a form that patient could use them (Berry, 2006, p.41). Most patients also complain in media about inappropriate behaviour, lack of given information, especially improper communication by physicians. Physician is expected to start open dialogue, open communication to avoid disappointment. Communication is not a simple process. We must remember that it is necessary to cultivate and develop not only speech itself, but everything that accompanies it (Linhartova, 2007, p.56). Poor communication has negative influence on medical outcomes and patient's compliance. Then patients complain that physicians are hurried, do not listen to them or do not allow participating in medical care. On the other side physicians complain that they are hurried and do not have enough time for their patients. To obtain a medical history that is clear and complete depends on quality of physician - patient communication. Duffy suggests, as physicians must pay more attention to development and of their therapeutic and diagnostic skills, they cannot forget to pay the same attention for development and refreshing of their communication skills (Barrier, Patricia A. et al., 2003, p.211). Above were mentioned some of physician's minuses which do not lead to effective communication. On the other hand, also patient should realize that physician has many

2 *The most frequent complaints of patients in communication with their physicians represent* 1. Lack of information about: treatment, recovering, prevention, alternative treatment, 2. Incomprehensible information given by the physicians (Latin terms), 3. Detraction of patient's problem by physician, 4. Humiliating treatment ("like with children"), 5. Rude and vulgar behaviour of the physician, 6. Lack of space for the patients to express their opinions, 7. Failure to respect patients feeling of shame, 8. Physician did not believe the pain to his patient, 9. Physician did not explain probable (expected) development of the disease, 10. Physician did not ask the patient for his consent of the treatment, 11. A patient was asked to say confidential information in the presence of another person, 12. Physician did not ask him whether he agrees with it or not, (or without patient's consent the information were given away to another person- relatives or others), 13. Long ordering periods for the treatment and too long time spent in the waiting room (Linhartova, 2007, p.54).

other patients with health problems (beside him) and usually not enough time to spend with everyone. Therefore, on one hand, physicians should be more interested in continuous development of their communication skills and on the other hand, patients should think of the values such as respect, politeness, patience in their behaviour and communication with their physicians. Open attentive communication without hesitation, discrimination, humiliation but with mutual respect to individuality and dignity of each individual leads to better understanding on both parts and so to better communication and effective treatment.

ETHICAL COMMUNICATION IN PHYSICIAN - PATIENT RELATIONSHIP

Thus, we cannot speak about effective communication without mentioning ethics. Communication in physician - patient relationship must be also ethical and medicine of today must be humanized. Ethics calls for human physicians with the ability to incorporate ethical values into their daily practice via effective communication.

Childress and Beauchamp introduced four basic principles of biomedical ethics: *respect for patient's autonomy* (Patient's right to make own decisions and choices. Medical professionals should help patients to make the right choice), *beneficence* (do the best on behalf of patient), *Non-maleficence* (do not cause any harm to a patient, similarly as it is stated in the Hippocratic Oath), *justice* (healthcare professionals should be fair to the patients and treat the patients equally). Beside its criticism, these four principles for sure serve as a useful guide for problem solving and decision making in medical ethics and in medical practice. Ethical values in the profession of a doctor are based on ethical principles. These principles provide a simple, accessible and neutral approach to ethical issues in medicine. This approach (principilism) and above mentioned principles offer a common, basic, moral, analytical framework and represent a common, basic moral language (Gillon, 1994, p. 184). The principles provide only the guidelines (instructions) for an action. These guidelines can be derived from ethical theories consisting of moral rules, which are our "learned" values " , for example, sufficient patient information, respect for man's dignity, proper treatment of the patient and many others. (Beauchamp & Childress, 1989, pp. 6-9). Ethical Code of Conduct of a Physician consists of moral principles of physicians in relation to their patients and public, but also to their colleagues. These principles also guide physicians in how to act and treat their patients, how to communicate with them, their relatives and co-workers.

We should not forget also the idea of Hippocratic physician as a "servant of the healing art". Expression „servant“, is far from something dishonouring, instead we should understand it as humanity, sanctity and humility before life that a physician saves, extends and improves. The art of healing includes the art of communication as well (Linhartova, 2007, p.57). It is human to show respect and understanding to other person, especially to a patient who suffers. Patients seek for physicians who are caring, interested in their well being and willing to communicate and listen to

them, physicians who respect and incorporate principles and rules from Code of conduct into their practice and actions.

However, knowledge of the ethical principles and standards in the Code of Conduct does not guarantee that all physicians will act morally. It can definitely lead them at least to think about these matters, or identify with these principles, adopt them and act according to them as well as with one's own conscience (Mátel, A. et al., 2010, p.18). Continuous education in patient communication should be an integral part of the exercise of medical professions, both from the professional and ethical point of view. (Ptáček, Bartůněk et al., 2011, p. 45). Therefore, one of the great positives of the deontological approach is that it requires from a person unconditional respect for everyone without making distinctions. Patient should never be seen as a mean or instrument, but always as an end. „Act so that you treat humanity, whether in your own person or in that of another, always as an end and never as a means only“ (Kant, 1990, p 99). On that basis, it can be concluded that a physician should respect each patient, make no differences, and offer the same quality care to everyone. Kant emphasizes value of human beings and the fact that their value is “above all price”. We show that we value and respect each other via polite communication.

IMPORTANCE OF COMMUNICATION SKILLS

Very interesting is the fact, how differently physicians and patients observe most important factors in their mutual communication. According to research described by Paling (2004) physicians and patients were asked to describe their idea of a good doctor. The physicians mentioned “diagnosis ability” as the most important quality of a good doctor. The patients considered doctor's “listening ability” as the most important. Moreover, physicians rated it as the least important aspect of a good doctor (Berry, 2006, p.43). These findings are just as stated in an earlier Delamonthe study (1998), where was found, patients' choice of a good physician influences the following factors. Firstly, how a physician communicates to a patient as well as how he cares about him. Next, how is a physician able to explain medical and technical procedures in a simple and understandable way. Finally, how a physician is able to listen and let a patient ask questions. As opposed to physicians, who rated as the most important “years of practice” and “attendance of well - known medical school” (Berry, 2006, p.43). The length of practice of the physician is unfortunately not related with the quality of communication (Ptáček, Bartůněk et al., 2011, p.43). As we can see patients highlighted physicians' communication abilities as most important. Whereas physicians length of their practice. Of course, practice is also very important in a profession of a doctor. There are many problems, which physician and patient have to face and physician is that one who creates atmosphere for calm dialogue, even when there is a complicated patient, patient with difficult diagnosis or patient with problematic (aggressive) behaviour. Therefore, physician should be more interested in the improvement of their communication skills to manage every situation via polite and effective communication, using gained communication skills.

According to Devito, there are following general communication skills: ability to present yourself, relationship building skills, presentation skills, ability to conduct interviews and so gain information, ability to communicate in a small group and leadership ability and finally media literacy (2008, s. 28)³. *Further, we distinguish four important communication skills of the individual*: monitoring verbal and non-verbal signals and speaking ability, active listening, providing a feedback and assertive behaviour, and the art of speaking and presenting. Individual communication skills are very important for all healthcare positions. It is not possible to determine, which one is the most important because they are mutually interconnected (Fülöpova, 2011, pp. 28-29). *Active listening* is attentive listening aimed also at observing verbal and nonverbal signals of another person. To be able to listen effectively and actively, first we need to be interested in person who is speaking. According to Szarkova, a part of effective active listening represents communication pattern of a good listener. This pattern consists of:

- effort to see the world and problems from the perspective of the others,
- ability to actively support the speaking person,
- ability to show interest in speaking person and problem being discussed,
- ability to tolerate opinions and attitudes of a partner,
- ability to be patient,
- ability to use empathy,
- ability to formulate and ask questions,
- ability not to invoke communication barriers (Szarkova, 2002, p.46).

Active listening is very powerful for effective communication. When we listen to the others carefully, we appreciate them and show them our respect. Patient is not interested, in what causes, physicians or other medical personnel act in such a highly unprofessional manner. They are not interested in whether it is usual way of communication of a physician or his reaction at present moment, associated with some personal problems. We should understand expression professionalism and professionally lead communication, in terms of the content (about what we communicate) as well as its form (how we communicate). In the interest of professional behaviour, it would be essential to learn the desired model of behavioural interview schemes, with some degree of sensitivity to the uniqueness of the situation, type of patient and the severity of their health condition. It is a problem of the character, general relationship to humanity and to the occupation as such. (Linhartova, 2007, p.57). Character plays an important role in expressing ourselves via communication and speaking with each other. Positive fact about communication is that communication skills can be learned, improved and used. They have healing effect if they are used in a correct way. As we can improve communication skills, character can be formed, too. The willingness to want to make a change and realize own minuses is the most important. Arrogance, rudeness or any other negative characteristic trait should not be part of a professional behaviour of any physician. On the other side, ability to apply empathy in mutual communication

3 See Devito (2008) for more detailed explanation of above mentioned communication skills.

creates atmosphere for an effective and positive interview between physician and patient. I believe it should be essential trait of a good physician.

Therefore, the ability to *respond with empathy* is also the key to building an effective therapeutic relationship.⁴ Empathy involves trying to empathize with another person to understand her view. In medicine, empathy refers to purely cognitive understanding of patient's emotions – we speak of “a special professional detached concern” (Halpern, 2007, p.696). *Squier addressed the importance of empathy* in connection with adherence to a treatment - his findings are as follows:⁵ These findings are very beneficial for the physicians as well as for the patients. Feeling to be understood strengthens the therapeutic connection in physician - patient relationship and improves patients' compliance with the prescribed therapy (Berger, 2009, s. 49).

In order to become active listeners, we need to forget about our own viewpoint and take into account another view of the communicating person. We should be able *to trust* the other person, push aside our own thoughts, which is sometimes so difficult. Whenever it succeeds, it is associated with a new value based view of the issue (Motching & Nykl, 2011, p. 41). To build trust there are not more valuable skills, than *empathic listening and responding*. Trust is the basis for the therapeutic connection and effective therapeutic relationship (between physician - patient) (Linhartova, 2007, p. 59). Without trust, even the most effective communication will probably not achieve the desired effects. Trust increases when healthcare providers promote communication behaviour, and it may be disturbed by the use of inappropriate behaviour (Berry, 2007, p. 40). I am in accordance with the authors that for successful treatment and good physician - patient relationship, very important is to work on creation of trust between physician and patient that can be achieved by open ethical communication and empathic attitude of both a physician and a patient.

Active listening also carries a risk. If we can do this, to empathize to the other person feelings, to see the world through his eyes, we risk that it will change ourselves,

4 The expression of *empathy* comes from the German word *Einführung*- means that we share the feelings of another. By *empathy*, we understand targeted identification with the affective state of the individual. What empathy requires is courage. We must be open to the affective experience of the individual. It is often a “painful” experience. Of course, we should also be empathetic when it comes to pleasure, happiness and other (Berger, 2009, p. 52). Empathy is a “perceptual” activity that operates alongside logical inquiry. So long as physicians continue to exercise their skills of objective reasoning to investigate their empathic intuitions, empathy should enhance medical diagnosis rather than detract from it. Further, empathy enhances patient-physician communication and trust, and therefore treatment effectiveness (Halpern, 2003, p.673).

5 *Importance of Empathy in healthcare also brings many positive outcomes, there belong:* 1. Patient is more adhered to a treatment, if a doctor allows him to express his feelings, distract a fear from the illness and when he finds a time to answer the patient's questions carefully. 2. Doctors who respond to patient's feelings have the patients, who adhere to a treatment and follow the recommendations; also, they are satisfied with their doctors. 3. Patients who perceive their doctors as caring and understanding follow the treatment plan and ask for further recommendations and assistance if necessary. 4. Physicians, who support their patients to express their feelings and concerns, allow their patients to participate in the treatment plan, have the patients who comply with their recommendations for treatment (Berger, 2009, p.49).

too. Many perceive as “threatening” to give up their own meaning or point of view and take the perspective of others. It is not easy to raise an attitude of profound interest in another person. (Motching & Nykl, 2011, p. 47). Maybe we can realize to identify ourselves easier with affective state of our relatives or people we know well, not with people who are “foreign” to us. Physicians should not worry of being too personal to their patients nor about empathic responding. Sometimes when medicine does not help, empathy may cause a miracle in terms of right words, hope and better understanding of the other’s feelings.

CONCLUSION

There is not a general “guide” for the physicians on how to behave to their patients. First, it depends primarily on the fact, how a physician is prepared for his profession. Modern physician must be a psychologist a sociologist, a philosopher and a professional in one person. Physician’s acting must be professional (educated), creative and above all personalized to each patient, tailored to a patient and his medical problem (Linhartova, 2007, p.59). Even though communication between physician and patient is problematic sometimes, but it serves as an important clinical tool, affecting the treatment process that from a physician requires the training of communication skills through systematic and targeted training, not just gained experience or personality disposition (Ptáček, Bartůněk et al., 2011, p.44). I am in accordance with the authors that the position of a physician is very difficult today. It is not easy to be a professional in the field of medicine, also represent an “ideal” and suit to all of the needs of different patients, in all of the circumstances. To avoid the conflicts in physician - patient relationship, especially to minimize the complaints associated with communication, physicians should be more interested in medical ethics, communication trainings and continuous development of their individual professional as well as communication skills.

Nowadays medicine should be more humane in its attempt to reach the good of the patient and his satisfaction. There has been a period change in recent years and ethics, as well as medicine must reflect on it. With the change of the period, the problems have changed as well. This move from paternalistic model of physician - patient relationship to present model of partnership also brings new issues that need to be solved for the well-being of the patient and for mutual physician - patient relationship. This move calls for the step to solve arising communication problems in the mentioned relationship. Observing verbal and non - verbal signals represents a part of active listening leads to formation of good therapeutic relationship. Ability to listen actively represents essential communication skill a good physician should have. To pass communication skills training is not enough, if acquired skills are not applied in practice. If a patient sees in his physician a partner, who communicates with him effectively and respects his uniqueness and dignity, it means he shows his respect to a patient as a human being. Sometimes this humane attitude, empathy and understanding in such a relationship are above all that patient needs from his physician. Of course, it requires a lot of physician’s energy, time, and sensitiveness - but on the other hand, the positive result may be his consulting room full of the satisfied patients.

LITERATURE:

- BARRIER, PATRICIA A., JAMES T.-C. LI & NORMAN M. JENSEN. (2003): Two Words to Improve Physician - Patient Communication: What Else? In: *Mayo Clinic Proceedings*, Vol.78, Issue 2, pp. 211-214, [online] [retrieved January 20 2018] Available at: [http://www.mayoclinicproceedings.org/article/S0025-6196\(11\)62552-4/pdf](http://www.mayoclinicproceedings.org/article/S0025-6196(11)62552-4/pdf)
- BEAUCHAMP, T. L. – CHILDRESS, J. F. (1989): *The Principles of Biomedical Ethics*. Oxford: Oxford University Press. 470 p.
- BERGER, B., (2009). *Communication Skills for Pharmacists. Building relationships, Improving Patient Care*. 3 rd Edition, Washington, D.C.: American Pharmacists Association. 254p.
- BERMAN, Anthony C., & CHUTKA, Daryl S., (2016): Assessing effective physician-patient communication skills: "Are you listening to me, doc?" In: *Korean Journal of Medical Education*, Vol. 28 (Issue2), pp.243-249, [online] [retrieved January 23 2018] Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4951737/pdf/kjme-2016-21.pdf>
- BERRY, D., (2007). *Health Communication: Theory and Practice*. Maidenhead, England: Open University Press. 165 p.
- BORG, J., (2010): *Body language: 7 easy lessons to master the silent language*. Upper Saddle River, New Jersey, USA: Pearson Education, Inc., FT Press, pp. 94–95., 244p.
- DEVITO, J. A., (2008). *Základy medzilizské komunikace. /Fundamentals of Interpersonal Communication- 6th edition/* Praha: Grada, 512 p.
- DONOVAN, G. K., (2000): The Physician-Patient Relationship. In: *The Health Care Professional as Friend and Healer: Building on the Work of Edmund D. Pellegrino*, By David C. Thomasma; Judith Lee Kissell, Georgetown University Press, Washington, DC, pp.13-23/ 322 p.
- FÚLŔOVÁ, A. (2011): Význam komunikačných zručností v zdravotníctve. /Importance of Communication Skills in Healthcare/. In: *Verejné zdravotníctvo (Online Journal)*, Vol. 8, n.2, pp. 28-29 / [online] [retrieved February 2 2018] Available at: <http://casopis.fvszu.sk/wp-content/uploads/2017/01/201102.pdf>
- GILLON, R., (1994 July). *Medical Ethics: Four Principles plus Attention to Scope*. In: *BMJ*. Vol.309/ (6948): pp.184–188. [online] [retrieved December 22 2017] Available at: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2540719/pdf/bmj00449-0050.pdf>
- HALPERN, J., (2003): Empathy. In: *J GEN INTERN MED (JGIM)*, Society of General Internal Medicine 2003; 18. pp. 670–674. [online] [retrieved January 13 2018] Available at: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1494899/pdf/jgi_21017.pdf
- HALPERN, J., (2007 February): Empathy and Physician - Patient Conflicts. In: *JGIM*, Society of General Internal Medicine 2007; 22. pp. 696–700. [online] [retrieved January 13 2018] Available at: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1852904/pdf/11606_2006_Article_102.pdf
- HERRING, J., (2014): *Medical Law and Ethics*. 5th edition. NY, USA: Oxford University Press. 698 p.
- KANT, I., (1990): *Základy metafyziky mravů. /Metaphysics of Morals/* Praha: Svoboda. 128p.
- LEEBOV,W., (2012): *Working together for professionals in healthcare. Communication skills for collaboration and teamwork*. USA: Wendy Leebov Group. 40p.
- LINHARTOVA, V., (2007). *Praktická komunikace v medicíne: pro mediky, lékaře a ošetrující personál. /Practical Communication in Medicine: for medical students, physicians and nursing staff/*. Praha: Grada Publishing a.s. 152p.
- MOTSCHNIG, R. & NYKL, L., (2011). *Komunikace zameraná na človeka. Rozumet sobe i druhým. /Communication Aimed at the Human Being. Understanding self and others/*. Praha: Grada Publishing, 176p.
- MÁTEL, A. et al., (2010). *Etika sociálnej práce. / Ethics of Social Work/*. Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, 183p.

- PTÁČEK, R., Bartůněk, P. et al. (2011): Etika a komunikace v medicíne. Edice celožitovného vzdelávaní ČLK. /Ethics and Communication in Medicine/ Edition of Lifelong Learning. ČLK. Praha: Grada Publishing a.s., 528 p.
- SZARKOVÁ, M. et al. (2002): *Komunikácia v manažmente*. /Communication in Management/. Bratislava: EKONÓM. 198 p.

Marcin Marczyński

National Institute of Geriatrics, Rheumatology and
Rehabilitation im. Prof. dr hab. med. Eleonory Reicher,
Warsaw, Poland

E-mail: marcin.marczynski@spartanska.pl

Felicja Meisel-Mikołajczyk-mikrobiolog
/ Felicja Meisel-Mikołajczyk- microbiologist

Abstract

The aim of article is representation of the silhouette professors Felicji Meisel-Mikołajczyk, her scientific achievements and contribute professor in development (Polish and world) in the field by anaerobes. Scientific research started cooperating with her father- professors Henryk Meisel and continued them after him dying. I described childhood Felicji, beginnings of science- interrupted by German occupation Lviv, period the second World War and leaving with parents, whoes came to concentration camp in Auschwitz. I mentioned also about hiding Felicji on the aryan side in Polish families and finally at the nuns Divine Mercy in Lviv. After II World War started medical studies and continued science. Next part concerns beginnings career and scientific work and simultaneously getting married- for a friend from studies Edwarda Mikołajczyka. I presented awards and decorations granted Professor. I recall also about family professor. In summary discussed science achievements professor, number of publications. I write also about people, whoes continue research work by anaerobes after death professor. Professor Meisel – Mikołajczyk received many awards and decorations but maybe not them were for her the most important, wanted hand on her knowledge and passions next generations doctors, microbiologists. They continue her research over anaerobes.

Keywords: Felicja Meisel-Mikołajczyk, Plant Medical Microbiology, anaerobes, scientific work and microbiology.

**WSTĘP: DZIECIŃSTWO FELICJI MEISEL-MIKOŁAJCZYK
I POCZĄTKI NAUKI (PRZED I PODCZAS II WOJNY
ŚWIATOWEJ)**

Felicja Meisel urodziła się 15 marca 1927 roku w Jarosławiu (obecnie województwo podkarpackie), w żydowskiej rodzinie inteligentckiej. Dziadek Felicji był znanym i cenionym lekarzem internistą w Jarosławiu. Ojciec Henryk i matka Paula z domu Rossberger byli lekarzami mikrobiologami. Wkrótce rodzina przeniosła się do Lwowa. Tam, w 1939 roku Felicja ukończyła szkołę powszechną i rozpoczęła naukę w szkole średniej. Wojna i wkroczenie sowietów zmieniły warunki, język wykładowy w szkole, natomiast definitywnie przerwało edukację wkroczenie Niemców do Lwowa (w 1941 roku).

OKRES II WOJNY ŚWIATOWEJ

Podczas okupacji niemieckiej - od lipca 1941 do maja 1943 roku razem z rodzicami przebywała w getcie Lwowskim. Henryk Meisel i Paula pracowali przed wojną w PZH, ojciec Felicji współpracował z profesorem Weiglem. W czasie wojny Weigl kierował Instytutem Badań nad Tyfusem Plamistym i Wirusami, wynikami jego prac byli zainteresowani Niemcy, dzięki czemu mógł on zatrudniać personel oraz karmić ich w szpitalach laboratoryjnych. Rodzina Meisłów należała do grupy ratowanych przez profesora Weigla. Codziennie pod eskortą Niemców byli oni doprowadzani z getta do laboratorium. Dzięki tej pracy mogli nie tylko wychodzić z getta ale także dostawali dodatkowe racje żywnościowe. Po aresztowaniu rodziców, w 1943 roku i wywiezieniu ich do obozu w Auschwitz Felicja została wyprowadzona z getta. Profesor Weigl zorganizował pomoc i przez rok (od czerwca 1943 do lipca 1944 roku) Felicja była ukrywana w kolejnych domach polskich rodzin we Lwowie i okolicach. W lipcu 1944 roku została przyjęta do zakładu sióstr zakonnych Bożego Miłosierdzia we Lwowie, gdzie przebywała do końca wojny. Rodzice także przeżyli wojnę i w lipcu 1945 roku przybyli do Łodzi.

OKRES PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

W 1945 roku, po zmianie granic Polski Felicja wraz z innymi repatriantami towarowym transportem dotarła do rodziców do Łodzi. Henryk i Paula Meisel podjęli pracę w Państwowym Zakładzie Higieny a Felicja rozpoczęła kontynuację nauki. W Łodzi, w 1946 roku zdała maturę w Liceum i gimnazjum dla dorosłych mgr Duczymińskiego. W tym samym roku zdała egzamin wstępny i została przyjęta na Wydział Lekarski Uniwersytetu Łódzkiego.

W 1947 roku wyremontowano budynki Państwowego Zakładu Higieny w Warszawie i zakład został przeniesiony z Łodzi do Warszawy. W tej sytuacji rodzina przeniosła się do Warszawy. Zamieszkali na Mokotowie i tu osiedlili się już na stałe. Rodzice pracowali w PZH. Felicja kontynuowała studia na Wydziale Lekarskim warszawskiej Akademii Medycznej. W 1951 roku ukończyła studia i otrzymała dyplom lekarza medycyny. W tym samym roku została zatrudniona jako asystentka w Zakładzie Mikrobiologii Lekarskiej Akademii Medycznej w Warszawie. Kierownikiem zakładu był prof. Edmund Mikulaszek.

W 1952 roku Felicja Meisel wyszła za mąż za Edwarda Mikołajczyka, także lekarza mikrobiologa. Pracował on, tak samo jak jej rodzice, w Państwowym Zakładzie Higieny. W 1953 roku urodził się ich pierwszy syn – Romuald. W 1956 roku urodził się jej drugi syn – Maciej. Obydwaj synowie wyemigrowali z Polski. Starszy wyłamał się z rodzinnej tradycji lekarskiej- ukończył Politechnikę Warszawską, młodszy jest lekarzem.

DALSZY CIĄG PRACY I KARIERY NAUKOWEJ W ZAKŁADZIE MIKROBIOLOGII LEKARSKIEJ AKADEMII MEDYCZNEJ W WARSZAWIE

15 lipca 1953 roku Felicja Meisel-Mikołajczyk uzyskała specjalizację w zakresie mikrobiologii.

Prof. Felicja Meisel- Mikołajczyk większość swojej pracy naukowej poświęciła badaniom nad beztlenowcami. Badania te prowadziła najpierw wspólnie ze swoimi tatą i po jego śmierci nadal je kontynuowała. Początkowo, tak jak ojciec, skupiła się głównie na badaniu *Clostridium perfringens*. Jej pierwsze publikacje naukowe dotyczyły właśnie tych bakterii. Interesowała ją głównie budowa antygenowa form wegetatywnych i przetrwalniki tych bakterii. 10 czerwca 1966 roku uzyskała nauk medycznych w zakresie mikrobiologii lekarskiej, na Akademii Medycznej w Warszawie. Tytuł ten otrzymała na podstawie oceny ogólnego dorobku naukowego oraz rozprawy habilitacyjnej pod tytułem „Immunochemiczne badania zarodników *clostridium perfringens*”. W tym samym roku została zatrudniona w Zakładzie Mikrobiologii Lekarskiej Akademii Medycznej w Warszawie na stanowisku docenta.

W latach 70-tych zaczęła badać beztlenowce nieprzetrwalnikujące. Prace nad tymi beztlenowcami miały charakter immunochemiczny, skupiały się głównie na otrzymywaniu, oczyszczaniu i badaniu endotoksyn tych pałeczek. Następnie w latach 80-tych zajęła się badaniem *Bacteroides fragilis*. Razem ze współpracownikami opracowała metodę immunofluorescencji bezpośredniej, która służy do różnicowania pałeczek *Bacteroides* z ówczesnej grupy *fragilis*. Była autorką wielu nowatorskich prac na temat beztlenowców. Wspólnie z Ireną Grzelak-Puczyńską, Alicją Rokosz i Anna Sawicką – Grzelak opublikowały prace: „Rapid Serotyping of Bacteria of the *Bacteroides fragilis* group by Direct Immunofluorescence, Serotype Specific Conjugate” (1981), „Serological Activity of *Bacteroides fragilis* Endotoxins- Strains Isolated in Poland” (1981), „Rapid identification and Serotyping of *Bacteroides fragilis* in Clinical Material by Direct Immunofluorescence” (1981). W 1984 roku zespół Pani profesor w współpracy międzynarodowej z J. Zuijderduijn, Ilse Beckmann (przyjaciółką Felicji) oraz Juliette Paelinck opublikował „Immunochemical and biological studies of antigens isolated from a strain of *Bacteroides fragilis*”. Artykuły te ukazały się w czasopiśmie pod tytułem *Journal of Applied Microbiology*. Felicja Meisel – Mikołajczyk prowadziła też badania na zwierzętach, które wykazały możliwość negatywnego oddziaływania endotoksyn *Bacteroides fragilis* na rozwój płodu, w przypadku zakażenia wód płodowych.

15 stycznia 1986 roku została profesorem nadzwyczajnym w Akademii Medycznej w Warszawie.

Interesowała się także naturalną florą jelita człowieka i zwierząt, trzon tej flory stanowią beztlenowce. Jako pierwsza w Polsce podjęła badanie bakterii *Clostridium difficile*. Badania nad tym drobnoustrojem są obecnie prowadzone na całym świecie. Już w XX wieku propagowała stosowanie w ciężkich, zagrażających życiu przypadkach colitis pseudomembranacea (rzekomobłoniastego zapalenia jelit) transplantację kału od zdrowego dawcy rodzinnego. Metoda ta była początkowo odrzucana, uważano że jest trudna do realizacji i wiąże się z niebezpieczeństwem przeniesienia różnych zakażeń. Obecnie jest to uznana metoda leczenia ciężkich zakażeń *Clostridium difficile*. Wzrost częstości zachorowań oraz brak skutecznej antybiotykoterapii spowodowały zainteresowanie przeszczepem kału. Udowodniono klinicznie jej skuteczność, jest prosta, tania i po jej zastosowaniu występu-

ję znacznie mniej nawrotów choroby w porównaniu z terapią antybiotykową. Jej ostatnie prace dotyczyły badań nad tym drobnoustrojem. Wspólnie z ośrodkami w Holandii wykonała pierwsze typowanie – analizę szczepów *Clostridium difficile*, występujących w Polsce. Zajmowała się również metodami, które pozwalały wykryć toksyny tego beztlenowca. Stworzyła pierwszy a zarazem jedyny ośrodek w Polsce, w którym stosowano hodowle komórkowe do wykrywania toksyn tej bakterii. Była autorką badań, w których sugerowała udział *Clostridium perfringens* w biegunkach poantybiotykowych. Oprócz tego dalej prowadziła badania nad *Bacteroides fragilis*. Były to pionierskie badania, wskazywały na rolę specyficznej enterotoksyny w patogenezie zakażeń spowodowanych przez tą bakterię.

Profesor Felicja Meisel – Mikołajczyk była także zaangażowana w pracę akademicką, w 1990 roku została Prodziekanem II Wydziału Lekarskiego Akademii Medycznej w Warszawie. Funkcję tą pełniła do 31 sierpnia 1993 roku. Była jednocześnie Kierownikiem Studiów Doktoranckich na tym samym wydziale. W 1992 roku została Kierownikiem Zakładu Mikrobiologii Lekarskiej Akademii Medycznej w Warszawie. Funkcję tę pełniła do 1997 roku, kiedy przeszła na emeryturę. 16 kwietnia 1993 roku została mianowana profesorem zwyczajnym. Pani profesor Felicja Meisel-Mikołajczyk współpracowała z wieloma ośrodkami w kraju i za granicą, czego efektem są wspólne publikacje. Było ich w sumie ponad 180. Ukazały się one w czasopismach krajowych i zagranicznych, większość z nich ma wysoki IF. Była uznanym ekspertem, jej prace były często cytowane. Publikowała w *Medycynie Doświadczalnej*, *Medical Science Monitor*, *Acta Microbiology Pol.*, *Przeглядzie Epidemiologicznym*, *Journal of Medical Microbiology*, *Polish Journal of Microbiology*, *Clinical Microbiology Infection*, *Journal of Clinical Microbiology*, *International Journal of Infectious Diseases* oraz *Pediatric Współczesnej Gastroenterologia*, *Hepatologia* i *Żywnienie Dziecka*.

Pani profesor wykształciła kilka pokoleń mikrobiologów. Była promotorem doktoratów, opiekunem specjalizacji. Pod jej bezpośrednim lub pośrednim kierunkiem powstawały prace habilitacyjne. Do grona jej wychowanków należała m.in. pani profesor Grażyna Młynarczyk, która pod jej kierunkiem rozpoczęła swoją pracę jako mikrobiolog. Felicja Meisel-Mikołajczyk poprzez swoje liczne kontakty i dyskusje sprawiła, że badania nad beztlenowcami są nadal kontynuowane. Była osobą bardzo aktywną, pełną optymizmu i wiary w ludzi. Była wyczulona na krzywdę, zawsze chętnie pomagała, czasami nawet „matkowała” niektórym swoim współpracownikom. Po przejściu na emeryturę, jeszcze przez wiele lat codziennie przychodziła do Zakładu Mikrobiologii Lekarskiej, który traktowała jak drugi dom. Kierowała dalej rozpoczętymi wcześniej tematami naukowymi, prowadziła doktorantów i pisała prace naukowe. Z czasem ubywało jej sił i z trudem wspięła się na wysokie piętro, co utrudniało jej przyjscie do Zakładu. Pomimo tego starała się uczestniczyć, przynajmniej w posiedzeniach naukowych. Uczestniczyła aktywnie w posiedzeniach Warszawskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Mikrobiologów. Kiedy była już ciężko chora podczas rozmów telefonicznych z panią profesor Grażyną Młynarczyk zawsze najpierw pytała co dzieje się w Zakładzie.

ODZNACZENIA, WYRÓŻNIENIA I CIEKAWOSTKI.

Oprócz mikrobiologii największą jej miłością była jej rodzina. Przeżyła 36 lat w udanym związku ze swoim mężem, do jego śmierci w 1988 roku. Miała również szczególnie bliskie relacje z ojcem. To on zainspirował ją do badań nad beztlenowcami, z nim zaczynała swoją karierę, mogło to wynikać także z przeżyć wojennych. Istotne było też że cała rodzina mieszkała razem. Po powrocie z pracy do domu Felicja opowiadała ojcu o pracy, nie tylko o badaniach czy wynikach doświadczeń ale również o ludziach z którymi pracowała. Pytała go o zdanie i słuchała jego opinii. Mogło to wynikać z troski, żeby nie czuł się odsunięty, czy, żeby miał bieżące informacje na temat mikrobiologii w czasie kiedy już nie pracował.

Obydwaj synowie wyemigrowali z Polski, pozostawali jednak w stałym, częstym kontakcie mailowym i „na Skypie”. Nigdy nie żyła ich życiem ale dzieliła z nimi radości i smutki starając się by odległość rzeczywista nigdy nie oddalała ich od siebie. Bardzo kochała również swoje wnuki. Bardzo dumna była z wszystkich ich sukcesów. Zdjęcia dzieci i wnuków stały na honorowym miejscu w salonie i zawsze pokazywał najnowsze ich zdjęcia przesłane on-line. Gdy były małe przysyłała im mnóstwo książek i zawsze przywoziła prezenty gdy do nich przyjeżdżała. Wszystkie były równie ważne. Szczególnie ciepłe relacje miała z Martą, z którą stale korespondowały po polsku. Było im dobrze razem. Wiele lat później przyjechała do niej i jej męża Richa do Amsterdamu na Boże Narodzenie. Był to jej ostatni wyjazd za granicę.

Wracając do kariery naukowej - była członkiem Warszawskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Mikrobiologów, Polskiego Towarzystwa Mikrobiologów, European Society of Clinical Microbiology and Infectious Diseases, członkiem honorowym Komitetu Mikrobiologii Wydziału II Nauk Biologicznych PAN na Uniwersytecie Zielonogórskim. Była wielokrotnie nagradzana przez Rektora Akademii Medycznej (obecnie Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego) nagrodami dydaktycznymi, organizacyjnymi i naukowymi. Została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi w 1974 roku i Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski w 1983 roku. Zmarła 3 grudnia 2012 roku w Warszawie.

WNIOSKI

Pani profesor jak wynika z artykułu była bardzo pracowitą osobą. Jej największą miłością poza rodzinną była mikrobiologia i to jej poświęciła większość swojego czasu. Głównie interesowały ją beztlenowce zwłaszcza *Clostridium perfringens*, *Bacteroides fragilis* i *Clostridium difficile*. Badania te prowadziła najpierw ze swoim tatą panem profesorem Henrykiem Meislem a następnie sama lub ze swoimi współpracownikami. Prace naukowe, które opublikowała pani profesor Felicja Meisel- Mikołajczyk wspólnie z naukowcami z Polski i zagranicy mają znaczenie dla rozwoju nauki polskiej i światowej. Na podstawie jej analiz dotyczących rzekomobłoniastego zapalenia jelit upowszechniono metodę zwalczającą tą chorobę polegającą na transplantacji kału od zdrowego członka rodziny. Oprócz tego jako jedna z pierwszych stwierdziła również, że biegunki poantybiotykowe są spowodowane przez *Clostridium perfringens* czyli laseczkę zgorzeli gazowej. Natomiast

badania nad *Bacteroides fragilis* doprowadziły ją do wniosku, że w wyniku patogenezы zakażeń spowodowanych przez ten drobnoustrój powstają specyficzne enterotoksyny. Są to bakterie lub wirusy, które powodują zatrucie pokarmowe. Większość z nich jest odporna na ciepło i rozpuszcza się w wodzie. Zainteresowania mikrobiologią dzielił jej mąż. Badania nad beztlenowcami są nadal prowadzone przez współpracujące z nią Gaję Martirosjan oraz prof. Grażynę Młynarczyk, która przejęła po niej kierowanie Katedrą i Zakładem Mikrobiologii Lekarskiej WUM. Spuścizna po pani profesor znajduje się głównie w zbiorach prywatnych. Jej główną pasją, której poświęciła całe życie była nauka. Badania, które zapoczątkowała są kontynuowane.

PIŚMIENNICTWO:

- [161&dq=felicja+meisel-mikołajczyk&source=bl&ots=QN-3TJ7ksTa&sig=IKu4SyblgtCDC8FXBx5o-LfZTqI&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjyodfi89_RAhWJBywKHbIFCoI4ChDoAQgdMAI#v=onepage&q=felicja meisel-mikołajczyk&f=false](https://books.google.pl/books?id=PA161&dq=felicja+meisel-mikolajczyk&source=bl&ots=QN-3TJ7ksTa&sig=IKu4SyblgtCDC8FXBx5o-LfZTqI&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjyodfi89_RAhWJBywKHbIFCoI4ChDoAQgdMAI#v=onepage&q=felicja%20meisel-mikolajczyk&f=false) dostęp 26. Stycznia. 2017
- [gle.pl/books?id=OPos01rowR4C&pg=PA251&dq=felicja+meisel-mikołajczyk&source=bl&ots=Zb5rCBI66o&sig=5qYckRr92hIBPrMFHn7O-26zug0&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjyodfi89_RAhWJBywKHbIFCoI4ChDoAQgZMAA#v=onepage&q=felicja meisel-mikołajczyk&f=false](http://gle.pl/books?id=OPos01rowR4C&pg=PA251&dq=felicja+meisel-mikolajczyk&source=bl&ots=Zb5rCBI66o&sig=5qYckRr92hIBPrMFHn7O-26zug0&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjyodfi89_RAhWJBywKHbIFCoI4ChDoAQgZMAA#v=onepage&q=felicja%20meisel-mikolajczyk&f=false) dostęp 26. Stycznia 2017
- <http://cornetis.pl/artukul/1362.html> dostęp 26. Stycznia. 2017
- http://expertus.bm.cm-uj.krakow.pl/scripts/expertus.cgi?KAT=G%3A%2FappData%2FExpertus%2FExpertus_DB%2Fpar%2Fk%2F01%2F&FST=data.fst&FDT=data01.fdt&ekran=ISO&lnkmsk=2&cond=AND&mask=2&F_00=02&V_00=Meisel-Miko%B3ajczyk+Felicja+ dostęp 26. Stycznia 2017
- <http://felicjameiselmikolajczyk.inmemoriam.org/> dostęp 26. Stycznia 2017
- <http://jcm.asm.org/content/43/1/472.abstract> dostęp 26. Stycznia. 2017
- <http://jmm.microbiologyresearch.org/content/journal/jmm/10.1099/jmm.0.45799-0> dostęp 26. Stycznia. 2017
- <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1365-2672.1981.tb01257.x/full> dostęp 26. Stycznia. 2017
- [http://www.clinicalmicrobiologyandinfection.com/article/S1198-743X\(14\)-64341-X/abstract](http://www.clinicalmicrobiologyandinfection.com/article/S1198-743X(14)-64341-X/abstract) dostęp 26. Stycznia. 2017
- <http://www.pm.microbiology.pl/web/pelne/vol5212013.pdf> dostęp 26. Stycznia. 2017
- <http://www.pubfacts.com/author/Felicja+Meisel-Miko%20ajczyk> dostęp 26. Stycznia. 2017
- <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1201971297900886> dostęp 26. Stycznia. 2017
- https://books.google.pl/books?id=VnbOKWQHOD0C&pg=PA55&dq=felicja+meisel-miko%20ajczyk&source=bl&ots=5xQBlHFEZP&sig=J5pF4eMiYH_ea3X83Oprwuyt4Oc&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjyodfi89_RAhVD8ywKHVkmCOIQ6AEIjAO#v=onepage&q=felicja%20meisel-miko%20ajczyk&f=false dostęp 26. Stycznia. 2017
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Felicja_Meisel-Miko%20ajczyk dostęp 26. Stycznia. 2017
- [PA95&dq=felicja+meisel-mikołajczyk&source=bl&ots=5ZoAxW-0n0N&sig=KopZohBtBpuZJmgDNj6iLB_zPw&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjyodfi89_RAhWJBywKHbIFCoI4ChDoAQgbMAE#v=onepage&q=felicjameisel-mikołajczyk&f=false](https://books.google.pl/books?id=PA95&dq=felicja+meisel-mikolajczyk&source=bl&ots=5ZoAxW-0n0N&sig=KopZohBtBpuZJmgDNj6iLB_zPw&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKEWjyodfi89_RAhWJBywKHbIFCoI4ChDoAQgbMAE#v=onepage&q=felicjameisel-mikolajczyk&f=false) dostęp 26. Stycznia 2017
- Życiorys i inne dokumenty pani profesor Felicji Meisel-Mikołajczyk ze zbiorów prywatnych.

Magdalena Rudnicka

Zakład Bezpieczeństwa Narodowego i Studiów Strategicznych
Instytutu Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa Uniwersytetu
Przyrodniczo – Humanistycznego w Siedlcach
Siedlce, Poland
E-mail: magdalena.rudnicka@onet.eu

Wykorzystanie nowoczesnych
technologii jako determinant
skuteczności służb mundurowych /
*The use of modern technologies as a determinant
of the effectiveness of uniformed services*

Abstract

The article aims to bring the issue of the use of modern technology in the service of uniformed, which provides police and their impact on the quality of the tasks carried out by officers of the service. It addressed the issue of the activities undertaken by police technicians on the spot events. The author presents a description of the technology, which combines police action with criminology.

Keywords: Police, modern technology, forensics, composite sketch.

WSTĘP

Swiat nieustannie ulega przemianom, jesteśmy świadkami znacznego rozwoju technologii, w tym również sieci teleinformatycznych. Internet stale rewolucjonizuje zachodzące interakcje społeczne, a globalizacja postępuje w każdej sferze życia. Wraz ze zmianami ekonomicznymi, społecznymi oraz demograficznymi pojawia się nowa jakość zagrożeń, a cechy przestępstw nabierają nowatorskiego charakteru. Tym transformacjom towarzyszy specyficzna mobilność ludzi, usług w sensie fizycznym, jak również wirtualnym. Współczesna przestępczość przybiera nowy kształt¹. Świadomość zachodzących przemian w obrębie przestępczości powinna stanowić impuls dla badaczy do permanentnej obserwacji. Organy ścigania powinny rozumieć istotę tej ewolucji, aby móc skutecznie jej przeciwdziałać. Organem powołanym do zapewnienia bezpieczeństwa jest Policja. Oczywiście jest, że oprócz zwalczana „tradycyjnej” przestępczości policja musi reagować na nieznanne wcześniej formy bezprawnych zachowań, trudne do

1 G. F. Treverton, M. Wollman, E. Wilke, D. Lai, *Moving Toward the Future of Policing*, Santa Monica 2011, s. 21.

przewidzenia zagrożenia oraz nowe postacie zagrożeń standardowych. Obecną sytuację w kontekście nauki o Policji opisuje się poprzez podkreślanie cenzury, na którą składają się zamachy z 11 września 2011 roku. Celem niniejszej publikacji jest zwrócenie uwagi na wpływ postępu technicznego pod względem skuteczności i efektywności w działaniu Policji.

NOWOCZESNA POLICJA

Współcześnie możliwości wykrycia śladów na miejscu zdarzeń oraz powiązania ich ze sprawcą są coraz większe, jednak należy wziąć pod uwagę fakt, że sprawcy również zmieniają swój sposób działania². Techniczne nowości są wykorzystywane równocześnie przez policję oraz przestępców. Początek lat 90 był czasem, w którym dealerzy narkotykowi zaczęli korzystać z telefonów komórkowych czy pagerów, kiedy GPS dla ogółu społeczeństwa stanowił zupełną nowość, przestępcy bez większych przeszkód wykorzystywali go do śledzenia przesyłek, jak również do odbierania informacji o przekazywaniu przesyłek w tranzycie lub o przejęciu ich przez Policję³. Nowoczesną formą przestępczości, której rozwój postępuje w niezwykłym tempie jest cyberterrorizm. Cyberprzestępstwa nie są nacechowane dużym ryzykiem, są bardziej zyskowne oraz ściśle związane z gospodarczą logiką i trendami⁴. Ataki w cyberprzestrzeni polegają na „posługiwaniu się elektronicznymi systemami przetwarzania do naruszania dóbr prawnych chronionych przez prawo karne”⁵.

Pośród przestępstw zaliczanych do tej kategorii wyodrębnić należy, stanowiące nowy, nieznanый typ, przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu informacji przetwarzanych elektronicznie. Możemy do nich zaliczyć sabotaż informatyczny, haking czy ingerencję w dane. Stare przestępstwa stanowią filar powstawania przestępstw w cyberprzestrzeni, jednak w skutkach mają ze sobą niewiele wspólnego. Szczególną uwagę należy zwrócić na wykorzystywanie środków masowego przekazu do rozprzestrzeniania informacji zakazanych przez prawo. Publikowanie treści o zabarwieniu faszystowskim, nawoływanie do nienawiści czy prezentowanie treści pornograficznych małoletnim stanowi ogromne zagrożenie⁶. Nowe technologie ułatwiają również popełnianie przestępstw tradycyjnych⁷. Aby ich dokonać nie trzeba wychodzić z domu, angażować szeregu osób ani sprawować nad nimi koordynacji. Obecnie można dokonać poważnego przestępstwa znajdując się na drugim końcu świata. Kontakty nawiązywane w Internecie przeniesione ze świata wirtualnego w rzeczywistości mogą być bardzo niebezpieczne.

Rozwój techniki permanentnie prowadzi do tego, że przestępcy z pewnością będą z niej korzystać. Zmiany związane z rozwojem globalizacji powodują również przeobrażenia świecie przestępczym. Progres techniki w zakresie mobilności lu-

2 J. Zięba – Palus, *Bezpieczeństwo – policja – kryminalistyka. W poszukiwaniu wiedzy przydatnej w praktyce*, Kraków 2015, s.

3 M. Helm, *Modern Criminals Go Hi-Tech*, „PC Magazine Online”, July 2001, nr 12,

4 G. Wenda, *Safety at the Local Level: Examples from Austria*, [w:] *Koordinacja działań lokalnych na rzecz bezpieczeństwa*, J. Czapska, Kraków 2014, s. 384-385.

5 M. Sawicki, *Podział i definicja cyberprzestępstw*, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 7-8 s. 241.

6 M. Sawicki, *Tamże*, s. 250.

7 M. Sawicki, *Tamże*, s. 244.

dzi, dóbr czy usług jednocześnie wpływa na proces zapewnienia bezpieczeństwa. Aby wykrywanie przestępców było skuteczne, organy ścigania stają przed wyzwaniem, które z pewnością stanowi zdobywanie wiedzy z zakresu tych procesów. Praca nad efektywnymi procedurami ochrony, dbanie o techniczne i społeczne zasoby to wyzwania, przed którymi aktualnie staje Policja. Organy ścigania są zmuszone do wykorzystywania nowoczesnych technologii m.in. do gromadzenia i analizy informacji, szukania rozwiązań powstałych problemów, budowania partnerskich relacji ze społeczeństwem czy tworzenia nowoczesnej, policyjnej organizacji. Stając w obliczu obecnych zagrożeń należy postulować dynamizację Policji poprzez wdrażanie proaktywnych strategii działania. Należy uprzedzać działania przestępcze, zwłaszcza te najpoważniejsze. Niemniej w tym celu ważne jest wykorzystanie wiedzy naukowej.

Taka prognoza rozwoju Policji może zaistnieć jedynie przy zgodnym działaniu polityków, którzy wyznaczają kierunki rozwoju polityki kryminalnej czy organu ścigania w ujęciu całościowym. Policja wciąż jest zorganizowana geograficznie, przestępczość już nie. Analogicznie do działań przestępczych należy sprawnie wymieniać informacje, uzupełniać bazy danych pomiędzy policjami różnych krajów, jak też instytucjonalizować współpracę z nimi⁸. Państwo nie potrafi samo zapewnić bezpieczeństwa na wymaganym poziomie, wraz z rozszerzaniem transgranicznych, policyjnych działań powinno iść nawiązywanie współpracy z innymi państwami.

Dzisiejsza Policja ściga sprawców przestępstw, przeciwdziała terroryzmowi, dba o lokalny porządek, walczy o wsparcie oraz o miejsce w hierarchii społecznych instytucji, współpracuje z pokrewnymi służbami mundurowymi oraz prywatnymi firmami.

Brytyjski ekspert oraz dyrektor Instytutu Nauki o Policji Uniwersytetu w Cardiff – Martin Innes, zadania Policji dzieli na trzy kategorie: zarządzanie przestępczością, zarządzanie porządkiem i zarządzanie bezpieczeństwem⁹. To, co zazwyczaj nazywamy głównymi zadaniami policji, a mianowicie zwalczanie i zapobieganie przestępczości zostało określone jako zarządzanie przestępczością (z ang. *crime management work*). Ekspert sceptycznie zauważa, że zazwyczaj większość społeczeństwa ogranicza działania policji jedynie do zarządzania przestępczością, choć jak można skonstatować na podstawie badań, ich wypełnianie ma symboliczny wpływ na rzeczywisty poziom przestępczości. Do zarządzania porządkiem (z ang. *order management*) można zaliczyć sekwencję kilku działań Policji: począwszy od zapewnienia porządku w społecznościach lokalnych, a skończywszy na interwencjach wobec masowych protestów. Zarządzanie bezpieczeństwem (z ang. *security management*) opiera się na zapewnieniu ochrony małym społecznościom lokalnym, biznesu oraz państwa w ujęciu całościowym przed zagrożeniami występującymi współcześnie. Formę takiego zagrożenia stanowi np. terroryzm. Takie działania zazwyczaj są realizowane przy współpracy z innymi organami. Wydarzenia

8 <http://www.info.policja.pl/inf/wspolpraca-miedzynarod/72445,Wspolpraca-miedzynarodowa.html>, dostęp w dniu: 28.02.2017 r.

9 M. Innes, *The Art, Craft and Science of Policing* [w:] *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*, P. Cane, H.M. Kritzer, New York 2012, s. 16-24.

z ostatnich lat doskonale ukazują, że poziom bezpieczeństwa państwa zależny jest od tego, co się dzieje poza jego granicami. Dlatego też zarządzanie bezpieczeństwem w swoim zakresie zawiera nie tylko internacjonalizację i prywatyzację realizacji misji policyjnych, ale również dynamiczną wymianę doświadczeń na płaszczyźnie prowadzenia strategii policyjnych pomiędzy państwami¹⁰.

PERMANENTNY WPŁYW WIEDZY NA NAUKĘ

Literatura przedmiotu pozwala skonkludować, iż naukowa oraz eksperymentalna działalność jest powszechnie stosowana w celu weryfikowania technicznych i technologicznych innowacji wykorzystywanych w prowadzeniu proaktywnych strategii policyjnych. Możemy wyróżnić cztery rodzaje oddziaływań naukowych na politykę kryminalną:

- Instrumentalny – możemy o nim mówić wtedy, kiedy wyniki badań bezpośrednio wpływają na podejmowane decyzje. Bardzo rzadko się zdarza, że decydenci podejmują decyzje jedynie na podstawie uzyskanych wyników badań, ponieważ spektrum ich oceniania często skupia się zazwyczaj w szerszym społecznym i politycznym kontekście;
- Symboliczny (polityczny) - ma miejsce wtedy, gdy politycy posługują się wynikami badań wyłącznie do uzasadnienia podjętej decyzji, która naznaczona jest własną intuicją czy politycznym interesem. Przykładem takiej sytuacji może być nawoływanie przez polityków do zwiększenia liczby patroli na ulicach w celu uzyskania wyższego poziomu bezpieczeństwa, choć główne zamierzenia stanowi aprobatą społeczną, a wyniki badań są brane pod uwagę tylko w przypadku uzasadnienia ich postulatu;
- Konceptyjny – zachodzi w sytuacji, gdy wyniki badań naukowych nie mają bezpośredniego odniesienia do podejmowanych decyzji, lecz wpływają na politykę poprzez modelowanie sposobu myślenia czy uzasadnień używanych w debatach;
- Ukierunkowujący – opiera się na dynamizacji zainteresowania konkretnymi typami działań na drodze nakładania osobliwego obowiązku wdrażania projektów zgodnych z naukowymi standardami¹¹.

Współcześnie Policja ma do dyspozycji nieporównywalnie większe aniżeli kiedyś zasoby informacji oraz badań. Nasze realia to era komunikacji, dynamicznego rozwoju technicznego, które w zakresie swojego działania wykorzystuje Policja. Nowoczesne technologie pozwalają na powracanie do wcześniej nierozwiązanych spraw. Mamy do supozycji wciąż rosnącą literaturę w zakresie wykorzystywania w pracy policyjnej naukowych zdobyczy i innowacyjnych technologii, nie należy jednak przewartościowywać tych osiągnięć na wykrywanie sprawców czynów przestępczych. Jeśli tradycyjne metody działania są mocno usadowione w policyjnej kulturze, konieczność wdrażania nowych rozwiązań może następować w sposób opieszły do policyjnej świadomości. Takie zagrożenia podkreślają również badania w obrębie proaktywnego wykonywania policyjnych zadań¹².

10 M. Innes, *The Art...*, s. 19.

11 M. Tonry, D. Green, *Criminology and Public Policy in the USA and UK*, New York 2003, s. 15-16.

12 M. Innes, *op.cit*, *The Art...* s.16-17.

Hierarchiczne zarządzanie, które jest domeną służb mundurowych skutecznie powstrzymuje przed robieniem rzeczy ponad program.

KRYMINALISTYKA JAKO FILAR SKUTECZNEGO DZIAŁANIA POLICJI

Podstawowym celem kryminalistyki jest tworzenie skutecznych metod ujawniania śladów przestępstw, a tym samym zapobieganie im. Niewielu sprawców zbrodni zostałyby schwytyanych bez pomocy kryminalistyki. Jeżeli podejrzany w toku postępowania nie przyzna się do winy lub jeśli sprawca nie zostanie schwytyany na gorącym uczynku, niezbędnym jest zagwarantowanie konkretnego dowodu, na podstawie którego, przestępca zostanie skazany. Kryminalistyka ciągle poszukuje nowatorskich metod zabezpieczania śladów. Jednym z nowych sposobów działania jest badanie śladów usuniętych informacji ze sprzętu komputerowego czy telefonu komórkowego. Niezwykle mała ilość materiału tworzącego ślad obliguje do zastosowania mikrotechnik badawczych, zarówno do ich ujawnienia jak też identyfikacji. W tej dziedzinie konieczna jest współpraca fachowców, którzy reprezentują różne gałęzie nauki, nie zawsze wystarczy intuicja. Podstawą pracy kryminalistów są działania prowadzone w laboratoriach, nie rzadko przy użyciu bardzo kosztownego sprzętu. Niestandardowe sposoby działania na miejscu zdarzeń oraz badanie śladów niejednokrotnie doprowadziły do ujawnienia sprawcy przestępstwa. Nowoczesne technologie stosowane w kryminalistyce zdecydowanie wpływają na poziom bezpieczeństwa kraju. Wzrost przestępczości idący w parze z szybkim rozwojem techniki spowodowały, że kryminalistyka osiąga wielki postęp. W kontekście procesu karnego, rola policji w ostatnich latach zdecydowanie wzrosła. To technik policyjny ujawnia i zabezpiecza ślady na miejscu zdarzeń. Dobra współpraca biegłych z technikami policyjnymi umożliwia szybka i skuteczną identyfikację śladów. Ponadto, wprowadzanie wielu nowych metod zwalczania przestępczości zorganizowanej, kontrola operacyjna, przeprowadzanie zakupu kontrolowanego czy przesyłanie niejawnej paczki ma znaczący wpływ na ustalenia dokonywane podczas procesu karnego.

PORTRET PAMIĘCIOWY – NOWA JAKOŚĆ W WYKRYWANIU PRZESTĘPSTW

Kryminalistyka z pewnością jest nauką o interdyscyplinarnym charakterze. Kompleksowo korzysta z metod innych dziedzin, wypracowując na ich podstawie własne metody¹³. Z uwagi na to specyficzne oblicze kryminalistyki, postęp stosowanych przez nią metod nie jest możliwy bez zastosowania multidyscyplinarnej współpracy wielu dziedzin.

Pionierem współczesnego portretu pamięciowego był portret mówiony. Został opracowany przez Alphonsea Bertillona. Stanowił system identyfikacji człowieka na podstawie dokładnego opisu jego wyglądu zewnętrznego przy zastosowaniu

13 J. Widacki, J. Konieczny, *Przedmiot i zakres kryminalistyki* [w:] *Kryminalistyka*, J. Widacki, Warszawa 2008, s. 3.

ujednoliconego nazewnictwa¹⁴. Portret pamięciowy to profesjonalny system opisowo – graficzny, który daje możliwość ustalenie wyglądu człowieka na podstawie relacji osób trzecich¹⁵. Portret pamięciowy wywodzi się z antroposkopii – jednej z metod badawczych antropologii, która porusza się w obrębie opisu cech ludzkiego ciała. Portret pamięciowy może wystąpić w dwóch formach: opisową – rysopis, lub obrazową – wizualną formę wyglądu jednostki (rysunek odręczny lub obraz komputerowy). Portret pamięciowy łączy w sobie również elementy antroposkopii i sztuki plastycznej. Jest to dość młoda dyscyplina przynależąca do nauk sądowych. Pozwala na ujęcie oraz osądzenie sprawców przestępstw. Sztuka sądowa dzieli się na cztery obszary, a mianowicie: odtwarzania wyglądu osób i rzeczy, obróbki obrazów oraz fotografii, wizualnej prezentacji zebranego materiału dowodowego oraz rekonstrukcji wizerunku osób na podstawie czaszki i retuszu pośmiertnego zniekształconych zwłok¹⁶. Elementem łączącym te zagadnienia jest prezentacja informacji w formie wizualnej.

Tworzenie portretu pamięciowego zahacza również o psychologię. Portret pamięciowy stanowi ujawniony oraz utrwalony ślad pamięciowy, który zakorzenił się w pamięci naocznego świadka, a odnosi się do wyglądu sprawcy zdarzenia. Zatem portret pamięciowy jest niczym innym, jak materialna kopia śladu pamięciowego. Odtworzenie śladów pamięciowych wymaga od naocznych świadków wydobycia informacji zakodowanej w pamięci. Jego zadaniem jest ujawnienie wyglądu sprawcy przestępstwa. Badania empiryczne, prowadzone w zakresie skuteczności portretów pamięciowych ukazują, że ok. 20% portretów pozwala na zidentyfikowanie sportretowanej osoby.

Obecnie dotworzenia portretów pamięciowych wykorzystuje się programy komputerowe czwartej generacji, do których zaliczyć możemy: Evofit, E-FitV oraz ID. Najwięcej badań eksperymentalnych do tej pory przeprowadzono na programie Evofit. Systemy komputerowe czwartej generacji usiłują wprowadzić zupełnie odmienne od tradycyjnego podejście przebiegu tworzenia wizerunku. Aby odciążyc świadka zdarzenia od złożenia portretu pamięciowego od podstaw z cech indywidualnych sprawcy, system sam generuje twarze osób, spośród których świadek powinien wybrać tę, która jest najbardziej zbliżona do twarzy sprawcy. Stworzenie kolejnych wersji wyselekcjonowanych twarzy prowadzi do stopniowego zbliżania wizerunku do rzeczywistego wyglądu sprawcy. Taki proces bardziej zbliża się do rozpoznawania aniżeli do reprodukcji śladu pamięciowego. Rozpoznawanie twarzy zdecydowanie jest czynnością o wiele łatwiejszą niż reprodukcja. Do realizacji tego procesu wystarczy porównanie prezentowanego bodźca ze śladem pamięciowym.

Procedura tworzenia obrazów pamięciowych przy pomocy programu Evofit jest wieloaspektowa. Na początku system generuje na monitorze planszę, która zawiera zbiór 18 przypadkowych wzorów twarzy. W pierwszym kroku postępowania,

14 J. Kabzińska, *Metody antropologii sądowej*, [w:] *Kryminalistyka. Przewodnik*, D. Wilk, Toruń 2013, s. 209.

15 T. Kozieł, Z. Dębiński, *Portret obrazowy w identyfikacji i poszukiwaniu osób*, „Problemy Kryminalistyki” 1992, nr 197-198, s. 10.

16 K. T. Taylor, *Forensic Art. and Illustration*, CRC Press, Boca Raton 2001, s. 4.

świadek dokonuje wyboru z odrębnej bazy włosów, uszy i szyję, które zostają dopasowane do wszystkich wzorów twarzy. Fryzura ulega rozmyciu, ma to na celu redukcję percepcyjnego oddziaływania cech zewnętrznych twarzy, umożliwiając tym samym świadkowi pełne skoncentrowanie uwagi na twarzoczaszce. Ten proceder przemawia za wskazaniem dominujących cech zewnętrznych w obszarze twarzy w prezentacjach umysłowych twarzy nieznanymi, a obszarów wewnętrznych, takich jak nos, usta, oczy, w reprezentacjach twarzy znanych¹⁷. Ten poznawczy proceder powoduje, że świadkowie, wykonując portret pamięciowy sprawcy, skupiają swoją uwagę na lepiej zapamiętanych cechach zewnętrznych, które w wizerunku mają trafniejsze odbicie niż elementy mówiące o obszarze wewnętrznym. Jednak o rozpoznaniu w opublikowanym w mediach wizerunku sprawcy decyduje fakt adekwatnego odtworzenia w portrecie obszarów wewnętrznych. Jednak aby nie utrudniać procesu powstawania wizerunku przez „wyrwanie” twarzy z kontekstu jej cech zewnętrznych, stosuje się rozmycie usuwane, ten proceder następuje, kiedy prace nad portretem dobiegają końca. System dokonuje generacji kolejnych plansz, które zawierają od kilku do kilkunastu obrazów twarzy. Wyselekcjonowane twarze, ze szczególnym naciskiem na wybranie najlepszej, stanowi podstawę do wygenerowania kolejnego zestawu twarzy, spośród których świadek ponownie dokonuje wyboru twarzy, najbardziej zbliżonej do wyglądu sprawcy. Ten proces jest wielokrotnie powtarzany, a kolejne wizerunki, które generuje system stają się coraz bardziej zbliżone do twarzy sprawcy oraz do siebie nawzajem. Kompozycja selekcji, mutacji i generowania twarzy trwa tak długo, aż zostanie uzyskane satysfakcjonujące podobieństwo lub gdy kolejny wytwór algorytmu genetycznego doprowadzi do pożądanego rezultatu. System zawiera także aplikację, która w swoim zakresie pozwala na manipulację w zakresie ośmiu wymiarów, do których zaliczyć możemy: wiek, szerokość twarzy, atrakcyjność, ekstrawersję, zdrowie, szczerość, męskość oraz srogość¹⁸ bez modyfikacji otrzymanego podobieństwa. Wszystkie wymienione cechy odnoszą się do twarzy jako całości niż tylko do jej poszczególnych cech, dlatego też zyskały miano wymiarów holistycznych¹⁹.

Pojawienie się zupełnie odmiennego sposobu tworzenia portretów pamięciowych nie od razu przełożyło się na sukces nowej technologii. Wyniki pierwszych eksperymentów, które zostały poświęcone systemom czwartej generacji nie były pozytywne. Jednakże program jest skuteczny i zdecydowanie świadczy o tym, że systemy komputerowe czwartej generacji zrewolucjonizowały rynek technik wykonywania portretów pamięciowych. Wraz z rozwojem techniki program Evofit również przeżywa rewolucję, program ten może być zastosowany w postępowaniu ze świadkami z niepełnosprawnością intelektualną.

17 V. Bruce, M. Burton, P. Hancock, *Remembering Faces*, 2011, t. 25, nr 2, s. 196.

18 Ch. D. Frowd, V. Bruce, A.H. McIntyre, D. Ross, S. Fields, Y. Plenderleith, P.J.B Hancock, *Implementing Holistic Dimensions for Facial Composite System*, „Journal of Multimedia” 2006, t. 1, nr 3, s. 43.

19 Ch. D. Frowd, V. Bruce, P.J.B Hancock, *Evolving Facial Composite System*, „Forensic Update” 2009, nr 97, s. 29.

SYSTEM ESURV – NOWOCZESNA TECHNOLOGIA W DOKUMENTOWANIU ZDARZEŃ

Oględziny przeprowadzane na miejscu zdarzenia to czynność procesowa, która wykonuje technik policyjny. Oględziny prowadzi się na miejscu przestępstwa, katastrofy, wypadków drogowych czy w ruchu kolejowym. Zmierzą one do zabezpieczenia oraz utrwalenia stanu faktycznego tego miejsca, osób i rzeczy przy wykorzystaniu środków techniki kryminalistycznej. Do sporządzenia dokumentacji stanu miejsca zdarzenia czy przebiegu oględzin technicy policyjni wykorzystują różnorodny sprzęt, który służy do procesowego zabezpieczenia śladów. Dokumenty, które są wykonywane na miejscu zdarzeń to szkice i plany, dokumentacja fotograficzna, dokumentacja audiowizualna, a ich pismo przewodnie stanowi protokół oględzin²⁰.

Szkice i plany są informacją przestrzenną w kwestii rozmieszczenia śladów czy samej topografii miejsca zdarzenia, która powstaje na zasadzie pomiarów. Wymiarowanie jest jednym z najtrudniejszych etapów oględzin²¹. Zależnie od rodzaju zdarzenia stosuje się odmienne metody pomiarów kryminalistycznych. Podstawę stanowi pomiar dokonany przy użyciu przyrządów taśmowych, dalmierzy laserowych czy drogometry kołowych. Jednakże klasyczne metody nie charakteryzują się szczególną dokładnością, dlatego też coraz częściej policjanci stosują nowoczesne techniki pomiarowe, których sposób działania opiera się na elektronicznych stacjach pomiarowych. Podejmuje się również wyzwanie polegające na wprowadzeniu do zastosowania globalnego systemu pozycjonowania - GNSS²². Sposób działania nowoczesnych narzędzi pomiarowych pozwala nie tylko na dokonanie dokładnego, przestrzennego pomiaru i uzyskanie wyników o wysokiej dokładności, lecz także na automatyczną rejestrację danych, zapisanych w cyfrowej postaci. Zdecydowanie tego typu rządzenia pozwalają na skrócenie czasu pracy na miejscu zdarzenia do minimum²³. Gromadzenie oraz zabezpieczanie informacji i dowodów w trakcie oględzin miejsca zdarzenia, zważając na zapewnienie bezpieczeństwa osób uczestniczących oraz zachowania obiektywizmu podczas opracowywania danych, wymaga posługiwania się różnorodnymi środkami oraz narzędziami.

Intensywny rozwój nowych technologii pozwolił na opracowanie innowacyjnego systemu, który służy do utrwalania dowolnej sytuacji na miejscu zdarzenia i sporządzeniu dokumentacji procesowej. System eSURV powstał w ramach projektu zaakceptowanego oraz współfinansowanego przez Narodowe Centrum Badań i Rozwoju. Zanim system został wdrożony do użytkowania, poddano go testom, które przeprowadziło Centralne Laboratorium Kryminalistyczne Policji W Warszawie. System jest przeznaczony dla służb mundurowych oraz ekspertów, wykonujących czynności na miejscu zdarzeń – głównie funkcjonariuszy policji oraz biegłych z zakresu kryminalistyki. Praca w systemie eSURV obejmuje zarówno

20 Zespół Zdarzeniowy ds. wypracowania metodologii oględzin miejsc przestępstw o charakterze terrorystycznym i katastrof oraz identyfikacji ciał, *Metodyka*, Warszawa 2012, s. 10.

21 J. Mazepa, *Vademecum technika kryminalistyki*, Warszawa 2009, s. 13-77.

22 P. Pogorzelski, *Systemy GNSS w oględzinach miejsca zdarzenia*, „Problemy Kryminalistyki” 2011, nr 273, s. 69-77.

23 A. Dutelle, *An Introduction to Crime Scene Investigation*, Jonas and Bartlett Publishers Inc., Sudbury 2010, s.15-40.

czynności pomiarowe na miejscu zdarzeń, jak również późniejsze opracowanie zgromadzonych danych. Praca systemu opiera się na dwóch fazach: pozyskiwanie danych oraz pracowanie danych.

W skład fazy pozyskiwania danych wchodzi praca terenowa na miejscu zdarzenia, w której wykorzystuje się elektroniczną stację pomiarową *Total Station*. Instrument pomiarowy składa się z polskiego oprogramowania oraz narzędzi przydatnych do wykonywania pomiarów z uwzględnieniem różnych warunków. Dzięki temu można uzyskać niezwykle precyzyjne dane o położeniu dowolnych obiektów w obrazie 3D. Pomiar przebiega w układzie sferycznym, gdzie przy pomocy lasera mierzy się odległość przestrzenną i dokonuje się określenia kierunków: poziomego i pionowego do dowolnie wskazywanego punktu. Wynik pomiaru to automatycznie obliczone współrzędne kartezjskie X,Y,Z w określonym lokalnym układzie współrzędnych względem dowolnie przyjętego SLO i SPO. Jednocześnie, w chwili dokonywania pomiaru automatycznie tworzony jest cyfrowy szkic. Powiązanie każdego pomiaru z obiektem porządkuje gromadzone dane. Już na miejscu zdarzenia program eSURV pozwala na uzyskanie raportu składającego się z kartometrycznego szkicu miejsca zdarzenia i wykaz rejestrowanych pomiarów oraz spis obiektów.

Faza opracowywania danych składa się z pracy przy stanowisku komputerowym, w trakcie której wykorzystuje się specjalistyczne aplikacje, których przeznaczeniem jest opracowywanie dokumentacji z miejsca zdarzenia.

System eSURV pozwala na sporządzenie kompleksowej dokumentacji z miejsc zdarzeń kryminalnych oraz drogowych, począwszy od momentu pozyskiwania danych, a skończywszy na ich rzetelnym opracowaniu. Ponadto system zwiększa bezpieczeństwo osób pracujących na miejscu zdarzenia. Jego zastosowanie bardzo pozytywnie wpływa na usprawnienie oraz poprawę jakości wykonywanych czynności.

ZAKOŃCZENIE

Zapewnienie potrzeby bezpieczeństwa państwa realizowane jest poprzez struktury polityczne państwa. To one wytyczają kierunki oraz zakres działań pod względem wewnętrznego oraz zewnętrznego bezpieczeństwa. Kierunki te przenikają się ze stanem i rodzajem zagrożeń, a także z potrzebami społecznymi w zakresie ich zwalczania. Na bezpieczeństwo wewnętrzne państwa składa się wiele czynników, jednym z nich jest sprawnie i efektywnie funkcjonująca Policja. Obecne uwarunkowania walki z przestępczością, która przenika niemal do wszystkich sfer życia, wymagają korzystania z wielu dziedzin nauki. Wraz z postępującą globalizacją muszą się zmieniać i unowocześniać metody stosowane przez organy ścigania, a przede wszystkim powinno dochodzić do usprawniania efektywnej współpracy pomiędzy policją, a kryminalistykami – biegłymi. Na obecnym etapie rozwoju społecznego staje się wiadomym, że nie można skutecznie prowadzić procesu karnego bez posiadania odpowiednich wiadomości z zakresu kryminalistyki. Warunkiem korzystnej współpracy jest przede wszystkim wiedza o nowych technologiach oraz możliwościach ich zastosowania. To najczęściej nieświadomość potencjału wy-

krywczego, jakie dają współczesne technologie, powoduje ich niewykorzystanie. Postępująca zmiana profilu popełnianych przestępstw i wykorzystywanych przez sprawców nowoczesnych metod, technik i środków z pewnością prowadzą do ciągłego wzrostu roli policji w państwie, bez której ochrona kraju nie byłaby możliwa.

BIBLIOGRAFIA

- Bruce V., Burton M., Hancock P., *Remembering Faces*, 2011, t. 25, nr 2,
- Dutelle A., *An Introduction to Crime Scene Investigation*, Jonas and Bartlett Publishers Inc., Sudbury 2010,
- Frowd Ch. D., Bruce V., Hancock P. J. B., *Evolving Facial Composite System*, „Forensic Update” 2009, nr 97,
- Frowd Ch. D., Bruce V., McIntyre A.H., Ross D., Fields S., Plenderleith Y., Hancock P. J. B., *Implementing Holistic Dimensions for Facial Composite System*, „Journal of Multimedia” 2006, t. 1, nr 3,
- Helm M., *Modern Criminals Go Hi-Tech*, „PC Magazine Online”, July 2001, nr 12,
- Innes M., *The Art, Craft and Science of Policing* [w:] *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*, P. Cane, H.M. Kritzer (red.) Oxford University Press, New York 2012,
- Kabzińska J., *Metody antropologii sądowej*, [w:] *Kryminalistyka. Przewodnik*, D. Wilk (red.) Wydawnictwo „Dom organizatora” Toruń 2013,
- Kozieł T., Dębiński Z., *Portret obrazowy w identyfikacji i poszukiwaniu osób*, „Problemy Kryminalistyki” 1992, nr 197-198,
- Mazepa J., *Vademecum technika kryminalistyki*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa 2009,
- Pogorzelski P., *Systemy GNSS w oględzinach miejsca zdarzenia*, „Problemy Kryminalistyki” 2011, nr 273,
- Sawicki M., Podział i definicja cyberprzestępstw, „Prokuratura i Prawo” 2012, nr 7-8,
- Taylor K. T., *Forensic Art and Illustration*, CRC Press, Boca Raton 2001,
- Tonry M., Green D., *Criminology and Public Policy in the USA and UK*, Oxford University Press, New York 2003,
- Treverton G. F., Wollman M., Wilke E., Lai D., *Moving Toward the Future of Policing*, RAND Corporation, Santa Monica 2011,
- Wenda G., *Safety at the Local Level: Examples from Austria*, [w:] *Koordinacja działań lokalnych na rzecz bezpieczeństwa*, J. Czapska (red.), wyd. JAK, Kraków 2014,
- Widacki J., Konieczny J., *Przedmiot i zakres kryminalistyki* [w:] *Kryminalistyka*, J. Widacki (red.), wyd. C.H. Beck, Warszawa 2008,
- Zespół Zdarzeniowy ds. wypracowania metodologii oględzin miejsc przestępstw o charakterze terrorystycznym i katastrof oraz identyfikacji ciał, *Metodyka*, Warszawa 2012,
- Zięba – Palus J., *Bezpieczeństwo – policja – kryminalistyka. W poszukiwaniu wiedzy przydatnej w praktyce*. Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2015,

ŹRÓDŁO INTERNETOWE:

- <http://www.info.policja.pl/inf/wspolpraca-miedzynarod/72445,Wspolpraca-miedzynarodowa.html>, dostęp w dniu: 28.02.2017,

Wojciech Słomski

University of Finance and Management in Warsaw
Warsaw, Poland

Paweł Czarnecki

St. Elisabeth University of Health Care and Social Work
Bratislava, Slovakia

About manipulation in education

Abstract

This article discusses how the use of manipulation in education can be ethically justified under certain conditions. An argument is made that the ethical evaluation of manipulation depends firstly on the definition of the concepts of education and manipulation, and secondly, on the level on which the manipulation takes place, that is, on the aims and reasons for why it is used. It is also suggested that the ethical evaluation should refer to education as a global process, which starts in early childhood and ends in early adulthood, rather than to particular stages of education. The observations made in this article allow, to a certain extent, to answer to the accusation that manipulating the children in their own interest is ethically suspicious.

Keywords: education, philosophy, ethics, child, manipulation.

The purpose of this paper is to discuss certain types of manipulation in school education from the point of view of their ethical dimension. First, we will discuss the basic definitions of the concept of education, since the ethical evaluation of different forms and levels of manipulation in education will depend on the adopted definition. Next, we will present two definitions of manipulation, one of which seems to be in line with the common understanding of the term, while the other is far from being intuitive. Further, we will formulate a thesis that in the area of education we actually deal with manipulation on three different levels, which means that in order to make an ethical assessment of the manipulation one should refer to each of those levels separately. Finally, we will present certain conclusions regarding possible changes in education, which could be made to limit the use of manipulation wherever possible.

The concept of education is defined in a variety of ways, thus it is important to specify at the beginning what do we mean when using this term. First of all, we can state that the term education describes all forms of exerting intentional influence over a person with the goal of changing their behavior. However, such a definition seems to be too broad, as it also includes, firstly, temporary and short-

term actions, including manipulation (as commonly understood), and secondly, unethical interventions which lead to demoralization of the influenced person. Taking into account the second concern, informal youth groups or members of the criminal world also „educate” their members. As such, if we considered that every purposeful, systematic and long-lasting action should be included in the conceptual meaning of the term education, then we would also have to ethically assess the actions the aim of which is to inculcate negative values, to the extent to which they are linked to the use of manipulation.

This is why it seems justified to argue that the goals of these educational influences should be discussed in reference to ethical values. From this point of view, education can be defined as „the processes and interventions, the aim of which is to change people, and most importantly children and youth — in accordance with the ideals and educational goals prevailing in the given society” (Okon, 2007, p. 87). However, in the case of this definition (and many similar ones) we encounter the problem of ethical relativism, because different societies accept various goals and educational ideals. We cannot simply assume that the western societies, in general, accept the basic ethical values, as it is obvious that there are significant differences regarding such basic values as freedom, human life or bioethical issues, even in those societies. Moreover, such a definition takes into consideration only the interest of the society, reducing the process of education only to adapting the individual to the demands of social life, and only treating the individual as a member of the society. Human existence, however, consists of different dimensions and the social life is just one of them. While the *sine qua non* of all education is the existence of the society with a defined system of norms, values, ideals and standards, it still seems inappropriate to define education as a process of changes that lead to the fulfillment of social needs and expectations. The interest of the individual in all of the spheres but the social one is ignored, and the individual sense of happiness and a high quality of life becomes irrelevant from the perspective of the educational goals. The above definition is in fact a definition of the process of shaping of the society, so that as a whole it accepts particular values, and not on education as process of shaping the individual.

We can assume that the definition of the concept of education should, in a way, refer to both the goals and ideals of the society, as well as to the personal happiness of the individual. Moreover, it should take into consideration the existence of objective values (which seems particularly relevant in the context of this work). Thus, we will define education as all actions directed at an individual which fulfill the two main conditions: they lead to individual’s socialization through the acquisition of ethical norms, standards, attitudes and social ideals and unleash person’s potential for self-fulfillment, thanks to which the person becomes able to find fulfillment, achieve individual goals and feel satisfied with their own existence. The concept of education is thus broader than the concept of raising someone, as it includes teaching influences, thanks to which the individual becomes able to take up professional work. By the way, if education is a process of adapting the individual to the requirements of social life, then the acquisition of the competences which let the individual take up professional work should be considered as one of those

requirements. In other words, the society expects that the individual, in the process of education, will acquire both certain basic skills, such as the ability to write or some mathematical competences, as well as higher order competences which allow for taking up professional work at the end of school education. Acquiring this kind of competences is, on one hand, the condition of full socialization, and on the other — the condition of individual satisfaction and high quality of life. By the way, the educational goals change with the changing requirements of the job market. The speed of these changes has made it not so much a matter of acquiring a certain set of competences, but of mastering the skills of continuous learning and self-improvement (Ammons, 1964).

Educational influences understood this way take place in different areas of social life, however, we should remember that education is a long-term process, involving many years of human life, moreover including those in which people are the most susceptible to external influences. As such, in practice, we are dealing with intentional educational influences which have uniform goals in state run educational institutions. The state defines both the educational goals as well as the method. The teacher is, admittedly, more or less autonomous, in the choice of specific teaching methods, however the overall design is the domain of the state. Because of that, some authors place the responsibility for defining the aims and methods of education on the state. The teachers would then only be passive executors of the tasks placed on them by the state. Also the scope of their freedom in the choice of partial goals of the teaching methods remains strictly dependent on the decisions of the state. While different entities cooperate with the school on different levels and stages of education, taking partial responsibility for the different elements of the educational process, the main responsibility for the choice and implementation of the educational goals lies with the state. As noted by P. Yates not so much attention is currently paid to the fact that the schools are in fact the moral agents of the state, and the students are the moral subjects (Yates 2010, 79). We will get back to this problem in the last part of these deliberations.

Now let's move on to the definition issues related to the concept of manipulation. It is worth noting that institutional education engages a wide range of entities, starting with the teacher—educator and the student, through parents, the local community, educational institutions, the media, the employment agencies asking for graduates with particular competencies. Manipulation can thus be found among all of the subjects involved in the educational process: between student and teacher, teacher and parents, student and parents, teacher and educational authorities, etc. It can also happen between an individual and a group of people or between a group (organization) and another group. Here, however, we are interested only in one type of relationship, namely the relationship between the student and the teacher, because it is the manipulation used by the teacher in the process of education that raises the most ethical objections.

According to the common understanding of the concept of manipulation, we manipulate someone when we influence them to act in our interest without the person realizing the true motives of their behavior. Thus, not every case of influenc-

ing someone to do something will be called manipulation. In particular, different forms of persuasion are not manipulation, as in those cases, the person whom we influence realizes their own motivations. Someone who was convinced with rational argumentation, acts not because certain psychological mechanisms were activated, that the person might not be aware of, but because they consider that taking action is the optimal choice in a given situation and it is in their self-interest.

The difference between a psychological understanding of the concept of manipulation boils down to the issue of intent. Intuition tells us that manipulation is an ethically reprehensible behavior, because it amounts to deliberately cheating another person in order to gain something. Meanwhile, in psychology, we also define manipulation as actions that arise from unconscious motives. In this sense, a child can manipulate their parent, in order to gain something, while it is obvious that the child is not aware of the motives behind their behavior (Frazier, 2014).

It should also be kept in mind that persuasion and manipulation sometimes take on similar forms, and that in practice it is difficult to distinguish one from another. For example, is showing healthy food in commercials paid for by the government a manipulation or is it education? Making healthy food choices is in the interest of the consumers, however this kind of commercial does not provide rational arguments and it affects emotions through images. The criterions to decide whether a particular case is an example of manipulation, seems to be, firstly, whether the acts of the person who is being manipulated are driven by conscious motives, and secondly, whether they want to gain something. For example, irrational behavior (which will be discussed further) which does not bring any benefits or even causes harm will not be considered to be manipulation.

As was already mentioned, not in all cases manipulation is a conscious action. As well as when being manipulated, its use can also be the result of certain habits or temporary mental states, of which the person is unaware. It can also be the result of previously acquired views the existence of which the person does not realize. Such views, as we will see in a moment, often play the motivating role for particular behaviors, including the tendency to use certain forms of manipulation. This fact is obviously important for the ethical evaluation of manipulation, since actions which reflect unconscious mental states cannot be regarded as ethically reprehensible.

In the process of education we encounter various forms of manipulation, so if we were to formulate an ethical evaluation in this respect, then it should refer primarily to manipulation as such, and further to particular forms of manipulation. Lying — as one of the forms of manipulation — seems to be evaluated differently than unconscious desire to present oneself in the best possible light or than multiplying demands in order to achieve the best results in negotiations. However, the purpose of this paper is not to evaluate the ethics of manipulation understood as intentional induction of certain behaviors (or any of its forms). Rather its purpose is to indicate which aspects of individual's functioning concern manipulation and to attempt to formulate certain assessments based on those findings. It is only

when we determine which areas of human life involve manipulation and what are the consequences of manipulation used in education for our daily choices, that we will be able to attempt to formulate its ethical evaluation.

It seems appropriate here to distinguish three main levels of manipulation. At the first level, the most basic one, manipulation occurs in direct human relationships and concerns these relations and the current context. At school such a manipulation can be used to develop the habit of sharing with other children or to keep the area tidy by prompting the children to clean up. At this level, manipulating the children leads to, among others, them acquiring the basic ethical values.

Frequently used manipulation techniques at this level include positive impression management, where the manipulating person tries to show themselves at their best; or negative impression management, which is a reversed version of the first method and consists of presenting oneself in a negative light, in order to induce pity and compassion, which in turns makes the manipulated person more likely to give way. Another method is to use ingratiation, or more precisely other enhancement, which is a way to reinforce the positive image of the other person through complementing them and flattering in order to gain their affection. Another method is to create a stressful situation, in which the other side, due to psychological tension, will be more likely to make concessions. A similar method (often used in negotiations) is to multiply demands and expectations towards the other party, so that they are willing to accept more concessions this way feeling that they succeeded. A person who uses manipulation can behave in an irrational manner, often unconsciously, to make the impression that their behavior is unpredictable and uncontrollable. Another technique, also often used in manipulations, although probably less so in school education is „good cop, bad cop” — this technique also uses the method of creating a stressful situation. An often encountered method of manipulation is transferring the responsibility to the other party (eg., by the student onto the teacher). This technique involves ostentatious demonstration of one’s helplessness and dependence on the other side, which makes them feel completely responsible for solving the problem.

The above techniques are only a fraction of all of the possible methods used in direct relations between individuals and also used to influence groups of people. Additionally, those methods are used „ordinarily” and using them does not require any specialized training. The development of psychology has led to the emergence of a number of sophisticated techniques used to influence human behavior, which even became a cause of concern for the future of societies whose fundamental values were supposedly threatened precisely because of the possibility of large-scale manipulation (Biderman 1961, XII). Yet, the conclusion comes to mind that those concerns have not come true. However if we take into consideration that the knowledge of psychology and pedagogics is now widely used in education, then it turns out that the answer to the question about the impact of sciences of human behavior on the social life, especially the underlying values of that life, is not so obvious.

Often manipulation on this basic level becomes a conflict resolution tool. In school, there often are conflicts, for example between the teachers and the parents who have demanding attitude towards the school or individual teachers. Parents blame the school for child's educational difficulties, which seems to be the results of loss of control and their attempt to restore it. In situations where the child is having problems at school, the parents feel helpless, which leads to loss of self-esteem and the need to rebuild it. By attributing the responsibility for the child's misbehavior to the school and using different methods of manipulation, the parents rebuild the sense of control and of self-worth but simultaneously shuts down the possibility of a dialogue and ignores rational arguments. Manipulations used in conflict situations can be quite easily prevented, however the necessary condition is of course the ability to notice the manipulation and understand its essence. This means that the teacher should acquire some specialistic psychological knowledge and learn the manipulation techniques. In other words, the teachers are responsible for resolving conflicts (which are a natural and inseparable part of the educational process), and thus also indirectly for handling the situation when they are subjected to manipulation. The teachers have to be aware of the difficult situation of the student or the parent, and manage the conversation in such a way so as to make it clear that the goal of education and teaching is to serve the best interest of the student.

However, in education, there is also manipulation on a higher level. We will refer to it here as „second level”. Manipulation on the second level concerns requirements of living in a particular state and society, those requirements depend both on the type of the state or society, as well as the historical era. Examples include person's attitude towards authority, their attitude towards the state or the history of one's country. This type of manipulation has long been used. As John M. Mackenzie notes, the British Empire tried to manipulate the public opinion of its own society through creating a positive image of the state in all possible areas (Mackenzie ??). We learn all of that mostly during school education. The child acquires unconsciously a certain set of habits and views, while the teacher uses — consciously or not — different forms of manipulation, and in the latter case, the teacher replicates certain patterns of behavior (eg., attitude towards authority), at the same time assuming that the student should also replicate them. Such manipulation can be used by both the teacher as well as collective entities who are responsible for the content of the curriculum. On the second level the subject of the manipulation is of a collective character, and the teacher plays the part of a tool, through which different groups and the society as a whole shape their own members.

And finally the third level of manipulation concerns the most general beliefs about the world. In the process of education the child learns not only the socially accepted ways of behavior and acquires the competencies desired in the particular society, not only acquires particular views about the society, its institutions and culture, but also shapes a particular view of the world and establishes his or her place in this world. This general picture of the world consists of beliefs concerning such issues as the nature of the reality, the purpose/meaning of individual existence, the possibility to solve social problems, the issues related to the cognizabil-

ity of reality, all questions of religious nature, etc. This image is built upon certain beliefs, that we could call philosophical or religious views. However, it is not the matter of worldview, seen as a set of beliefs about the world, on which the individual conducted a critical analysis and which, as a result of said analysis, was accepted as correct. Such beliefs are not the result of intellectual inquiry, but rather were acquired in the process of education, which does not change the fact that they satisfy some intellectual and spiritual needs of an individual, who does not feel the need to ask questions concerning the abovementioned issues and to seek answers on their own, and as such they influence the way they function in the world. The individual simply „has” those views, even though he or she does not realize how they got to „have” them, and because their intellectual and spiritual needs are met, they are indifferent to all alternative ideas and values.

The above statement can seem surprising if we take into consideration the declaration often repeated by the teachers that the purpose of education is to stimulate cognitive curiosity and to encourage self-discovery of the world. This goal, however, is only pursued on the lowest level, the same one where there is a direct contact between the student and the teacher. Moreover, this goal only concerns the subjects which are indifferent from the perspective of general educational objectives; as this stimulation of cognitive curiosity is in practice an attempt to induce students' interest with particular school subjects.

From the point of view of ethical evaluation of manipulation in school, it is worth recalling the distinction made by Eric Cave in his work dedicated to manipulation in education. This work describes, among others, a variety of manipulation techniques used in order to influence people's behaviors. The author distinguished two main types of motives: concern (conscious) and non-concern (unconscious) motives. The first case describes the kind of motivation where the subject is aware of their own motives, thanks to which they can be reflected upon. This reflection concerns in particular the end result of an action, since the subject who is directed by a conscious motivation acts in order to obtain a positive result or to prevent a negative one. However, the unconscious motivation (non-concern motive) happens when the individual takes specific actions believing that they are acting in their own interest, while in fact they are guided by motives that they are not aware of or that they consider irrelevant and they stay indifferent towards them. The attitude of the subject towards the end result of their actions is then based on false assumptions. The subject is taking action, but they are not able to properly assess the final outcome (or they remain indifferent towards this outcome).

As noted by Cave, non-concern (unconscious) motives can turn into concern (conscious) motives. It happens when, for example, the individual acquires more information on the possible outcomes of their behavior, which allows them to relate critically to the already obtained information, which, originally motivated them to act. Thanks to that not only can they realize what are the real motives for their actions, but also change the attitude towards the result of such an action, especially from a neutral one to a positive or negative one. The individual can also

notice certain habits and established patterns of behavior which were previously unknown to them.

According to Cave there also are unconscious (non-concern) motives about which an individual has a certain view. This phenomenon should be considered universal, because each one of us, in the process of socialization, assimilates a certain amount of information about the world, based on which we evaluate the surrounding reality and take certain actions. If the individual adopts certain views from their environment, recognizing them as their own, and if at the same time those views influence their choices, making them indifferent (or not) towards certain values, then we can talk about one's views linked to unconscious motivation.

Cave does not say it directly, however it is clear that this situation is especially common in school education, the essence of which is, among others, shaping general views on reality. The teacher transfers their specific beliefs to the students, after which the students add those beliefs into their personal views of the world, perceiving them as natural elements of said world. This process happens largely beyond the control of the teacher, and more importantly, the student (Cave 2007, 129–144).

Taking into account the abovementioned distinction, we would say that manipulation is a behavior towards someone as a result of which they take action guided by the unconscious motives. In turn, counteracting manipulation would be to realize, first of all, the real motivation behind one's actions, and then the intentions of the person who is manipulating. It should be emphasized that from this point of view, manipulation is „convincing” the individual that certain views are correct (also those that are short-lasting beliefs about other people), as well as certain evaluations, attitudes or standards. The term „convincing” was put within quotation marks on purpose, as it is not a matter of persuasion with the use of rational arguments, in which case we would consider it manipulation, but rather an action towards the individual's consciousness as a result of which they accept certain ideas in a casual way and are deprived of the possibility to evaluate it critically. A person who is being manipulated takes a particular action not so much as a direct reaction to the behavior of the manipulating person, but rather indirectly. This way of seeing manipulation is different from what we discussed above, and it seems to explain better different types and degrees of manipulation which we encounter in school education. However, counteracting manipulation would involve the need to make changes in one's beliefs, and thus change the unconscious motives to conscious motives.

In general, in order to be able to speak about manipulation, one main condition has to be fulfilled: the person subjected to manipulation should take action (or be ready to take action) without realizing their own motivations. At the same time, it is not necessary for the person who is manipulating to be aware of their own motivations, that is, to be manipulating intentionally. It is even possible to claim that in school education we most often encounter unconscious manipulation by

the teachers and that this type of manipulation is a bigger threat to the intellectual and emotional development of young people than intentional manipulation.

Cave's remarks are important in the context of this work, as they allow to formulate justification for manipulation in education, primarily including the education of children. A child is not fully able to understand the motives underlying the expectations which they meet in school, this is why they take on actions to simply deserve a reward or avoid punishment. Children act under different forms of pressure exerted by the adults, which we would like to call manipulation, if only the manipulated people were also adults. Cave considers that the mere facts that the children are unable to fully predict the consequences of their own actions, and that they do not possess a coherent set of beliefs about the motives that drive them, provide an ethical justification of using manipulation in education. It seems, however, that such a position is not convincing enough, since many adults are unable to predict the final outcomes of their actions and they do not have a coherent set of beliefs about their own motivations. If the ability to anticipate the results and to understand the motivations for one's actions would be an ethical justification for the use of manipulation when teaching the children, then nothing would prevent that view from being extended to all situations and people in case of which those two conditions are fulfilled.

Thus, if using manipulation towards children can be justified, it is only by treating education as a long-term process, as a result of which the child gradually becomes aware of their own motives and that way acquires the ability to make their own choices. From this point of view, the process of motivational change, that Cave talks about is the essence of education. The children are unaware of their own motivations and do not anticipate the results of their actions, however they will be able to do it soon enough, and the task of the teacher and educator is to lead them to that point. Manipulating the child would only be ethically acceptable to the extent to which the child cannot anticipate the effects of their actions, or develop coherent beliefs about their motives, which means that over time the acceptable range of ethical manipulation would have to be reduced.

It would also be useful to reflect on the benefits to the parent or the teacher that manipulating the child brings. The mere fact that the parent makes the child act in accordance with their own will seems to be insufficient for us to talk about manipulation. Otherwise we would have to extend the concept of manipulation to include all cases of persuading others to behave in a certain way, even when it is in their own interest, and not in the interest of the person who exerts influence. An example would be the doctor — patient relationship.

The abovementioned comments concern manipulation on the first level. Paradoxically, it is the easiest to justify manipulation on that level. A teacher who manipulates a student does so for their good, which in the process of education is the highest good. Let us emphasize that this is not about the subjective belief of the teacher that everything that they do is for the good of the student, but about an ethical evaluation of manipulation as a method of education. The evaluation of

manipulation on that level does not depend on the definition of education, or on the definition of manipulation. Even if we assume that the purpose of education is to lead the student to the point in which he or she will be able to make independent and conscious decisions, we can still claim that until they reach that point, using certain forms of manipulation is ethically justified. It concerns especially the children, who — for the obvious reasons — are unaware of their own actions.

The view that the use of manipulation in education is ethically acceptable does not necessarily lead to the conclusion that manipulation as such is ethically correct. We can recognize manipulation to be ethically wrong in every form, yet still consider that it is justified in school education. There is an analogy to the lie (which, as was mentioned, can also be a form of manipulation), because both lies and manipulation are subject to negative ethical evaluation. It seems that in the popular opinion the negative ethical evaluation is primarily reserved for lies and manipulation as the means of achieving personal gain. This is what N. Machiavelli meant when he wrote: „[H]e who has known best how to employ the fox has succeeded best. But it is necessary to know well how to disguise this characteristic, and to be a great pretender and dissembler; and men are so simple, and so subject to present necessities, that he who seeks to deceive will always find someone who will allow himself to be deceived.” (Machiavelli 2006, 42).

Despite that, under certain circumstances, using lie and manipulation is not only morally acceptable, but is in fact our duty (Chudy, 2003).

It would also be possible here to advise to include certain elements of psychological knowledge in the curriculum, in order to teach young people how to handle manipulation. However, would this demand be realistic? Even if we wanted to introduce such elements, then the question arises at which point of education should it be done and at which point are students mature enough to use the knowledge in order to avoid manipulation rather than to use it. Those issues could probably be resolved through empirical methods, however the problem of teachers' readiness to teach such things remains. The teacher would have to admit in front of the students that the education process was largely based on manipulation, and that the habits and beliefs that the young people acquire in school were instilled in them by the school through deception, in addition, an ethically permissible deception.

It is much harder to ethically justify manipulation on the second level. A justification like that is only possible on the condition, that we define education as a process of molding an individual to fit the requirements of the social life. In that case we grant to the society or to its representatives a moral right to shape the individual, so that they become a member of the society in the future. If we limit the meaning of the concept of education to shaping of the individual as a member of the community, then we should also consider manipulation acceptable on the second level. This way we also accept the community's moral right to impose certain beliefs, values and ways of reaction in social situations. However, if the purpose of education is the best interest of the individual and this interests prevails over the interests of the community, then we have to agree that the individual has the moral

right to make their own decisions, including the decision to refuse to follow certain requirements of the social life. Then the only limitations are the ethical values, however it is the individual themselves, not the community, that makes the choice and is responsible for respecting these values. The society or the state which allows manipulation in the process of education, in order to impose social standards on the individual in such a way that the individual does not realize that those standards were imposed on them, is an oppressive state and an oppressive society.

What seems to be the most difficult is the evaluation of manipulation on its highest level. Taking into consideration the above definitions, there is no doubt that manipulation occurs also here. A teacher, whether they want it or not, provides the student with a certain general view of the world, which they acquired in the past and which they identify as the objective reality. We could discuss here the unconscious motivations, regarding which we have certain views, however, this approach solves nothing. On the other hand, if it is at all possible to eliminate certain forms of student manipulation from school, it would be the easiest and possible in the greatest extent on the third level. The subject of manipulation in this case is not the teacher, nor the state, but the particular culture. It is the culture that imposes an overall view of the world, and we expect that through the process of education the children will learn this world view and recognize it as the correct one. This collection of ideas which we pass on to the next generations as an indispensable element of education, could be subjected to problematization, that is presented explicitly as certain alternatives that need to be thought through. This way we would make it possible for the young people to move from unconscious to conscious motivation, thanks to which, as adults they would be able to control their behavior to a larger extent. The allegations that the habits and values from childhood are not consciously controllable during a later period are wrong, as they are based on the concept of humans driven by their impulses and habits which they are unable to rationally control. The teaching of philosophy would play an important part here, on the condition that teaching would relate to the idea that the student learned unconsciously in the course of school education.

In conclusion, we can say that using certain forms of manipulation is necessary and ethically acceptable on the first level. The reason for ethical acceptability of manipulation is the fact that education is a process in which the student progresses from the unconscious motives to the conscious ones. At the same time ethical doubts arise from the manipulation on the second level, on which it is possible to point out the subject who manipulates, and on the third level on which it is the culture that is the source of manipulation.

LITERATURE:

- Ammons, M. 1964. „Purpose and Program: How Does Commitment Today Differ from That in Other Periods.” *Educational Leadership* 1: 1964.
- Cave, E. 2007. „What’s Wrong with Motive Manipulation.” *Ethical Theory and Moral Practice* 10: 129–144.
- Chudy, W. 2003. *Filozofia kłamstwa. Kłamstwo jako fenomen zła w świecie osób i społeczeństw [The philosophy of lies. Lying as a phenomenon of evil in the world of people and societies.]*. Warsaw: Oficyna Wydawnicza Volumen.

- Forward, S, and Frazier, D. 2014. *Szantaż emocjonalny: jak obronić się przed manipulacją i wykorzystaniem [Emotional blackmail: how to defend yourself against manipulation and exploitation]*. Gdansk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Machiavelli, N. 2006. *The Prince*. Woodstock, Ontario: Devoted Publishing.
- MacKenzie, J. M. 1986. *Propaganda and Empire: Manipulation of British Public Opinion, 1880-1960*. Manchester: Manchester University Press.
- Okoń, W. 2001. *Nowy słownik pedagogiczny [New pedagogical dictionary.]* Warsaw: Wydawnictwo Akademickie "Zak".
- *The Manipulation of Human Behaviour*. edited by Biderman, A.D and Zimmer, H., Wiley 1961, s. XII.
- Yates, P. 2000. „Legitimizing the Moral Curriculum.” In *Education for Values: Morals, Ethics and Citizenship in Contemporary Teaching*, edited by Jo Cairns, Roy Gardner and Denis Lawton. London: Kogan Page.

Marlena Stradomska

Konrad Harasim

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Instytut Psychologii UMCS, Wydział Pedagogiki i Psychologii
UMCS, Wydział Filozofii i Socjologii UMCS, Lublin, Poland

Samobójstwa w społeczności szkolnej – czy profilaktyka jest możliwa? / *Suicide in the school society – is prevention possible?*

Abstract

This article is the conclusion of the considerations on the prevention of suicide in schools. The period of adolescence is an extremely turbulent time for young people - there are many emotional and physiological changes. Sometimes they manifest the irrational behaviors, risky and contrary to previous behavior. The phenomenon of suicide has been the subject of interest recently relatively, despite the fact that the mentioned act has been observed and described since antiquity (Hołyst, 2014: 171). On the psychological level, suicide is an offense against the unconditional instinct of life and the supreme value of life. Support for the family, school, and local society in everyday difficulties is invaluable, especially in the case of the emergence of crises. The work is of a theoretical and practical nature - issues are mainly taken from a psychological perspective. The article will describe in detail the example of a student during adolescence after self-mutilation and suicide attempt.

Keywords: suicide, school, prevention, children and adolescents.

WPROWADZENIE

Na całym świecie samobójstwo jest jedną z pięciu najczęstszych przyczyn zgonów w grupie wiekowej od 15 do 19 lat. Warto dodać, że w wielu krajach zajmuje pierwsze lub drugie miejsce na liście najczęstszych przyczyn śmierci zarówno dziewcząt, jak i chłopców w tym wieku. Wśród naukowców istnieje przekonanie, że statystyki zachowań samobójczych u dzieci i młodzieży są zaniżone. W związku z powyższym wiele zgonów klasyfikuje się w sposób nieprawidłowy jako niezamierzone lub spowodowane przez wypadek. Kolejną ważną kwestią jest to, że samobójstwo w wielu kulturach jest tematem tabu, a naznaczanie środowiska rodzinnego zamachem samobójczym lub zachowaniami autodestrukcyjnymi w szczególności w małych miejscowościach ma wyjątkowo negatywne konotacje (Hołyst, 2012: 1126).

Ludność w 2016 roku ludność Polski liczyła 38433 tys. osób, tj. o 4 tys. mniej niż rok wcześniej. Tempo ubytku ludności wyniosło -0,01%0 co oznaczam że na każde 10 tysięcy mieszkańców Polski ubyla 1 osoba (w 2015 r. było to - 0,11% tj. ubyło 0 odpowiednio - 11 osób). Rok 2016 był piątym z kolei, w którym odnotowano spadek liczby ludności po obserwowanym wcześniej (w latach 2008-2011) wzroście. W 2016 r. zarejestrowano ponad 382 tys. urodzeń żywych – o prawie 13 tys. więcej niż rok wcześniej. Współczynnik urodzeń wyniósł 9,9% i był wyższy o 0,3 punkta prom. w stosunku do poprzedniego roku, ale także o połowę mniejszy niż w 1983 r. tj podczas ostatniego baby boom w Polsce (urodziło się wówczas 723 tys. dzieci). Tradycyjnie, natężenie urodzeń na wsi jest wyższe niż w miastach i w 2016 roku wyniosło 10,2% w miastach 9,8% - należy przy tym podkreślić, że w stosunku do 2015 r. natężenie urodzeń bardziej wzrosło w miastach (o 0,4 pkt prom.) niż na wsi [GUS: 2017]

Osoby z tendencjami samobójczymi nie stanowią jednorodnej grupy. Różnicuje je wiele kwestii dla przykładu stosunek do śmierci, poziom wrogości, nasilenie agresji, rodzaj i natężenie współwystępujących zaburzeń. Osobowość jednostek z silną wrogością pasywną jest podobna do osobowości osób z silną wrogością aktywną – zasadnicze znaczenie ma poziom wrogości, a nie jej rodzaj. Maksymalne natężenie wrogości i osób z zachowaniem suicydalnym obserwowano wraz z nasilonym neurotyzmem, trudnościami w nawiązywaniu kontaktów z innymi ludźmi, poczuciem izolacji i obcości w środowisku. Silna wrogość współwystępuje z zachowaniami autodestrukcyjnymi, tendencją do zaburzeń afektywnych oraz poczuciem zagrożenia. Osoby o wysokim poziomie agresji częściej podejmują zamachy samobójcze z dużym ryzykiem zagrożenia życia (Hołyst, 2014: 175).

Problem motywacji zachowań suicydalnych można rozpatrywać w szerokim znaczeniu. Jest to zróżnicowane ze względu na status społeczno-ekonomiczny, miejsce zamieszkania, wiek czy wcześniejsze doświadczenia. Niemniej jednak warto w każdej sytuacji wziąć pod uwagę takie kwestie jak: środowisko społeczne, rodzinne, osobowość, dojrzałość, system wartości jednostki, tolerancja na sytuacje trudne, reakcje i sposoby radzenia sobie ze stresem, siła postaw, mechanizmy obronne oraz sytuacja, która wyzwoliła tendencje samobójcze (Jarosz, 1997).

SAMOBÓJSTWA W SPOŁECZNOŚCI SZKOLNEJ

Najpoważniejszą konsekwencją jest to, że osoba podejmuje próby samobójcze, które dotyczą w skali globalnej coraz to większej ilości osób. Trudne do interpretowania i zrozumienia jest to, że dotyczy to dzieci, które dopiero powinny się rozwijać, kształcić i realizować podstawowe zadania rozwojowe, a nie umierać. Społeczeństwo nie może przechodzić obojętnie obok wciąż narastającego problemu, dlatego tak ważna jest wieloaspektowa działalność specjalistów w tym aspekcie. Co ważne, są to kwestie drażliwe, które negatywnie wpływają zarówno na osobę po próbie samobójczej, a w przypadku samobójstwa dokonanego na całą jednostkę rodzinną. Realnie samobójstwa związane są z ubytkiem jakiegoś procentu populacji na skutek śmierci lub obniżenia potencjału sił społecznych na skutek zachowań suicydalnych (Martin, 1979: 279-281). Samobójstwa dzieci i młodzieży są wyjątkowo traumatyczne dla specjalistów wielu dziedzin – związane jest to z tym,

że zawodzi cały system i dotychczasowa wiedza mająca na celu obronę ludzkiego życia. W wyszukiwarce na pierwszych stronach można wyodrębnić informacje typu: „Samobójstwa dzieciaków. Okrucieństwo naszych czasów” z dnia 17 października 2013, w artykule opisana jest tragiczna sytuacja wielu dzieci w szkołach – to jak rówieśnicy zachowują się w stosunku do siebie, jakie przezwiska są najczęściej wykorzystywane oraz jak bardzo działa w naszym społeczeństwie agresja werbalna i cyberprzemoc (www.natemat.pl). Kolejnym doniesieniem jest „Dramat w szkole. 15-latek popełnił samobójstwo” o tym jak w gorzowskiej szkole podstawowej numer 20 powiesił się 15-letni uczeń, którego mimo reanimacji nie udało się uratować” (www.gazetalubuska.pl). „14-latek powiesił się, bo był szykanowany w szkole” 24 września 2017 roku wspomniana jest sprawa 14-letniego Dominika, który popełnił samobójstwo dwa lata temu. Zaznaczono, że na jego decyzję mieli mieć wpływ koledzy ze szkoły i nauczycielka. (www.wprost.pl). W Internecie jest dostępnych wiele informacji dotyczących tego tematu.

Okres dorastania jest znaczącym aspektem w rozwoju dzieci i młodzieży. Warto poddać analizie cechy osobowości ucznia, które w okresie adolescencji występują z zaburzeniami psychicznymi. Można wymienić czynniki, które są związane z zachowaniami autodestrukcyjnymi:

- zmienny nastrój,
- demonstrowanie złości,
- zachowania autodestrukcyjne,
- wyładowanie się przez zachowania gwałtowne (typu *acting-out*),
- silna impulsywność,
- drażliwość,
- sztywność myślenia i strategii radzenia sobie ze stresem i sytuacjami kryzysowymi,
- mała zdolność rozwiązywania problemów, wówczas gdy pojawiają się trudności,
- niezdolność dostrzegania rzeczywistości,
- tendencje do życia w świecie złudzeń,
- fantazje wielkościowe na przemian z poczuciem własnej bezwartościowości,
- skłonność do doznawania rozczarowań,
- lęk, szczególnie jako reakcja na niewielkie dolegliwości somatyczne,
- rozczarowania,
- przekonanie, że jest się lepszym od innych osób,
- poczucie niższości,
- poczucie braku pewności siebie
- prowokacyjne zachowania wobec kolegów szkolnych oraz osób dorosłych, w tym rodzicom,
- niepewność co do własnej tożsamości lub orientacji seksualnej,

- ambiwalentne relacje z rodzicami, innymi dorosłymi oraz przyjaciółmi [WHO, PTS, 2003: 19].

Dzieci i młodzież o skłonnościach samobójczych wykazują w znacznym stopniu podatność na stres. Trudności i negatywne zdarzenia życiowe często wywołują zachowania autodestrukcyjne. Do takich ryzykownych sytuacji i zdarzeń należą między innymi sytuacje, które można subiektywnie uznać za krzywdzące. Wrażliwe dzieci i nastolatki mogą postrzegać obiektywnie banalne sytuacje za tragiczne i rzutujące na ich dalsze życie. Często decydują na zachowania ryzykowne, reagują na zdarzenie lękiem i chaosem. Nie są w stanie racjonalnie zareagować, gdyż uważają, że większość trudności wpływa na ich negatywne spostrzeżenie przez społeczeństwo. Sytuacjami kryzysowymi dla przedstawicieli młodszej grupy wiekowej są problemy rodzinne, rozstanie się z przyjaciółmi, sympatią, kolegami z klasy czy zerwanie związku miłosnego, które często w tym wieku prowadzi do trudności psychicznych. Trudne do zniesienia jest także śmierć kogoś kochanego lub innej znaczącej osoby. Ważnymi kwestiami są te związane z utratą zdrowia zarówno psychicznego jak i fizycznego np., poważna choroba somatyczna, zakażenie wirusem HIV lub inną chorobą przekazywaną drogą płciową, niechciana ciąża, aborcja. Trudności w szkole decydują o pojawieniu się wielu trudności w szczególności nacisk ze strony grupy rówieśniczej lub autodestrukcyjna akceptacja przez rówieśników, tyranizowanie, represjonowanie, wysoki poziom wymagań w szkole w okresie egzaminów czy rozczarowanie wynikami w nauce oraz niepowodzenia w szkole. Do czynników ryzyka można zaliczyć także złą sytuację finansową, brak pracy własnej bądź rodziców (WHO, PTS, 2003: 22-27).

Samobójstwo jest aspektem wielowymiarowym, jednak interpretując je w sytuacji szkolnej, nie można zapomnieć o kwestii związanej z rodziną. Próba wyjaśnienia młodzieżowych zamachów samobójczych jest wyzwaniem dla wielu specjalistów, a w dalszym ciągu trudno o jednoznaczne stwierdzenia. Przykładami, które są najczęściej powtarzalne to np. zawód sprawiony najbliższymi osobami z otoczenia, utrata kontaktu z bliskimi osobami, poczucie niezrozumienia przez bliskie osoby. Kolejną ważną kwestią jest poczucie odrzucenia przez najbliższych czy konflikt z członkami rodziny. Trudności w nawiązywaniu relacji interpersonalnych wpływają na obraz siebie zarówno dziecka jak i osób w starszym wieku (Susułowska, Sztompka, 1978: 34-43).

PROFILAKTYKA

Rodzina stanowi jedną z największych wartości w życiu człowieka, a wszystko to, co wiąże się z jej funkcjonowaniem, dezintegracją, pozostaje nieobojętne dla rodziny jako całości. W wielu badaniach rodzina traktowana jest jako zespół różnorodnych zmiennych, jest ona niezwykle istotna w kwestii uwarunkowań aktów autodestrukcyjnych, w tym zachowań samobójczych (Orden, 2010: 575-600). Zachodzące we współczesnym świecie przemiany zarówno polityczne, technologiczne, gospodarcze, kulturowe czy światopoglądowe są ujmowane jako przejawy zachodzących w szerokiej perspektywie zmian. Zmierzają one coraz do większej współzależności jednostek, a także wielowymiarowej integracji (Hołyst, 2011: 93). Rozwój i wykorzystanie technologii informacyjnych przyczynia się w znacznym stopniu do

szybszych i skuteczniejszych przedsięwzięć w społeczeństwie. Nowoczesność jest dla wielu jednostek i organizacji poważnym wyzwaniem zarówno z racji procesu globalizacji, jak również można zaobserwować pogłębiający się problem ekсклюzy społecznej (Pływaczewski, Guzik-Makaruk, Dajnowicz, 2016: 15-33). Osoby próbujące tego rodzaju szantażu zwykle nie spełniają grózb (Dymek-Balcerek, 1999). Skłania do rozważania aspektów związanych z samobójstwem z wielu perspektyw, w tym: filozoficznej, psychologicznej, pedagogicznej, społecznej, politycznej czy prawnej (Ringel, 1987). Ponadto samobójstwo jest zjawiskiem społecznym, które towarzyszy człowiekowi od najdawniejszych czasów, jednakże percepcja jego doniosłości nieodłącznie związana jest ze zmianami cywilizacyjnymi. W nawiązaniu do przykładu z praktyki psychologicznej stwierdzono, że motywami podejmowania nieudanych prób samobójczych mają charakter problemów egzystencjalnych, finansowych i rodzinnych. Poszukiwanie uwarunkowań i tendencji do zachowań samobójczych jest zagadnieniem o wielkim potencjalnym znaczeniu. Dysponując odpowiednią specjalistyczną wiedzą można precyzyjnie określić profile osobowości, które reagują samobójstwem np. w warunkach zwiększonego stresu.

Bardzo ważną kwestią są czynniki chroniące młodzież przed zachowaniami samobójczymi, w literaturze socjologicznej można wyróżnić kilka grup elementów:

1. Wzorce rodzinne:
 - dobre relacje z członkami rodziny,
 - wsparcie ze strony rodziny;
2. Styl poznawczy i osobowość:
 - dobrze rozwinięte umiejętności społeczne,
 - wiara w siebie,
 - dobre mniemanie o swojej sytuacji życiowej i osiągnięciach,
 - poszukiwanie pomocy, kiedy zaczynają się trudności, np. w nauce szkolnej,
 - poszukiwanie porady innych, gdy trzeba dokonać jakiegoś ważnego wyboru,
 - otwartość na doświadczeniach innych ludzi,
 - korzystanie ze sposobów rozwiązywania problemów innych ludzi,
 - otwartość na nową wiedzę;
3. Czynniki kulturowe i socjodemograficzne:
 - integracja społeczna, np. poprzez uczestniczenie w zajęciach sportowych, spotkaniach organizacji kościelnych, klubów i w innych formach działalności,
 - dobre relacje z kolegami w szkole,
 - dobre relacje z nauczycielami i innymi dorosłymi,
 - wsparcie ze strony odpowiednich osób [WHO, PTS, 2003: 15-16].

Pogorszący się stan emocjonalny ucznia zasługuje na szczególną wieloaspektową uwagę. Może się on przejawiać na przykład poprzez zmniejszenie wysiłku wkła-

danego w realizację podstawowych czynności, nadmiernego palenia papierosów, picia alkoholu, używania narkotyków z marihuaną i haszyszem włącznie.

Tabela 1. Wykaz przykładów pogarszającego się stanu emocjonalnego uczniów.

braku zainteresowania zwykle wykonywanymi zajęciami
ogólnego obniżenia ocen
incydentów prowadzących do interwencji policji
złego zachowania w klasie
niesprawiedliwione lub powtarzające się nieobecności lub wagary

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Zapobieganie samobójstwom. Poradnik dla nauczycieli i innych pracowników szkoły* (2003), tłum. B. Mroziak, przedm. Cz. Cekiera, Światowa Organizacja Zdrowie, Polskie Towarzystwa Suicydologiczne, Genewa-Warszawa s. 23-25.

PRZYKŁAD Z PRAKTYKI PSYCHOLOGICZNEJ

W niniejszym podrozdziale zostanie opisany przykład zachowania pacjenta pozostającego pod opieką terapeutyczną. W związku z etyką zawodu psychologa zmienione zostaną podstawowe dane klienta pozostawiając cząstkowe informacje uniemożliwiające identyfikację osoby.

Uczennica, 13 lat, pochodzi z wielodzietnej rodziny. Dziewczyna ma zdiagnozowaną dysleksję, dodatkowo ma problemy z nauką. Sytuacja pogorszyła się wówczas gdy uczennica zdała do obecnej 7 klasy Szkoły Podstawowej (wcześniej 1 klasa Gimnazjum). Problemy związane z uczennicą były zgłaszane do Dyrekcji Szkoły, pedagoga szkolnego i nauczycieli miesiąc po rozpoczęciu roku szkolnego. Obecnie, po pierwszym semestrze dziewczyna jest zagrożona z 10 przedmiotów. Uczennica odwraca się na lekcjach, nie wykonuje zadań zleconych przez nauczycieli, buntuje się, reaguje agresją słowną. Po konsultacjach z pedagogiem szkolnym dziewczyna mówi o tym, że czuje się niedoceniona w domu, brakuje jej rzeczy materialnych, takich, które mają jej koledzy czy koleżanki. Wspomina, że bardzo chciałaby mieć nowe ubrania i gadżety, a nie te, które zawsze dostaje po rodzeństwie. Uważa, że problemy finansowe rodziny wpływają negatywnie na to, w jaki

sposób postrzega siebie i otaczający ją świat. Uczennica ma potrzebę opiekowania się zwierzętami, bardzo chciałaby mieć zwierzę w domu, ale z pewnych względów zależnych od dorosłych jest to niemożliwe. Młoda osoba jest wolontariuszką, angażuje się w życie społeczne. W domu nie chce się uczyć, wykonuje inne czynności zastępcze, które zajmują jej czas, a nie dochodzi do realnego opanowania zaległego materiału. Rodzice wychowali już rodzeństwo dziewczyny – przy czym wcześniej nie mieli takich problemów. Często powtarza, że materiał jest za trudny, a ona nie jest w stanie go przyswoić. Zastanawiające z wielu względów było to, że dziewczyna ma zagrożenie z przedmiotu jakim jest wychowanie fizyczne. Jednakże z wywiadu wynika, że dziewczyna podejmuje aktywności sportowe poza szkołą. Jest wysportowana i aktywnie uczestniczy w zajęciach, w tym sportowych w placówce socjoterapeutycznej. Nauczyciel w-f zauważył, że być może kwestia dotyczy nie samego uczestniczenia w zajęciach, ale przebiegania się w strój sportowy. U dziewczyny zauważono na rękach i udach ślady samookaleczania się – blizny są duże – każda co najmniej kilka centymetrów. Zgodnie z dostępnymi źródłami samookaleczenia były wykonane żyłką i cyrkiem. Świadczyć to może o poważnych trudnościach dziewczyny. Samookaleczenia są coraz częściej spotykane u dzieci i młodzieży w szczególności w okresie 13-19 lat. Poważną kwestią jest to, że blizny są widoczne na udach i rękach. Dochodzi do wtórnej wiktymizacji. Dziewczyna musi uważać, na to gdzie i w jakich sytuacjach się rozbiera. Wówczas, gdy samookaleczenia zauważa obca osoba – z dziewczyną prowadzone są rozmowy, które powodują to, że dziewczyna płacze, nie chce odpowiadać, ma trudności z zachowaniem spokoju. Z wywiadu z rodzicami wynika, że to nie jest pierwsze zachowanie autodestrukcyjne u uczennicy. Wcześniej doszło do zatrucia lekami w domu, ale rodzeństwo szybko zareagowało

Dla dziecka w takiej sytuacji ważne jest wielowymiarowe wsparcie:

1. ze strony rodziców i rodzeństwa,
2. ze strony nauczycieli,
3. ze strony placówki socjoterapeutycznej,
4. ze strony rówieśników i kolegów w szkole,
5. ze strony środowiska lokalnego.

W sytuacji kryzysów, warto zająć się priorytetowo, takimi sytuacjami, na które dziecko, jak i środowisko rodzinne ma wpływ na „tu i teraz”. Do takich kwestii należy w tym przypadku próba poprawienia ocen z przedmiotów, z których dziecko jest zagrożone. W szczególności tych, z którymi ma najmniej problemów, aby miało poczucie sprawczości, że jest w stanie poradzić sobie z trudnościami szkolnymi. Warto unikać takich kwestii jak obwinianie dziecka „mogłaś/mogłeś uczyć się cały semestr, a nie zostawiać wszystkiego na koniec”, zaniżanie samooceny i poczucia własnej wartości „jesteś beznadziejna/y nie umiesz się uczyć”, kwestionowania poczucia sprawczości „zawsze we wszystkim muszę Ci pomagać, nigdy niczego nie jesteś sam/a załatwić”. Tego typu komunikacja wpływa negatywnie na dziecko i jego myślenie o sobie i otaczającym świecie.

PODSUMOWANIE

Samobójstwo jest zachowaniem złożonym, uwarunkowanym wieloczynnikowo. W doprowadzeniu do niego odgrywają rolę wzajemnie oddziałujące na siebie czynniki: psychospołeczne, biologiczne, zaburzenia psychiczne, obciążenia genetyczne, ważne wydarzenia mające miejsce w rodzinie, cechy osobowości, wydarzenia życiowe czy przewlekłe choroby [Komender, 1995: 94-100]

Bardzo ważną kwestią związaną z terapią i wsparciem uczniów po próbie samobójczej jest wzmacnianie poczucia własnej wartości. Wówczas gdy pojawia się kryzysowa sytuacja, która kończy się zachowaniami autodestrukcyjnymi osoba potrzebuje wielowymiarowego wsparcia. Poniżej zostaną przedstawione punkty, które warto uwzględnić podczas pracy z osobą po próbie samobójczej:

1. Warto podkreślać pozytywne wcześniejsze doświadczenia młodych osób. Pozytywna tożsamość i jej kształtowanie powinno być bodźcem motywacyjnym dla adolescentów. Przedstawianie kwestii w ten sposób, w przyszłości może przynieść pozytywne skutki uwzględniając wiarę i pewność siebie w podczas realizowania przyszłych planów.
2. Konieczne jest wsparcie nawet w kryzysowej sytuacji. Trudności wynikające z ciągłego wywierania presji na młode osoby może mieć w przyszłości negatywne skutki związane z globalnym funkcjonowaniem jednostki.
3. Wartościową kwestią jest wsparcie młodego człowieka w każdej sytuacji.
4. Dzieci i adolescenti powinni czuć się kochane i akceptowane przez dorosłych. Nie wystarczą jedynie deklaracje, że dziecko jest ważne. Ono powinno to wsparcie i akceptacje odczuwać w sposób wymierny. W tej sytuacji aspekt komunikacyjny jest znaczący w aspekcie rodzic-dziecko, nauczyciel-dziecko.
5. Okazywanie dziecku jedynie współczucia nie rzutuje korzystnie na pozytywny obraz siebie i poczucie własnej wartości [WHO, PTS, 2003: 15-27].

BIBLIOGRAFIA:

- Dymek-Balcerak K. (1999). Patologia społeczna wśród dzieci i młodzieży – rzeczywistość laty dziewięćdziesiątych, Radom: Politechnika Radomska.
- Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Demograficznych i Rynku Pracy, Warszawa z dnia 23.03.2017
- Hołyst B. (2011). *Wiktymologia*, Warszawa, s. 93
- Hołyst B. (2012). *Suicydologia*. Warszawa: LexisNexis
- Hołyst B. (2014). *Bezpieczeństwo jednostki*, Warszawa: PWN s. 175.
- Jarosz M. (1997). *Samobójstwa*. Warszawa: WP PWN.
- Komender J. (1995). Zapobieganie próbom samobójczym podejmowanym przez dzieci i młodzież, w: Hołyst. B, Staniaszek M. (red.) *Samobójstwo*, Warszawa-Łódź, s. 94-100.
- Pływaczewski E.W, Guzik-Makaruk E.M, Dajnowicz D. (2016). Działania Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku na rzecz przeciwdziałania wykluczenia społecznego, W: Guzik-Makaruk E.M, Pływaczewski E.W (red.) *Wybrane prawne kryminologiczne i medyczne aspekty wykluczenia społecznego*, Białystok: Temida 2 s.15-33.
- Ringel E. (1987). *Gdy życie traci sens. Rozważania o samobójstwie*. Szczecin: Glob.
- Should we try to prevent suicide?, [w:] R.M. Martin, *Proceedings Communications*, Ottawa 1979, s. 279-281.

- Susułowska M., Sztompka P. (1978). Próba wyjaśnienia młodzieżowych zamachów samobójczych, „Psychologia Wychowawcza”, 5, s. 34-43.
- van Orden K.A i in. (2010). The interpersonal theory of suicide, „Psychological Review” t. 117, s.575-600.
- www.gazetalubuska.pl
- www.gazetalubuska.pl
- www.natemat.pl
- Zapobieganie samobójstwom. Poradnik dla nauczycieli i innych pracowników szkoły (2003), tłum. B. Mroziak, przedm. Cz. Cekiera, Światowa Organizacja Zdrowie, Polskie Towarzystwa Suicydologiczne, Genewa-Warszawa s.15-16.

Marlena Stradomska

Konrad Harasim

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Instytut Psychologii UMCS, Wydział Pedagogiki i Psychologii
UMCS, Wydział Filozofii i Socjologii UMCS, Lublin, Poland

Świadomość i oczekiwania studentów wobec psychoprofilaktyki (na przykładzie Projektu Dobre Życie UMCS) / *Awareness and expectations of students towards psychoprophylaxis based on the example of the Good Life Project of UMCS*

Abstract

The article is a summary of the project implemented in the period October 2017 - March 2018. The project has been covered by at least one thousand surveyed. Suicidal behavior negatively affects society regardless of age, socio-economic status or other variables. A similar situation takes place in the local environment, including in the academic town of the Maria Curie-Skłodowska University. Suicidal behaviors that are not triggered by a mental illness arise as a result of the interaction of many factors: individual, family, and environmental. Factors that may increase suicidal risk among young students are: high educational requirements in the absence of adequate support, negative social climate, which is associated with impersonal relations, indifference, ignorance of learners' problems, lack of interest and inability to benefit from psychological support. According to interdisciplinary scientific research, all suicidal behaviors can not be completely prevented. However, programs that implement suicide prevention strategies indicate that they can be partially eliminated and their psychological, health and social consequences and costs reduced. Studies on a global scale show that almost 80% of future suicides directly or indirectly inform the environment about the intention to take their own lives - by verbal or non-verbal communication, writing a will, drastic change in behavior or pathological interest in death and dying. The "Good Life" Project will be a continuation of the "Friendly University" Project implemented at UMCS in Lublin, which focused mainly on creating a support system for students experiencing mental health crises. Students are particularly vulnerable to attempting suicide - that is why the project will contribute to a more effective group of students.

Keywords: suicide, prevention, health safety, Good Life Project, University.

WPROWADZENIE

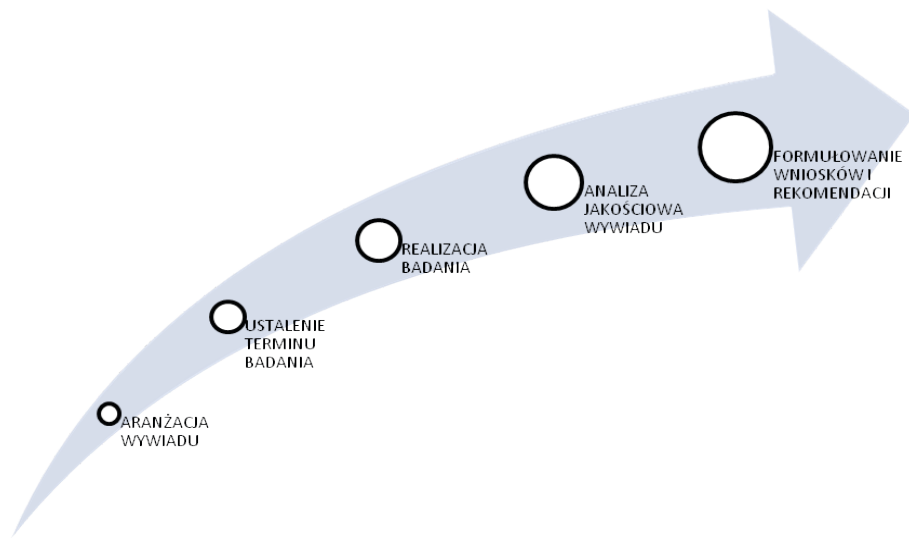
Zachowania samobójcze wpływają negatywnie na społeczeństwo niezależnie od wieku, statusu społeczno-ekonomicznego czy innych zmiennych. Podobna sytuacja ma miejsce w środowisku lokalnym, w tym na terenie miasteczka akademickiego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Niejednokrotnie w tymże środowisku dochodziło do zachowań, które zagrażały zdrowiu i życiu studentów. Zachowania samobójcze, które nie są wywołane przez chorobę psychiczną, powstają w wyniku interakcji wielu czynników: indywidualnych, rodzinnych, środowiskowych (<http://zobacznikam.pl/>). Czynniki, które mogą powodować zwiększenie ryzyka samobójczego wśród młodzieży uczącej się, są: wysokie wymagania edukacyjne przy braku odpowiedniego wsparcia, negatywny klimat społeczny, który wiąże się z bezosobowymi relacjami, obojętnością, nieznanymi problemami osób uczących się, brakiem zainteresowań, a także niemożnością skorzystania ze wsparcia psychologicznego. Zgodnie z interdyscyplinarnymi badaniami naukowymi nie można całkowicie zapobiec wszystkim zachowaniom samobójczym. Jednakże programy, które wprowadzają strategie zapobiegania samobójstwom, wskazują na to, że można częściowo je wyeliminować, a także ograniczyć ich skutki oraz koszty psychiczne, zdrowotne i społeczne. Badania w skali światowej dowodzą, że niemal 80% przyszłych samobójców pośrednio lub bezpośrednio informuje otoczenie o zamiarze odebrania sobie życia – przez komunikat werbalny albo niewerbalny, spisanie testamentu, drastyczną zmianę zachowania czy patologiczne zainteresowanie śmiercią i umieraniem (<http://suicydologia.org/>).

PRZEBIEG BADAŃ

W badaniu przeprowadzonym w roku akademickim 2017/2018 została zastosowana metoda zogniskowanego wywiadu grupowego (FGI - Focus Group Interview). FGI jest techniką badań jakościowych, polegającą na pozyskiwaniu opinii grup osób na temat określonego produktu, zdarzenia bądź idei. Opinie zbierane są podczas dyskusji, w której bierze udział zazwyczaj od 5 do 10 osób, w niektórych przypadkach może być ich więcej. Dyskusja prowadzona jest w przez dwóch moderatorów, którzy kierują rozmową posługując się specjalnie przygotowanym scenariuszem. Podstawową zaletą zogniskowanych wywiadów grupowych jest możliwość obserwacji naturalnej interakcji społecznej między uczestnikami. Badanie realizowane metodą grup fokusowych pozwalają na rekonstrukcję głęboko zakorzenionych sposobów myślenia i postrzegania zjawisk. Schemat niewymuszonej rozmowy sprzyja generowaniu nowych, twórczych rozwiązań oraz ujawnianiu emocji. Celem przeprowadzenia badania było dokonanie diagnozy potrzeb uczelni oraz studentów i absolwentów w zakresie zdrowia psychicznego, profilaktyki i wspierania dobrostanu psychicznego, które służyć będą nabyciu i wymianie wzajemnej wiedzy o aktualnej sytuacji na uczelni i potrzebach obu stron, wynikających z konieczności dostosowywania się do zmieniających się warunków społeczno-gospodarczych. Badanie zostało przeprowadzone celem rozszerzenia kontekstu badawczego o opinie i poglądy studentów i społeczności akademickiej projektu oraz weryfikacji założeń wstępnych dokonanych przez UMCS. Zapro-

szenie do udziału w badaniu zostało skierowanie do przedstawicieli kadry uczelni wyższej, w szczególności do studentów Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Dobór respondentów był celowy, ze względu na specyfikę podejmowanej problematyki.

Rycina 1 Przebieg realizacji Zogniskowanego Wywiadu Grupowego

Źródło: opracowanie własne

Opis poszczególnych części realizowanego badania:

1. Aranżacja wywiadu

Nawiązanie kontaktu telefonicznego lub e-mailowego z respondentami – w tym przypadku Władze Uczelni– Dziekani wszystkich Wydziałów UMCS, w celu uzyskania zgody na udział w badaniu. Przedstawienie celu badania i zakresu poszukiwanych informacji, sposobu realizacji. Aranżacja wywiadu zależy od specyfiki podejmowanych badań oraz grupy odbiorców, w tym przypadku nawiązywanie kontaktu z osobami o mniejszej sprawczości nie przyniosło oczekiwanego efektu.

2. Ustalenie terminu badania

Ustalenie konkretnego terminu, realizacji FGI. Potwierdzenia udziału poszczególnych zaproszonych uczestników wywiadu.

3. Realizacja badania

Realizacja wywiadu przez doświadczonego moderatora lub moderatorów posiadającego/ych wiedzę w zakresie:

- a) metod i technik badań jakościowych;
- b) przedmiotu i celów badania. Przeprowadzenie badania przez Moderatorów zgodnie z dyspozycjami i scenariuszem wywiadu.

4. Analiza jakościowa wywiadu

Materiał źródłowy został poddany analizie jakościowej ukierunkowanej na poszukiwanie prawidłowości w informacjach uzyskanych w trakcie badania.

5) Formułowanie wniosków i rekomendacji

Na podstawie analizy jakościowej sformułowano wnioski i rekomendacje.

KONTEKST BADAWCZY

Zmiany, które mają miejsce w polskim systemie szkolnictwa wyższego, są odpowiedzią na europejskie wyzwania (Deklaracja Bolońska, 1999), które postawiła przed uczelniami Komisja Europejska, a także na potrzeby krajowe, określone w strategiach rozwoju szkolnictwa wyższego w Polsce (Strategia 2009 i 2010). Wyzwania te to m.in. poprawa efektywności działalności edukacyjnej uczelni w zakresie kształcenia ustawicznego, a szczególnie poprawa jakości prowadzonej dydaktyki ukierunkowana na ściślejsze powiązanie oferty kształcenia ustawicznego uczelni z otoczeniem społeczno-gospodarczym. Obecne relacje polskich uczelni z ich otoczeniem są płytkie i przeważnie ograniczają się do form deklaracyjnych. Główną barierą uniemożliwiającą zaistnienie wartościowych relacji uczelnia - student jest brak wypracowanego modelu współpracy w tym zakresie. Do przyczyn należy tu zaliczyć przede wszystkim tradycyjną pionową kulturę organizacyjną uczelni oraz kształcenie studentów z pominięciem rozbudzania potrzeby nauki przez całe życie.

Celem badawczym jest sprawdzenie jak przedstawiciele Wydziałów UMCS ustosunkowują się do tematyki dobrostanu i trudności związanych z kryzysem psychicznym. Celem głównym prowadzonych badań jest wieloaspektowa analiza oparta na wysondowaniu poziomu wiedzy i zakresu umiejętności, jakimi dysponują studenci UMCS na płaszczyźnie poszukiwania, pozyskiwania i oferowania wsparcia w sytuacji kryzysu psychicznego. Paralelnie – na podstawie kolejnych części badania – wykorzystując strategię *delphi group*, dokonywana jest identyfikacja potrzeb i oczekiwań w tym zakresie oraz próba oceny kondycji psychicznej studentów UMCS.

Realizacja celu głównego następuje poprzez realizację celów szczegółowych (także FGI). Na podstawie dotychczasowych wyników badań, przedstawiamy wstępne rezultaty (oczywiście nie reprezentatywnych dla całej społeczności studentów UMCS a zatem mają charakter paraformatywny).

1. ocena stanu wzajemnej relacji student - uczelnia;
2. ocena oczekiwań, potrzeb studentów i absolwentów w zakresie budowania wzajemnych relacji z uczelnią oraz dostępu do zgromadzonej wiedzy na uczelni;
3. diagnoza gotowości uczelni i studentów do budowania trwałej relacji pomocowej, której efektem będzie wzajemny transfer wiedzy w zakresie nauki i praktyki;
4. ocena możliwych perspektyw rozwoju uczelni oraz jej absolwentów w wyniku nowego podejścia do relacji student - uczelnia;

MODUŁY BADAWCZE

W celu zgromadzenia informacji niezbędnych do sformułowania wniosków i rekomendacji w ramach wymienionych zagadnień zostały przeprowadzone trzy komplementarne moduły badawcze:

- pogłębiony wywiad grupowy (FGI) - badanie jakościowe, służące rozszerzeniu kontekstu badawczego o opinie i poglądy wszystkich interesariuszy projektu oraz weryfikacji założeń badawczych (dobór celowy);
- pogłębione wywiady indywidualne (IDI) - badanie jakościowe z przedstawicielami Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, osobami dysponującymi wiedzą na temat funkcjonowania polskiego systemu edukacji wyższej (dobór celowy);
- autorski kwestionariusz - badanie ilościowe z udziałem studentów i przedstawicieli społeczności akademickiej UMCS.

Koncepcja metodologiczna badania, uwzględniła kluczową dla zapewnienia trafności i rzetelności prowadzonych działań badawczych zasadę triangulacji, rozumianą jako triangulację metod i technik badawczych. Spotkanie zorganizowane zostało w formie wywiadu grupowego moderowanego. Uczestnicy brali chętnie udział w dyskusji, dzieląc się swoimi doświadczeniami w przedmiotowym zakresie, spostrzeżeniami, uwagami i przewidywaniami.

Spotkanie ogniskowało się wokół 5 następujących obszarów badawczych, powiązanych z celami szczegółowymi badania:

- 1) Diagnoza relacji student - uczelnia;
- 2) Ocena oczekiwań i potrzeb studentów w zakresie budowania wzajemnych relacji z uczelnią w dalszym procesie kształcenia i funkcjonowania na UMCS;
- 3) Ocena gotowości uczelni do pomocy środowisku akademickiemu;
- 4) Ocena możliwych perspektyw rozwoju uczelni w wyniku nowego podejścia do relacji student - uczelnia;
- 5) Pomoc akademicka w przyszłości (https://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_05/9b9413575c0e968c236bbd1d1f0a64db.pdf)

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Badanie zostało przeprowadzone w okresie grudzień 2017– marzec 2018 r. Realizacja warsztatów specjalistycznych miała miejsce w okresie grudzień 2017– marzec 2018 r. na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Wykres 1 Zestawienie - płeć osób badanych

Odpowiedzi: 179 (100%) Pominięć: 0 (0%)

jedna odpowiedź	0%	50%	100%	procentowo	ile głosów
Kobieta				70%	125
Mężczyzna				30%	54

W badaniach focusowych realizowanych na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie brało udział 179 respondentów. Biorąc pod uwagę płeć osób badanych dane przedstawiają się następująco 70% kobiet oraz 30% mężczyzn. Niższa różnica wynika z doboru grup fokusowych oraz liczebności i układu grup ćwiczeniowych.

Wykres 2 Przeznaczenie realizowanego Projektu „Dobre Życie” UMCS

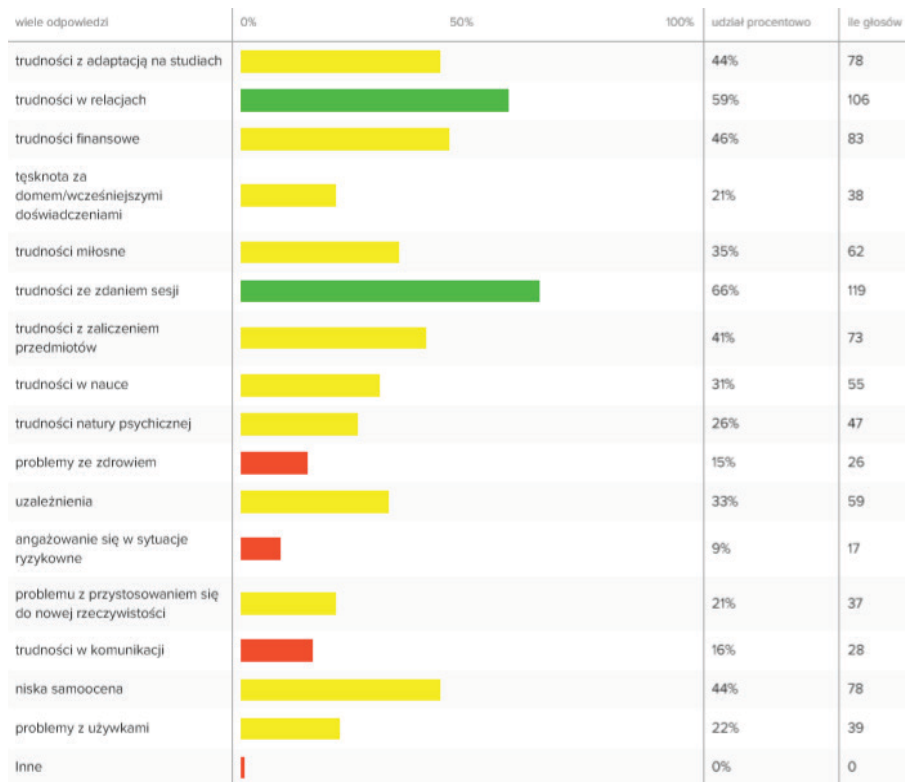
Odpowiedzi: 162 (91%) Pominięć: 17 (9%)

wiele odpowiedzi	0%	50%	100%	udział procentowo	ile głosów
z warsztatami				44%	71
z badaniami focusowymi				9%	15
z konsultacjami				28%	46
ze szkoleniami specjalistycznymi				11%	18
z promocją zdrowia psychicznego				52%	84
z interwencją kryzysową				28%	46
z psychokinem				10%	17
z pogadankami				22%	36
z działaniami promocyjnymi na rzecz uniwersytetu				2%	3
z wykładami specjalistycznymi				9%	15

Projekt „Dobre Życie” UMCS w największej mierze wiąże się z promocją zdrowia psychicznego (52%) oraz z warsztatami specjalistycznymi (44%). Często wymieniane zostały kwestie związane z konsultacjami oraz z interwencją kryzysową (28%). W najmniejszym stopniu projekt wiąże się z działaniami promocyjnymi na rzecz uniwersytetu (2%) oraz na tym samym stopniu z badaniami fokusowymi oraz z wykładami specjalistycznymi (9%).

Wykres 3 Trudności studentów w społeczności akademickiej

Odpowiedzi: 179 (100%) Pominięć: 0 (0%)

Respondenci uważają, że największymi problemami studentów w trakcie trwania edukacji akademickiej są przede wszystkim trudności ze zdaniem sesji (66%), trudności w relacjach (59%), trudności finansowe (46%). Do ważnych problematycznych elementów należą trudności z adaptacją na studiach oraz niska samoocena (44%). Częstymi odpowiedziami są także trudności miłosne (35%) oraz uzależnienia, które według respondentów są bardzo poważnym problemem, który przyczynia się do powstawania kolejnych trudności (33%). Najmniej wybieraną odpowiedzią były przede wszystkim kwestie związane z angażowaniem się w sytuacje ryzykowne (9%), problemy ze zdrowiem (15%) i trudności w komunikacji (16%).

Rysunek 1 Metoda projekcyjna – wybrane materiały z badań

Wiele badanych kojarzy Projekt „Dobre Życie” z kwestiami pozytywnymi, zatem nazwa nie kojarzy się pejoratywnie, ale zakres działań tak. Często pojawiającymi się motywami w badaniach fokusowych są osoby bliskie takie jak rodzina i przyjaciele, dom rodzinny, a także praca zawodowa. Respondenci koncentrują się także na naturze i wartościom płynącym z zrównoważonego trybu życia, w którym jest też miejsce na odpoczynek i relaks tzw. *slow life* (Rysunek 1). Niniejsza metoda projekcyjna pozwalała na wyrażenie swoich poglądów, uczuć i myśli dotyczących kwestii związanych z pozytywnymi przeżyciami zarówno psychicznymi jak i fizycznymi.

Rysunek 2 Metoda projekcyjna – wybrane materiały z badań

Osoby badane to przedstawiciele społeczności akademickiej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Respondenci to reprezentanci okresu wczesnej i średniej dorosłości w wieku 18-26 lat. Dla badanych wyjątkowo ważne są takie aspekty jak zdanie egzaminów, kolejnych sesji, realizacja i finalizacja studiów. Związane jest z tym napisanie i obronienie pracy licencjackiej czy magisterskiej - co widoczne jest na pracy respondenta „praca magisterska zdane” (Rysunek 2).

Rysunek 3 Metoda projekcyjna – wybrane materiały z badań

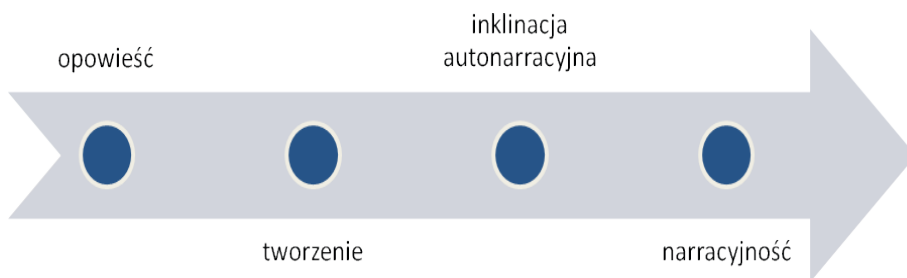

Osoba na materiale badawczym zawarła wiele elementów dotyczących głównie relacji międzyludzkich, pozytywnych aspektów funkcjonowania. Ważnym motywem w rysunku stał się krzyż umieszczony w lewym górnym rogu, co może świadczyć o tym, że wartości religijne są wartościowe dla osoby badanej. Dobre życie dla respondenta to także uczucia jak miłość, przyjaźń czy kontakt z drugim człowiekiem.

INTERPRETACJA WYTWORÓW W POSTACI RYSUNKÓW

Starając się zachować wysoki standard przeprowadzonych badań, zgodnie ze współczesnymi trendami w metodyce badań społecznych zastosowaliśmy triangulację opartą na FGI, analizie rysunku, oraz debriefingu (który zastąpił metodę zdań niedokończonych).

Rycina 2 Model procesu powstawania narracyjności

Źródło: opracowanie własne

Szczególną uwagę zwrócono na dwa ostatnie etapy uwzględnione na *Rycinie 2*. Inklinacja autonarracyjna, czyli bezpośrednia właściwość podmiotu powstaje na drodze interakcji jednostki z jej doświadczeniem, natomiast narracyjność to bezpośrednia właściwość wytworu. Dla realizacji celów prowadzonych badań właśnie interpretacja właściwości podmiotu (splot indywidualnych cech zakorzenionych w konkretnym kontekście kulturowym) i cech wytworu niosą niebagatelną wartość.

Rysunek / opowieść pozawerbalna to specyficzne wytwory psychofizyczne, które możemy określić, jako znaki, które można poddać analizie poprzez odkrycie symboliki, jaką reprezentują. Znakomita część informacji na temat człowieka, została zgromadzona właśnie na drodze interpretacji znaczeń. Wyjaśnianie działań ludzkich, ujawnionych w analizie narracji opiera się nie tyle na znaczeniu kontekstu socjokulturowego czy nawet fizycznego, ale właśnie na czynnikach psychologicznych (Paluchowski, 2001).

Cele związane z interpretacją rysunków:

1. Czym jest dla Ciebie dobre życie – narysuj to, przedstaw dzięki wykorzystaniu dostępnych materiałów.
2. W jaki sposób można radzić sobie z trudnościami dnia codziennego? Jakie według Ciebie są te trudności?
3. Gdzie po poMOC?

Zarys analizy rysunków:

1. Rozumienie i definiowanie dobrego życia, zamykało się w następującej tematyce:
 - a) Korespondującej ze sferami życia:
 - sfera uczuciowa: rysunki szczęśliwej uśmiechniętej pary ludzi; rysunek rodziny (para dorosłych i dzieci oraz zwierzęta); pojawiały się też rysunki pojedynczych postaci, którym towarzyszy rysunek serca;
 - sfera relacji: motywem przewodnim były uśmiechnięte twarze ludzi; pojawiały się też rysunki przedstawiające sytuacje udzielania pomo-

cy; rysunki związane z interakcją odznaczały się dużą dynamiką postaci;

- sfera osiągnięć: rysunki pełniej rodziny na tle domu; symbole związane z pieniędzmi; symbole związane z ukończeniem studiów;
- sfera duchowa: motywy związane z religią;
- sfera rozwoju: symbolika progresu/wzrostu; przedstawianie postaci w sytuacji uznania.

Należy szczególnie podkreślić, że niezależnie od położenia nacisku na którąś z wymienionych sfer, toposem pojawiającym się na większości wytworów było słońce (świecące mocno, spersonifikowane – uśmiechnięte).

Warto zauważyć, że rysunki cechowała symbolika idealizacyjna (czasami idyllicznej): brak zagrożeń, życzeniowość, elementy bajkowe, pełna harmonia. W tych rysunkach nie ma sprawcy zapewnienia tego dobra, ale też nie występuje tam ryzyko zburzenia tego stanu. Pomimo, że zagrożenia nie są „widoczne” dla badanych w wywiadach podkreślali, że są gotowi nieść pomoc - sytuację tą można określić, jako intencjonalność bez atrybucji - uczestnicy, ale nie dysponują adekwatnymi narzędziami (wiedza, umiejętności).

Po przeprowadzeniu właściwych badań fokusowych, zastosowano metodę debrefingu (w zmodyfikowanej wersji Modelu J. T Mitchella). Pozwoliło to wzbogacić badania o następujące wnioski:

1. Jak studenci rozumieją dobrostan psychiczny?
 - określają go, za postawę przyjmując definicje psychologiczne („możliwość rozwoju”, „poczucie sprawczości”, „szansa na sukces”), a w zasadzie definicje psychopatologiczne (zdecydowana większość stawia znak równości pomiędzy dobrostanem, a wykluczeniem czynników zaburzających realizację zamierzeń). Warto zwrócić uwagę, że pomijana jest socjologiczna definicja dobrostanu (związana z prawidłową kooperacją społeczną) jak i definicja „rewalidacyjna”.
2. Czym może być Projekt „Dobre Życie”?
 - odpowiedzi były bardzo różne, zaskakującym może wydawać się fakt, że często pojawiało się rozumienie „Dobrego Życia” jako partnerstwa i przez definicję jest także postrzegane jako partnerstwo.
3. Czy wsparcie rówieśników jest istotne dla studentów?
 - wsparcie jest istotne, ale poszukiwane wsparcie jest pozorne (studenci nie umieją podać przykładu kiedy, ktokolwiek z ich znajomych prosił o wsparcie lub dotyczy ono spraw życia codziennego)
 - pomimo uczestnictwa w społeczeństwie informacyjnym, daje się zauważyć tabuizacja osobistych sfer życia.
4. Jak mimo trudności zachować komfort psychiczny?
 - okazuje się, że najczęstszą odpowiedzią jest „rozmowa z przyjacielem”, ale w kontekście wcześniejszych odpowiedzi wydaje się ona dosyć fasadowa.

5. Jak radzić sobie w trudnym środowisku (zmiana dotycząca nowej sytuacji jaką jest rozpoczęcie studiów, zmiana miejsca zamieszkania itp.)
 - duża część uczestników badania zwracała uwagę na znaczącą rolę instytucji w „zagospodarowaniu” nowego życia;
 - spora grupa badanych nie miała pomysłu na odpowiedź na to pytanie - po kilku pytaniach stymulujących stwierdzali, że ludzie poznani w PUBie, Klubie Karaoke, Grupa na studiach to mogą być punkty zaczepienia.
6. Czy studenci wiedzą gdzie szukać wielopłaszczyznowej pomocy?
 - warto pokreślić, że uczestnicy chętnie udzielili by innym takiej pomocy (nie wyrażali chęci skorzystania z niej - co jest sytuacją naturalną), jednak respondenci nie wiedzą gdzie jej szukać.
7. Jak studenci radzą sobie z trudnościami?
 - rozmawiają z przyjaciółmi lub rodziną; szukają pomocy w Internecie (tu zwracamy uwagę na duże zagrożenie bezpieczeństwa psychospołecznego).
8. Jak studenci ustosunkowują się do wcześniejszych wydarzeń na UMCS np. samobójstwo w lipcu 2017 roku?
 - jest dużo pytań co zrobić, gdy spotkają taką sytuację - dokąd się zgłosić? - nie rozumieją, że tego nikt nie zauważył; po kilku pytaniach dodatkowych uświadamiają sobie, że też mogliby nie dostrzec osoby z problemem.

PODSUMOWANIE

Zastosowany rodzaj badań pozwolił na zebranie opinii i odczuć badanych dotyczących powyższych kwestii. Pomoc udzielana im przez instytucje (zarówno rządowe jak i pozarządowe) jest głównie materialna. Studenci widzą jednak potrzebę wsparcia osobistego i emocjonalnego (w postaci np. psychologa, konsultanta, opiekuna itp.). Badani widzą potrzebę zarówno w rozwoju konkretnych umiejętności zawodowych, ale także wspomaganie swoich umiejętności komunikacyjnych i kompetencji społecznych. Jako formy wsparcia studenci zaproponowali m.in.: warsztaty, grupy wsparcia. Ważne jest także, aby nie skupiać się wyłącznie na dwóch kluczowych czynnikach, jakimi są nauka i realizacja podstawowych czynności w środowisku akademickim. Studenci bardzo często przyznają, że nigdy wcześniej nie interesowali się tematem zdrowia psychicznego, gdyż raczej są skupieni na zajęciach akademickich i obowiązkach. Warsztaty specjalistyczne czy uczestnictwo w dodatkowych aktywnościach pozaakademickich wiąże się z kwestią „poświęcania czasu” oraz podejmowania „aktywności zbędnych”, które nie są po pierwsze obligatoryjne, a po drugie w danym momencie potrzebne respondentom, gdyż „ten problem nas nie dotyczy”. Badacze napotykną się na szereg trudności metodologicznych w znacznym stopniu zwracają uwagę na pojęcie oraz zakres pojęciowy analizowanych kwestii.

Spółeczeństwo coraz częściej zastanawia się nad tym, jak będzie wyglądało ich życie za kilka czy kilkanaście lat. Przedstawiciele średniej dorosłości martwią się o swoje zdrowie, kwestie zawodowo- finansowe, rodzinne czy mieszkaniowe. Nie mają zapewnionej odpowiedniej opieki zdrowotnej, nie są w stanie zaplanować swojego funkcjonowania ze względu na ograniczenia materialne oraz fakt zmie-

niających się władz rządzących, ustaw. **Bezpieczeństwo zdrowotne** może zostać zdefiniowane wyłącznie w kontekście ochrony ludności przed zagrożeniami zewnętrznymi, wynikającymi z takich zjawisk jak np. bioterroryzm. Jeśli przyjęta zostanie ta koncepcja - bezpieczeństwo zdrowotne zostanie oddzielone od pojęcia zdrowia publicznego i polityki zdrowotnej, pozostając w domenie polityki bezpieczeństwa międzynarodowego. Konieczne do zaznaczenia jest to, że pojęcie wyraźnie wywodzi się z koncepcji „wolności od strachu i nędzy”, która posłużyła jako fundament idei *human security* - bezpieczeństwa człowieka wyrażającego się zapewnieniem m.in. właśnie bezpieczeństwa zdrowotnego. Rozwijając tę myśl istnieje związek bezpieczeństwa zdrowotnego z prawem do ochrony zdrowia, a szczególności dostępnością do świadczeń medycznych, na określonych zasadach.

Niewątpliwie znaczenie bezpieczeństwa zdrowotnego, jako istotnego elementu bezpieczeństwa wewnętrznego państwa - wzrasta. Określić można także dokładnie instytucje, oraz regulacje prawne, które regulują kwestie związane z niniejszym pojęciem. Bezpieczeństwo zdrowotne stało się zatem nową, odrębną kategorią teoretyczną o wymiarze praktycznym, która wymaga jednakże bliższego sprecyzowania, zwłaszcza w kontekście wartości poznawczych.

Projekt „Dobre Życie” niewątpliwie powinien być kontynuowany. Zainteresowanie studentów i osób zaangażowanych w niniejszą tematykę staje się coraz większe. Faktem świadczącym o tej sytuacji jest w szczególności coraz liczniejsza liczba osób zgłaszających się na konsultacje, pogadanki oraz warsztaty specjalistyczne. Osoby badane pytają jak sobie poradzić w problematycznych sytuacjach, jak nie wystraszyć znajomych, którzy rzeczywiście mają problem oraz jak zwiększyć dobrostan psychiczny u osób w najbliższym otoczeniu. Wszyscy powinni mieć wiedzę odnośnie zdrowia psychicznego oraz sytuacji, gdy osoba przeżywa kryzys. Umiejętności, sposoby radzenia sobie w niniejszej sytuacji nie powinny być zarezerwowane wyłącznie dla psychologów czy pedagogów, a dla całej społeczności. Zrealizowany projekt profilaktyczny i podejmowane działania są inspiracją do dalszych inicjatyw i rozważań naukowych.

LITERATURA:

- Braun-Gałkowska M., (1991). Metody badania systemu rodzinnego, Lublin
- Bukowski S., Kosmala B., (2007). Techniki projekcyjne w identyfikacji przekonañ. *Psychoterapia* 4 (143) s. 37-44.
- Ciałkowska-Kuzmińska M., Kiejna A., (2012). Potrzeby osób z zaburzeniami psychicznymi – perspektywa psychologiczna wobec psychiatrycznej, *Postępy Psychiatrii i Neurologii* 21(4), s. 277–282
- Cuttance P., (1980.) Do schools consistently influence the performance of their students?, *Educational Review* nr 32, s. 204-217.
- Czerederecka A., Jaśkiewicz-Obydzińska T., Kraków 1996, *Palestra* 41/3-4(471-472) s. 149-155
- Ekel J., Tomaszewski T., (1982). *Orientacja w otoczeniu*. [w:] Tomaszewski T., red. *Psychologia*. Warszawa: PWN
- Frydrychowicz A., (1984) *Rysunek rodziny. Projekcyjna metoda badania stosunków rodzinnych*, Poznań
- Grzegółowska-Klarkowska H. (1986). *Mechanizmy obronne osobowości*. Warszawa: PWN

- Hornowski B., (1982). Badania nad rozwojem psychicznym dzieci i młodzieży na podstawie rysunku postaci ludzkiej, Wrocław
- http://icse.us.edu.pl/icse/wp-content/uploads/raport_naukowcy_fokus.pdf (dostęp 14.03.2018).
- http://icse.us.edu.pl/icse/wp-content/uploads/raport_studenci_focusy.pdf (dostęp 14.03.2018).
- <http://suicydologia.org/> (dostęp 15.03.2018).
- <http://www.cebris.pl/techniki-projekcyjne-w-badaniach-marketingowych/> (dostęp 14.01.2018).
- http://www.efs.pl/gra/dok/Raport_czastkowy_z_badania_fokusowego-etap_1_%20potrzeby_i_oczekiw.pdf (dostęp 14.03.2018).
- <http://www.nauka.gov.pl/proces-bolonski/proces-bolonski.html> (dostęp 15.03.2018).
- http://www.pan.poznan.pl/nauki/N_110_07_Woznicki.pdf (dostęp 15.03.2018).
- <http://www.sds24.pl/czym-sa-metody-projekcyjne/> (dostęp 14.01.2018).
- http://www.skierbieszow.com.pl/dat/attach/3582_przebieg_spotkania_w_ramach_badania_jakosci_wspolpracy_jst_i_ngo.pdf (dostęp 14.03.2018).
- <http://www.tlok.pl/art/files/117> (dostęp 14.03.2018).
- http://www.us.edu.pl/files/wiadomosci/pliki/pl_deklaracja_bolonska1999.pdf (dostęp 15.03.2018).
- <http://zobacznikam.pl/> (dostęp 15.03.2018).
- https://bkip.pwzstar.edu.pl/wiadomosci/nasze/obrazy/Raport%20z%20badan%20fokusowych%20calosc.pdf/at_download/file (dostęp 14.03.2018).
- <https://scholar.google.com/citations?user=2bjVvdUAAAAJ&hl=en> (dostęp 15.03.2018).
- https://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_05/59579f9e6efaec82014d6d5be081ca23.pdf (dostęp 15.03.2018).
- https://www.nauka.gov.pl/g2/oryginal/2013_05/9b9413575c0e968c236bbd1d1f0a64db.pdf (dostęp 15.03.2018).
- Kowalik, S. (1984). Werbalne techniki projekcyjne. w: H. Sęk (red.), *Metody projekcyjne. Tradycja i współczesność* Poznań: Wydawnictwo UAM, s. 91–123.
- Lindzey G. (1989). Klasyfikacja technik projekcyjnych. W: Stasiukiewicz M, red. *Wybrane problemy testów projekcyjnych*. Warszawa: Laboratorium Technik Diagnostycznych PTP i UW
- ofop.eu/sites/ofop.eu/files/raport_z_badania_ofop-saos.pdf (dostęp 14.03.2018).
- Paprzycki L. K., (1997). *Techniki projekcyjne w psychologicznej ekspertyzie sądowej - Materiały z konferencji, Kraków-Balice, 6-8 maja 1996r.*, (red.)
- Pawłowska A., Postuła A. (2014). Pracownik i pracodawca – wykorzystanie technik projekcyjnych w badaniu postrzegania wzajemnych relacji, *Problemy Zarządzania*, vol. 12, nr 1 (45), s.30-49.
- Seligmann M, Walker E, Rosenhan W. (2003). *Psychopatologia*. Poznań: Zysk i S-ka Wydawnictwo
- Seul S., (1991). Wpływ oczekiwań nauczyciela na zachowanie i osiągnięcia uczniów, „*Neodidagmata*” XX, Poznań 1991, Adam Mickiewicz University Press, s. 53-63.
- Stasiukiewicz M. (2000). Testy projekcyjne. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki t.1*. Gdańk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s.491-503.
- Stasiukiewicz M. Testy projekcyjne. W: Strelau J, red. *Psychologia – podręcznik akademicki. Tom 1*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne; 2000.
- Sęk, H. (1984). Teoretyczne podstawy metod projekcyjnych. W: H. Sęk (red.), *Metody projekcyjne. Tradycja i współczesność* Poznań: Wydawnictwo UAM, s. 7–33.
- www.kulturagluchych.pl/photos/cms/PDF/Raport%20FGI.pdf (dostęp 14.03.2018).
- www.wup-rzeszow.pl/files/1109_Raport_pracodawcy.doc (dostęp 14.03.2018).

Marian Szolucha

Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Warsaw, Poland
E-mail: szoluchamarian@gmail.com

Sytuacja gospodarcza Polski przed i na początku reform ustrojowych z końca lat 80. XX wieku / *The economic situation of Poland before and at the beginning of structural reforms in the late 1980s*

Abstract

The analysis of the processes that led to the change of the socio-economic system in Poland from the socialist to the market should be preceded by an attempt to answer the question about the situation at the beginning of transformation.

Reforms in the 1980s, forced by economic collapse, did not achieve the effect expected by the communist authorities. Nevertheless, as a result, for instance: the share of private property in the economy has become higher, relations with such important international organizations as the World Bank and the International Monetary Fund have been renewed, the beginning of commercial banking has been raised.

On the other hand, compared to the rest of the region, Poland, together with Bulgaria and the USSR, was in 1989 in the worst initial economic situation to carry out radical changes.

Keywords: structural reforms, socio-economic system, socialism, eastern bloc.

Art. 11 Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej definiował podstawę ówczesnego ustroju społeczno-gospodarczego jako socjalistyczny system gospodarczy, oparty na uspołecznionych środkach produkcji i socjalistycznych stosunkach produkcji. Art. 20 obowiązującej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej mówi natomiast o społecznej gospodarce rynkowej, opartej na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności dialogu i współpracy partnerów społecznych.

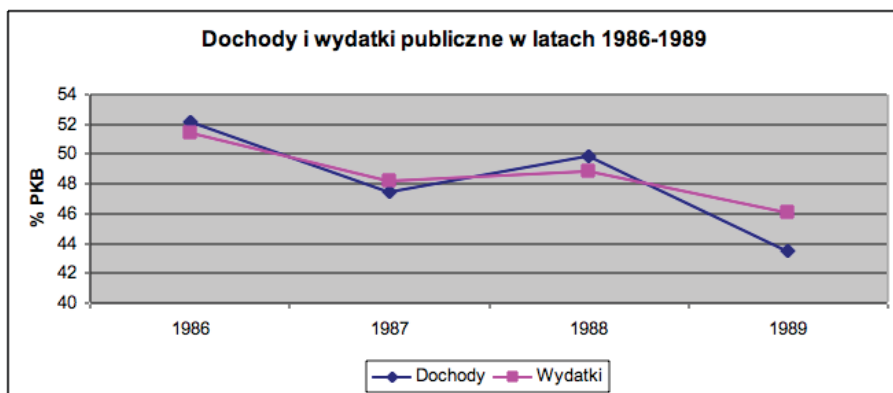
Analizę procesów, które doprowadziły do tak istotnej zmiany, warto poprzedzić próbą odpowiedzi na pytanie o stan rzeczy u zarania transformacji, czyli pod koniec lat 80. XX wieku. Tym bardziej, że pierwsze reformy gospodarcze, określane mianem doskonalenia socjalizmu, rozpoczęły się znacznie wcześniej niż w prze-

łomowym dla sfery politycznej roku 1989. Były one jednak pozbawione zarówno głębszych założeń teoretycznych, jak i sprecyzowanego celu. Nie stanowiły elementu żadnej spójnej, szerszej strategii. Podobnie działo się w innych krajach socjalistycznych regionu. Możliwości dynamizacji wzrostu gospodarek centralnie planowanych wyczerpywały się.

SYTUACJA GOSPODARCZA W LATACH 80.

Przyczyną wprowadzenia reform z lat 80. była zapaść gospodarcza, która nasiliła się latem 1976 r., kiedy to, po nieudanej próbie podwyżki cen, zostały wprowadzone pierwsze kartki, tzw. bilety towarowe na cukier. Od kwietnia 1981 r. zaczął funkcjonować system dystrybucji reglamentowanej. Należące się każdemu bony zaopatrzeniowe były zróżnicowane z uwagi na wiek (osobno dzieci i dorośli) oraz charakter wykonywanej pracy (osobno pracownicy fizyczni i umysłowi). Początkowo reglamentacja dotyczyła mięsa i jego przetworów oraz masła i innych tłuszczów, a w dalszej kolejności również produktów mącznych, ryżu oraz mleka dla niemowląt. Od sierpnia 1981 r. kartek doczekała się czekolada, alkohol, papierosy, a nawet mydło i proszek do prania. Wielkość przydziałów zmieniała się z miesiąca na miesiąc, przy czym istniała możliwość zamiany – nierzadko dokonywanej nieformalnie – kuponów na bardziej użyteczne dla konkretnej osoby towary. Wiosną 1982 r. zaopatrzeniem kartkowym objęto benzynę. Zabezpieczenie poprawnej dystrybucji stanowiły karty zaopatrzenia, których wydanie rejestrowano w dowodzie osobistym.

Reglamentacja nie oznaczała jednak zapewnienia nabycia potrzebnego towaru. Pojawiły się wszechobecne kolejki, nierzadko nocne. Zamożniejsi część zakupów robili w sklepach PEWEX (przedsiębiorstwach eksportu wewnętrznego), gdzie środkiem wymiany nie był polski złoty, lecz amerykański dolar, dopuszczony do legalnego obrotu od października 1976 r. Dolar zresztą, przy utracie wiarygodności przez narodową walutę i swoim kursie na rozwiniętym czarnym rynku na poziomie 7-krotności kursu oficjalnego, wykorzystywany był w latach 80. coraz częściej jako środek tezauryzacji. Nastąpiła zatem dolaryzacja polskiej gospodarki. System kartkowy obowiązywał natomiast aż do 1 sierpnia 1989 r.

Trudności zaopatrzeniowe nie stanowiły pełnego obrazu regresu stopy życiowej dekady lat 80. Ciągłe podwyżki cen powodowały wzrost kosztów utrzymania. Pogłębiała się katastrofa ekologiczna. Znaczny procent żywności, wedle oceny sanitarnej, nie nadawał się do spożycia. „Kwaśne deszcze” w Sudetach zatruwały lasy. W wielu miejscach niekontrolowane ścieki, pyły oraz odpady przemysłowe degradowały środowisko naturalne. Na ponad 11% powierzchni kraju doszło do załamania równowagi przyrodniczej. Wszystko to przekładało się na coraz gorszy poziom zdrowotności Polaków.

Rosły społeczna frustracja i niepokój. 13 grudnia 1981 r. wprowadzono stan wojenny, który dodatkowo sparaliżował gospodarkę. Rozpoczęła się emigracja, w wyniku której, zgodnie z oficjalnymi danymi, w latach 1980-1986 opuściło Polskę 740 tys. osób.

Źródło: zestawienie własne na podstawie A. Wernik, *Finanse publiczne i polityka fiskalna w Polsce w latach 1989-2004* [w:] *Gospodarka polska na przełomie wieków*, pod red. E. Czarny, Warszawa 2005, s. 78.

Pod koniec lat 80., nie licząc chwilowego odbicia w 1988 r., pogorszyła się kondycja finansów publicznych. W pierwszej połowie 1989 r. deficyt wyniósł 12% PKB, podczas gdy wcześniej budżet udawało się z roku na rok niemal równoważyć. Przyczyną niedoboru środków w kasie państwa były przede wszystkim rosnące dotacje (w drugiej połowie lat 80. ponad 40% wydatków budżetu) do sztucznie zaniżanych cen energii i dóbr konsumpcyjnych, w tym głównie żywności: produktów mleczarskich, mięsnych oraz zbożowych.

Kolejnym zjawiskiem, które zdeterminowało sytuację ekonomiczną lat 80. i okresu przełomu, był kryzys zadłużeniowy. Problemy z obsługą zapadających rat i odsetek od zagranicznych pożyczek uwidoczniły się w 1980 r., z chwilą ograniczenia możliwości uzyskiwania nowych pożyczek, a kiedy w końcu marca 1981 r. rząd poinformował o zaprzestaniu spłaty długu z uwagi na brak środków walutowych, sytuacja stała się dramatyczna. Po poufnych negocjacjach, w kwietniu zostało podpisane porozumienie z Klubem Paryskim (zrzeszającym wierzycieli publicznych) o przesunięciu spłat polskiego zadłużenia wobec 15 państw. Podobną umowę prolongacyjną zawarto również z Klubem Londyńskim (obejmującym wierzycieli prywatnych). Uniknięto w ten sposób niewypłacalności, ale jednocześnie zamknięto sobie drogę do nowych kredytów. Kolejne podpisanie umowy z państwami wierzycielskimi nastąpiło w 1985 r. Jednakże nowe, wysokie stopy procentowe, doprowadziły do dalszego wzrostu zadłużenia. Wysoki dług publiczny sprzyjał inflacji oraz utrudniał wprowadzenie wymienialności złotego i liberalizację handlu zagranicznego.

Wspomniana inflacja była równie poważnym zagrożeniem. W 1980 r. ceny rosły w tempie 9,4%, 10 lat później, czyli w szczytowym momencie, prawie 600%. Przejawiała się w ten sposób destabilizacja reformowanej gospodarki planowej. Oprócz inflacji otwartej, w latach 80. wystąpiła również tłumiona, polegająca na utrzymywaniu się braków rynkowych, reglamentacji i wymuszonej substytucji towarów oraz istnieniu czarnego rynku. Wynikają stąd dwa istotne wnioski. Po

pierwsze, ówczesne oszczędności gospodarstw domowych nie były spowodowane wzrostem dochodów ludności, a właśnie różnego rodzaju niedoborami. Po drugie, jednoczesna inflacja otwarta i tłumiona, czyli zjawisko określane jako *shortageflation*, poważnie redukowało wydolność gospodarki.

Inflacja w Polsce w latach 1980-1990 (w %)

Rok	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Inflacja	9,4	21,2	100,8	22,1	15,0	15,1	17,7	25,2	60,2	251,1	585,8

Źródło: zestawienie własne na podstawie *Roczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w latach 1950-2013*, Główny Urząd Statystyczny, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-roczne-wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-w-latach-1950-2013/> [dostęp z dn. 28. 08. 2014].

Można wyróżnić dwie bezpośrednie przyczyny hiperinflacji z lat 1989-1990. Pierwsza to tzw. operacja cenowo-dochodowa z lutego 1988 r., która zamiast planowanego spadku przeciętnego poziomu płac realnych o około 5-6%, podniosła je o ok. 13%, przy zaledwie minimalnym wzroście podaży w ujęciu realnym¹. Na inflację oddziaływały zatem jednocześnie dwa bodźce – popytowy i kosztowy. Rosły też niedobory. Drugą przyczyną była pogarszająca się sytuacja budżetowa. Tu fatalna w skutkach okazała się zwłaszcza wstecznie obowiązująca podwyżka cen skupu płodów rolnych. Państwo musiało też wydawać coraz więcej na dotacje do deficytowej produkcji swoich przedsiębiorstw. Niższe od zaplanowanych były natomiast realne wpływy budżetowe. Na dodatek przy Okrągłym Stole zapadła decyzja z jednej strony o indeksacji płac, a z drugiej o urynkowieniu cen żywności.

Pogłębiająca się, szczególnie w drugiej połowie lat 80., nierównowaga ekonomiczna dotyczyła też inwestycji oraz siły roboczej. W obu przypadkach notowano nadwyżkę popytu, który w rezultacie braku efektywnej alokacji rynkowej, nie był równoważony wystarczającą podażą czynników produkcji.

Średnioroczna stopa wzrostu polskiego PKB w latach 1980-1989 wyniosła 0,1%.

PIERWSZE REFORMY

Wymienione wyżej zjawiska spowodowały, że rządowy program reform z początku lat 80. był stosunkowo daleko idący. Obrano kierunek na wzmocnienie samodzielności i samofinansowania przedsiębiorstw. Planowano redukcję roli centralnego planifikatora jako podmiotu mobilizująco-egzekwującego i ograniczenie jej do spraw natury koncepcyjno-strategicznej. Zamieniono planowanie coroczne na 3-letnie planowanie kroczące. Mówiło się o przechodzeniu od „socjalizmu rynkowego opartego na planowaniu” do „planowej gospodarki rynkowej”². Chciano wzmocnić samorządność pracowniczą oraz wpływ załóg na zarządzanie przedsiębiorstwami. Pod koniec lat 80. zwiększono rolę kursów walut i rozwinięto instytucjonalną obudowę rynku poprzez stworzenie giełd towarowych, organów

1 W. Kołodko, D. Gotz-Kozierkiewicz, E. Skrzyszewska-Paczek, *Hiperinflacja i stabilizacja w gospodarce postsocjalistycznej*, Warszawa 1991, s. 66-67.

2 R. Poliński, *Reformy gospodarcze i transformacja systemów ekonomicznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2011, s. 14.

antymonopolowych, izb przemysłowo-handlowych, a wreszcie nowych banków. Prowadziło to do wzrostu elastyczności działań państwowych przedsiębiorstw, zwłaszcza na polu reagowania na sygnały z rynku.

Na szczególną uwagę zasługuje powstanie w latach 1987-1989 łącznie 12 banków³. Odbyło się to w następującej kolejności:

1. Bank Rozwoju Eksportu (powołany do życia już w 1986 r., ale działalność operacyjną rozpoczął w styczniu 1987 r.);
2. Powszechna Kasa Oszczędności Bank Państwowy (wydzielony z NBP jesienią 1987 r.);
3. Łódzki Bank Rozwoju (utworzony w 1988 r.);
4. Bank Przemysłowo-Handlowy, Powszechny Bank Kredytowy, Bank Zachodni, Wielkopolski Bank Kredytowy, Powszechny Bank Gospodarczy w Łodzi, Bank Gdański, Bank Depozytowo-Kredytowy w Lublinie, Pomorski Bank Kredytowy w Szczecinie i Bank Śląski (powstałe w 1989 r.).

Władze doszły wówczas do wniosku, że w PRL powinien istnieć rynek finansowy, który umożliwiłyby wprowadzenie dyscypliny finansowej w zakresie uzyskiwania przez przedsiębiorstwa państwowe środków z kredytów obrotowych i inwestycyjnych. Decyzja ta, w połączeniu z nową polityką pieniężno-kredytową rządu i Narodowego Banku Polskiego, rzeczywiście sprawiła, że pieniądź zaczął odgrywać aktywną rolę w procesie produkcji i dystrybucji.

Stopniowo rósł udział własności prywatnej w gospodarce. W 1986 r. liczba prywatnych przedsiębiorstw przekroczyła pół miliona, a osób w nich zatrudnionych – milion⁴. Pod koniec dekady sektor prywatny wypracowywał prawie 20% dochodu narodowego i obejmował, oprócz tradycyjnie licznych indywidualnych gospodarstw rolnych, również wiele (choć małych) przedsiębiorstw usługowych, handlowych, a nawet produkcyjnych (m.in. w branży metalowej i materiałów budowlanych). Pomimo słabej sytuacji makroekonomicznej, wzrost zatrudnienia w nierolniczym sektorze prywatnym wynosił w latach 80. średnio 11,1%⁵ rocznie. W polskiej gospodarce, jeszcze przed transformacją, zaczęło więc realnie funkcjonować szereg kategorii rynkowych.

Wprowadzanie reform utrudnione było z powodu istnienia nierównowagi popytu i podaży. Wymuszała ona funkcjonowanie systemu subwencji i dotacji, czyli innymi słowy zbyt rozbudowaną redystrybucyjną funkcję państwa. Nieuchronny w takiej sytuacji deficyt budżetowy uzupełniano dodrukiem pieniądza, który z kolei wzmacniał presję inflacyjną i jeszcze bardziej pogłębiał problemy gospodarki.

Lata 80. to również okres, w którym polskie władze na nowo podjęły współpracę z Międzynarodowym Funduszem Walutowym i Bankiem Światowym. Akces do

3 Wcześniej funkcjonowały 4 banki: Narodowy Bank Polski, Bank Gospodarki Żywnościowej, Bank Handlowy S.A. i Bank Polska Kasa Opieki S.A.

4 W. Kieżun, *Patologia transformacji*, Warszawa 2012, s. 113.

5 Tamże, s. 114.

tych organizacji, po 31 letniej przerwie, złożono już w 1981 r. 5 lat później stał się on skuteczny.

Szczytowym momentem reform jeszcze przedokrągłostołowych było przyjęcie w grudniu 1988 r. Ustawy o działalności gospodarczej, zwanej powszechnie „ustawą Wilczka”, od nazwiska jej twórcy – Mieczysława Wilczka, ministra przemysłu, przedsiębiorcy, chemika i wynalazcy, jednego z najbogatszych Polaków końca PRL i początku transformacji⁶. Art. 1 tej ustawy mówił: „Podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej jest wolne i dozwolone każdemu na równych prawach, z zachowaniem warunków określonych przepisami prawa”. Był to symbol bankructwa koncepcji gospodarki planowej i innych fundamentalnych elementów socjalistycznej ideologii. Ewolucja w kierunku w pełni rynkowym stała się nieuchronna.

ROK 1989

Polski PKB *per capita*⁷ wyniósł w roku 1989, traktowanym zwykle jako cezura, zaledwie 31% średniego poziomu krajów Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej. Innym przejawem wewnętrznej nierównowagi była dramatycznie rosnąca różnica pomiędzy wydatkami a dochodami państwa, która niemal doprowadziła do załamania budżetu w połowie roku.

W 1989 r. w polskiej gospodarce nasilił się również efekt Oliveri-Tanzięgo. Polega on z jednej strony na spadku dochodów państwa w czasie hiperinflacji z powodu opóźnień, a więc utraty wartości wpłat podatkowych. Natomiast z drugiej na naskakach w kierunku przyspieszania wypłat z budżetu, w tym zwłaszcza na wydatki sektora rządowego. Zjawiska te skutkują w połączeniu jeszcze wyższym deficytem budżetowym, który z kolei sprzyja dalszemu nakręcaniu się spirali inflacyjnej.

Wspomniana nierównowaga ekonomiczna miała też swój zewnętrzny wymiar. Zadłużenie zagraniczne wyniosło w 1989 r. 41 mld dolarów⁸, a więc prawie dwa razy więcej niż na początku dekady, chociaż w międzyczasie spłacono ok. 20 mld, co stało się możliwe dzięki dodatniemu saldu bilansu handlowego i rachunku transferów, które utrzymywały się od roku 1982. Była o tym mowa wyżej. Rósł jednak również dług wobec ZSRR, denominowany w rublach transferowych. W 1990 r. wyniósł on ponad 5,5 mld⁹.

Pomimo prawie pół wieku obowiązywania socjalistycznej doktryny gospodarczej, znaczna część ziemi uprawnej i innych środków produkcji rolnej pozostawała w 1989 r. w rękach prywatnych. W przypadku ziemi odsetek ten sięgał 80%. Było to spowodowane m.in. tym, że obowiązkowe dostawy płodów rolnych zamieniono wcześniej (ostatecznie w 1972 r.) na ich dobrowolną kontraktację, a instrumenty typu administracyjnego na ekonomiczne i cywilno-prawne.

6 Dz.U. Nr 41, poz. 124.

7 Liczony z uwzględnieniem parytetu siły nabywczej.

8 R. Poliński, dz. cyt., s. 22.

9 W. Kołodko, D. Gotz-Kozierkiewicz, E. Skrzyszewska-Paczek, dz. cyt., s. 70.

Oprócz indywidualnego rolnictwa, oazę prywatnej własności stanowiło rzemiosło oraz drobna wytwórczość i usługi, a po części również handel. W sumie, udział sektora prywatnego w gospodarce stanowił 30% PKB, z czego połowa była wynikiem zaniechania kolektywizacji wsi¹⁰.

Początek 1989 r. był czasem istotnych zmian w systemie planowania gospodarczego. W miejsce Komisji Planowania przy Radzie Ministrów utworzono Centralny Urząd Planowania. Zintegrowano planowanie finansowe i rzeczowe, chcąc zorientować je w większym stopniu na rynek. Wzorowano się przy tym na rozwiązaniach japońskich i francuskich w postaci tzw. planowania indykatywnego. To i inne działania prorynkowe u schyłku PRL miały za zadanie podnieść rolę rachunku ekonomicznego i poprawić dyscyplinę finansową w gospodarce (tak w przedsiębiorstwach, jak i w gospodarstwach domowych) oraz ułatwić dopasowanie struktury produkcji do struktury potrzeb. Jednak niewystarczająca elastyczność planowania i woluntaryzm polityki gospodarczej, głównie inwestycyjnej, nie pozwalały na zlikwidowanie nierównowagi. Pojawił się wysoki deficyt budżetowy. Rosła inflacja. Najważniejsze problemy przedsiębiorstw w dalszym ciągu wiązały się zaopatrzeniem w środki produkcji, a nie ze zbytem towarów. Technika wciąż dominowała nad ekonomiką. Procesy finansowe nadal odgrywały pasywną rolę wobec procesów produkcyjnych. Można powiedzieć, że CUP padł ofiarą reform, których sam był elementem. W sytuacji rosnącej złożoności stosunków gospodarczych oraz rozwoju potrzeb społecznych, nie był bowiem w stanie wyznaczyć optymalnej wielkości i struktury produkcji, szczególnie dóbr konsumpcyjnych i usług publicznych, tak by zrównoważyć zagregowaną podaż z zagregowanym popytem.

6 lutego rozpoczęły się obrady Okrągłego Stołu. W tym samym miesiącu powołano do życia wymienionych już 9 nowych banków, a do końca roku do NBP wpłynęły wnioski w sprawie założenia 28 kolejnych. Niektórzy autorzy, z powodu obejmowania większości kluczowych stanowisk w powstających podmiotach przez członków PZPR, wskazują na reformę bankową jako na ważną część procesu tzw. prywatyzacji nomenklaturowej¹¹. Jej zasadniczą część obejmowała jednak przejmowanie głównie przedsiębiorstw średniej wielkości (od 15 do 250 pracowników)¹². Odbywało się to na dwa sposoby. Pierwszym było zakładanie prywatnych firm (na samych siebie lub na osoby podstawione) przez dyrektorów państwowych przedsiębiorstw i stopniowe przejmowanie przez nich fragmentów rynku, w których dotychczas funkcjonowali. Procederowi temu sprzyjał bardzo wysoki podatek od ponadnormatywnych wynagrodzeń, zwany popiwkiem, który przez znakomitą większość okresu, w którym istniał, obowiązywał tylko w przedsiębiorstwach państwowych, co przyspieszało ich bankructwo na rzecz prywatnych firm. Drugi sposób polegał na tworzeniu spółek publiczno-prywatnych, a następnie wykupowaniu udziału państwa dzięki środkom pochodzącym z kredytu.

10 Już Władysław Gomułka oficjalnie uznał prywatne rolnictwo w Polsce jako specyfikę tzw. polskiej drogi do socjalizmu.

11 A. Dudek, *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988-1990*, Kraków 2004, s. 188.

12 J. Gardawski, *Prywatna przedsiębiorczość w III Rzeczypospolitej* [w:] *Modernizacja Polski. Struktury. Agencje. Instytucje*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 2010, s. 127.

Poza „ustawą Wilczka”, w 1989 r. uchwalono szereg innych ważnych aktów prawnych. 31 stycznia wprowadzono ustawę o komercjalizacji przedsiębiorstw państwowych, która m.in. znosiła ograniczenia w tworzeniu firm prywatnych. W marcu zalegalizowano wolny obrót walutami, a w sierpniu rozpoczęto operację urynkowania cen. Wreszcie 31 grudnia prezydent Wojciech Jaruzelski podpisał uchwalony 3 dni wcześniej przez Sejm pakiet 10 ustaw¹³ składających się na tzw. Plan Balcerowicza, który miał ustabilizować gospodarkę (w pierwszej kolejności obniżyć inflację) i pozwolić na przejście ważnego etapu drogi od gospodarki centralnie planowanej do wolnorynkowej¹⁴.

POLSKA NA TLE REGIONU

Polska, obok Bułgarii i Rumunii, miała w 1989 r. najniższy poziom PKB *per capita* w całej Europie Środkowo-Wschodniej, a obok Jugosławii również najniższą średnią dynamikę jego wzrostu w latach 1980-1989 (w obu przypadkach 0,1%). W tym samym czasie Czechosłowacja rozwijała się w tempie 1,6% średniorocznie, ZSRR – ponad 2%, a Bułgaria i Rumunia – ok. 3%¹⁵.

Polska i Jugosławia okazały się też krajami dotkniętymi w 1989 r. najwyższą inflacją. Choć różnica była znacząca. Wzrosty cen na półwyspie bałkańskim liczone w tysiącach procent rocznie, podczas gdy w Polsce nigdy nie przekroczyły one kilkuset procent.

Najgorszy wynik w regionie Polska odnotowała w przypadku wskaźnika dług zagraniczny / eksport poza RWPG¹⁶ – 468%. Było to w zasadzie równoznaczne z bankructwem kraju i poważnie komplikowało realizację reform. Kolejne były Węgry – 367%. A ostatnia Rumunia – zaledwie 9%¹⁷.

Za to polskie wydatki zbrojeniowe w 1989 r. (w stosunku do PKB) były najniższe. Wyniosły tylko 2,8%. Rekord na drugim biegunie ustanowił ZSRR – 15,8%¹⁸.

Warto zauważyć, że krajami bloku socjalistycznego, które jako pierwsze (odpowiednio 40 i 20 lat przed 1989 r.) zaczęły eksperymentować z systemem zdecentralizowanym, były Jugosławia i Węgry, dzięki czemu już wcześniej nastąpiła tam czę-

13 Ustawa o zmianie ustawy o gospodarce finansowej przedsiębiorstw państwowych; Ustawa o zmianie ustaw Prawo bankowe i o Narodowym Banku Polskim; Ustawa o uporządkowaniu stosunków kredytowych; Ustawa o opodatkowaniu wzrostu wynagrodzeń w 1990 r.; Ustawa o zmianie niektórych ustaw regulujących zasady opodatkowania; Ustawa o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej działalności gospodarczej w zakresie drobnej wytwórczości przez zagraniczne osoby prawne i fizyczne oraz ustawy o działalności gospodarczej z udziałem podmiotów zagranicznych; Ustawa o zmianie ustawy – Prawo dewizowe; Prawo celne; Ustawa o zatrudnieniu; Ustawa o szczególnych zasadach rozwiązywania z pracownikami stosunków pracy z przyczyn dotyczących zakładu pracy oraz o zmianie niektórych ustaw.

14 Ł. Wawrowski, *Teoretyczne zagadnienia transformacji środkowoeuropejskiej [w:] Transformacja ustrojowa w Europie Środkowo-Wschodniej. Płaszczyzny – wymiary – kierunki*, pod red. S. Wróbla, Toruń 2010, s. 121.

15 W.M. Orłowski, *W pogoni za straconym czasem. Wzrost gospodarczy w Europie Środkowo-Wschodniej 1950-2030*, Warszawa 2010, s. 132.

16 Był to wskaźnik miarodajny, ponieważ eksport poza obszar Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej był dla krajów regionu jedynym względnie pewnym źródłem dopływu dewiz.

17 W.M. Orłowski, dz. cyt., s. 134.

18 Tamże, s. 132.

ściowa liberalizacja cen i odbudowa niektórych innych mechanizmów rynkowych w gospodarce. Dlatego to właśnie w tych dwóch krajach, u progu pełnej transformacji ustrojowej, struktura cen¹⁹ była najmniej wypaczona. W stosunkowo dobrej sytuacji była też pod tym względem Czechosłowacja. W najgorszej – ponownie Polska, Bułgaria i Rumunia. Wypaczenia te wynikały w dużej części ze zjawiska tłumionej inflacji.

Kolejny wskaźnik, który warto wziąć pod uwagę, jeśli chodzi o okres 1980-1989, to stopa inwestycji, czyli relacja nakładów na środki trwałe do PKB. Jej spadek w gospodarkach krajów Europy Środkowo-Wschodniej był zauważalny nawet przy kalkulacji w cenach krajowych. Znacznie bardziej pesymistyczny obraz dawało użycie cen międzynarodowych. Tak liczona stopa inwestycji dla Polski, Węgier, Rumunii i Bułgarii wahała się w wąskim przedziale od 12 do 13%. We względnie najlepszej sytuacji była Jugosławia, gdzie poziom tego wskaźnika sięgał 17%. Ale to i tak znacznie mniej, niż w Europie Zachodniej, bo tam wynosił on 19-26%.

Negatywną cechą wspólną gospodarek regionu pod koniec lat 80. było ich znaczące uzależnienie od wymiany handlowej wewnątrz RWPG. W przypadku Polski, podobnie jak Jugosławii i Rumunii, wynosiło ono najmniej, bo 10%²⁰. Dla porównania, w Bułgarii było to 40%²¹. Taki stan rzeczy, wobec perspektywy rychłego rozpadu bloku komunistycznego, groził załamaniem eksportu, a w ślad za tym spadkiem całego popytu na produkcję.

Kraje regionu można było jeszcze przed rokiem 1989 podzielić na dwie grupy – reformujące oraz niereformujące się. Do pierwszych należały przede wszystkim: Polska, Węgry i Jugosławia. Wszystkie one (oraz Bułgaria) stworzyły system bankowy oparty na dwóch filarach – centralnym banku państwowym i bankach komercyjnych. W pozostałych krajach banki centralne zachowały monopol do lat 90. W gospodarkach wymienionej trójki istniała też elastyczność w przepisach walutowych. Kolejna różnica dotyczyła zarządzania przedsiębiorstwami państwowymi. Polska, Węgry i Jugosławia (po części również NRD) pozwoliły im na znaczące usamodzielnienie się względem centralnego planifikatora.

Trzeba jednak pamiętać, że te i inne reformy nie prowadziły jednak do w pełni kapitalistycznych metod gospodarowania, efektywnej alokacji czynników produkcji ani nieskrępowanej gry popytu i podaży, a jedynie do nieco większego nasycenia gospodarek instrumentami rynkowymi, modernizacji ich ładu instytucjonalnego i bardziej ograniczonej, choć nadal aktywnej roli państwa w kierowaniu procesami gospodarczymi. Węgierski ekonomista Janos Kornai nazwał taki system „socjalizmem galbraithowskim”²².

19 Oceniana przy użyciu porównania relacji krajowych cen spożycia do cen inwestycji w danej gospodarce z analogiczną średnią relacją dla EWG.

20 Relacja eksportu do RWPG do PKB.

21 W.M. Orłowski, dz. cyt., s. 132.

22 Od nazwiska amerykańsko-kanadyjskiego ekonomisty Johna Kennetha Galbraitha (1908-2006), keynesisty, doradcy 4 prezydentów USA – Franklina Roosevelta, Johna Kennedy’ego, Lyndona Johnsona i Billa Clintona.

Z kolei na pierwszym etapie transformacji, za rozwiązaniami radykalnymi (uwolnieniem cen, wymiennalnością walut, sprywatyzowaniem dystrybucji, liberalizacją polityki celnej czy usunięciem ograniczeń ilościowych w imporcie) opowiedziały się: Polska, Słowenia, Czechosłowacja, kraje bałtyckie oraz początkowo Bułgaria. Podejście gradualistyczne reprezentowały natomiast pozostałe części Jugosławii i Wspólnoty Niepodległych Państw²³.

PODSUMOWANIE

Reformy z okresu lat 80., wymuszone zapaścią gospodarczą, nie odniosły oczekiwanego skutku. Poziom życia społeczeństwa nie rósł, nierównowaga na rynku dóbr i czynników produkcji wciąż istniała, podobnie jak deficyt budżetowy i wysoki dług publiczny, wreszcie pojawiła się hiperinflacja. Nieudana próba „doskonalenia socjalizmu” po części stworzyła jednak podwaliny pod właściwą transformację. Udział własności prywatnej w gospodarce stał się wyższy, odnowione zostały relacje z tak ważnymi organizacjami międzynarodowymi, jak Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy, powstał załączek bankowości komercyjnej, podniesiono nieco rangę rachunku ekonomicznego i powołano do życia lub zmodernizowano szereg elementów obudowy instytucjonalnej rynku.

Tym niemniej, w porównaniu z resztą regionu, Polska, wraz z Bułgarią i ZSRR, znajdowała się w 1989 r. pod względem ekonomicznym w najgorszej sytuacji wyjściowej do przeprowadzenia radykalnych zmian ustrojowych. Względnie najlepiej przygotowane do nich wydawały się Węgry i Czechosłowacja. Jak się później okazało, różnice te nie zaważyły jednak na przebiegu transformacji w takim stopniu, jak można się było spodziewać.

LITERATURA

- Dudek A., *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988-1990*, Kraków 2004
- Gardawski J., *Prywatna przedsiębiorczość w III Rzeczypospolitej [w:] Modernizacja Polski. Struktury. Agencje. Instytucje*, pod red. W. Morawskiego, Warszawa 2010
- Kamiński A.Z., Kamiński B., *Korupcja rządów. Państwa pokomunistyczne wobec globalizacji*, Warszawa 2004
- Kieżun W., *Patologia transformacji*, Warszawa 2012
- Kołodko W., Gotz-Kozierkiewicz D., Skrzyszewska-Paczek E., *Hiperinflacja i stabilizacja w gospodarce postsocjalistycznej*, Warszawa 1991
- Orłowski W.M., *W pogoni za straconym czasem. Wzrost gospodarczy w Europie Środkowo-Wschodniej 1950-2030*, Warszawa 2010
- Poliński R., *Reformy gospodarcze i transformacja systemów ekonomicznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2011
- *Roczne wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w latach 1950-2013*, Główny Urząd Statystyczny, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskaźniki-cen/wskaźniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-pot-inflacja-/roczne-wskaźniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-w-latach-1950-2013/>
- Ustawa o działalności gospodarczej, Dz.U. Nr 41, poz. 124
- Wawrowski Ł., *Teoretyczne zagadnienia transformacji środkowoeuropejskiej [w:] Transformacja ustrojowa w Europie Środkowo-Wschodniej. Płaszczyzny – wymiary – kierunki*, pod red. S. Wróbla, Toruń 2010

23 A.Z. Kamiński, B. Kamiński, *Korupcja rządów. Państwa pokomunistyczne wobec globalizacji*, Warszawa 2004, s. 198-199.

- Wernik A., *Finanse publiczne i polityka fiskalna w Polsce w latach 1989-2004* [w:] *Gospodarka polska na przełomie wieków*, pod red. E. Czarny, Warszawa 2005

Roman Tomica

Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety
v Bratislave, Bratislava, Slovakia
E-mail: roman.tomica@gmail.com

Aspekty multikultúrneho vzdelávania a jeho význam v globalizujúcom sa svete / *Elements of multi-cultural education and its importance in globalizing the world*

Abstract

The paper discusses the importance of multicultural education. It focuses on the management of social organizations. The article contains information on the benefits and expectations, but also about the risks that a multicultural society brings with it. It consists of 5 basic parts: introduction to the problem, the basis for the topic, practical impacts, trends and recommendations. The article is a part of the work of the author in the field of education management and application of school leavers.

Keywords: Social work - education - multicultural communication - management - social organization - migration - cultural diversity - globalization – internationalization.

1. MULTIKULTÚRNA KOMUNIKÁCIA A KULTÚRNE SPROSTREDKOVANIE

Prvky cudzokrajných kultúr sa stali a neustále stávajú súčasťou i slovenskej kultúry, o čom svedčí aj samotný jazyk, ktorý je stálym zrkadlom sociálneho a ekonomického života národa. Naš hovorový jazyk sa hemží výrazmi ako „job“, „kariéra“, „biznis“, „protokol“, „šéf centrum“ a pod. I to svedčí o tom, že znalosť problematiky multikultúrnej komunikácie je dôležitá pre každého kto sa chce naučiť rozumieť dnešnému svetu plnému turbulentných zmien a prehlbujúcej sa medzinárodnej spolupráce.

Sme svedkami toho, že na Slovensko prichádzajú iné kultúry najmä prostredníctvom obchodovania a rozvoja ekonomickej spolupráce. „Na Slovensku však ešte stále pretrvávajú výrazné regionálne rozdiely, ktoré sa pretavujú do nerovných životných podmienok a šancí. Sú to regióny, ktoré v minulosti dlhodobo stáli mimo hlavných procesov modernizácie.“¹

1 DIRGOVÁ, E. – KALANIN, P.: *Filozoficko – etický pohľad na človeka v núdzi*. In: Posolstvo Jána Pavla II. pre dnešný svet. "Chudoba cez prizmu sociálnej náuky Cirkvi, spoločenských

„Z historicko-civilizačného hľadiska je potrebné vnímať transformačné procesy v kontextoch procesov modernizácie. Tento proces integruje v sebe čiastkové tendencie, akými sú ekonomická modernizácia reprezentovaná industrializáciou, politická modernizácia reprezentovaná demokratizáciou, sociálna modernizácia reprezentovaná procesmi rastu slobody a rovnosti občanov, kultúrna modernizácia reprezentovaná pohybom celej spoločnosti od fundamentalizmu k racionalnosti.“²

S rastom globalizácie a internacionalizácie svetového obchodu bude tento trend naďalej pokračovať. Nejde však iba o oblasť obchodu a biznisu ale tiež o oblasť sociálnej práce. Sme dnes svedkami toho ako mnohé organizácie a inštitúcie venujúce sa sociálnej práci a poradenstvu vykonávajú svoju činnosť aj v zahraničí. Dobrým príkladom je Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave, ktorá svoje zmysluplné aktivity vykonáva napr. aj v Srbsku (vzdelávacia činnosť) ale aj v krajinách Afriky.

Vďaka voľnému pohybu osôb dnes nie je žiadny problém spoznávať iné kultúry a objavovať ich krásy a špecifiká. Na ceste za poznaním ale treba okrem odvahy aj základnú znalosť problematiky interkultúrnej, event. multikultúrnej komunikácie. Lahko sa nám totiž môže stať, že to čo je pre našu kultúru bežné a samozrejme, môže byť pre inú kultúru prejavom nerešpektu alebo pohrdania. Toto platí nielen pre oblasť bežnej turistiky, ale aj pre oblasť biznisu, pracovného prostredia a manažmentu sociálnych organizácií. S rastom medzinárodného obchodu a sociálnej spolupráce rastie totiž i počet kultúrne a národne zmiešaných pracovných tímov.

„Rýchly proces internacionalizácie našej ekonomiky a celková globalizácia ekonomických procesov vytvára novú situáciu nielen pre utváranie nových systémov vnútropodnikového riadenia, ale mení sa tiež sociálna rola manažéra. Cieľavedomé utváranie podnikovej kultúry vlastnej firmy a zároveň stretávanie s inými národnými kultúrami je čoraz častejším rysom manažérskej práce.“³

Stret kultúr je nezvratným procesom aj vďaka vyššej mobilite príslušníkov súčasnej civilizácie. Okrem toho sa rozvíjajú i možnosti virtuálnej komunikácie a virtuálnych sociálnych sietí, ktoré sa stavajú novodobým fenoménom spoznávania nových ľudí a ich kultúr. Rastúci stupeň integrácie európskych krajín vytvára fenomén diverzifikácie – mnohotvárnosti – multikulturalizmu v Európe.

Na to, aby sme si tieto termíny mohli bližšie popísať je potrebné zadefinovať si pojem migrácia ako základný fundament stretu rôznych kultúr.

Slovník demografických pojmov označuje migráciu ako „pohyb cez hranice administratívnej jednotky, pri ktorom dochádza k zmene trvalého pobytu osoby“⁴.

a ekonomických vied.” – Poprad: PF KU, 2009. – S.124. – ISBN 978-80-8084-459-2

2 DIRGOVÁ, E.: *Nezamestnanosť v kontextoch transformácie, modernizácie a globalizácie*. In: Sympóziu manažment `06 - Žilina: Fral ŽI, 2006. -S. 16. -ISBN 80-8070-572-0

3 DIRGOVÁ, E.: *Multikultúrna komunikácia ako nástroj zvyšovania výkonnosti podnikov*. In: *Disputationes Scientifcae Universitatis catholicae in Ružomberok*. -Ružomberok: Katolícka univerzita, 2009, roč. 9, č. 2, S. 74. -ISSN 1335-9185

4 JURČOVÁ, D.: *Krátky slovník základných demografických pojmov*. INFOSAT Bratislava, 2002, S.28

Všeobecne je zahraničná migrácia označovaná ako „druh priestorovej mobility obyvateľov, ktorej podstatou je pohyb osôb cez hranice štátov s úmyslom usadiť sa v druhej krajine na určité obdobie“. Definií migrácie je však viacero, niektoré z nich považujú migráciu za prirodzenú súčasť vývoja ľudskej spoločnosti, ktorá akcentuje prirodzené toky pohybu národov, komunit a jednotlivcov.

Rozmanitosť kultúr na pracovisku je realitou. Slovenskí manažéri by si preto mali položiť otázku či sú pripravení riešiť otázky interkultúrneho správania a multikultúrneho manažmentu vo vlastnej firme/organizácii.

Pojem „integrácie“ vo vzťahu k prisťahovalcom má viacero významov. Na jednom konci spektra je pojem hospodárskej a sociálnej konvergenencie medzi prisťahovalcami a majoritným obyvateľstvom so zameraním na mieru nezamestnanosti, pomer zamestnanosti k počtu obyvateľov, priemerný zárobok, mieru pôrodnosti, volebné správanie, účasť na spoločenských organizáciách a podobne, bez toho, aby to ovplyvnilo migrantov, ich kultúry a náboženstvá.

Na druhej strane je oveľa širší pojem integrácie, asimilácie, prijatia a správania v súlade s hostiteľskou krajinou, hodnoty a presvedčenia, vrátane hospodárskych a sociálnych dôsledkov, ktoré prispievajú k obohateniu a zmene kultúrnych hodnôt spoločnosti v globálnom zmysle. „Pri rozvoji medzinárodného podnikania zohráva významnú úlohu medzinárodná migrácia pracovných síl, ktorá v priestore svetového hospodárstva stimuluje rozvoj medzinárodného podnikania, pričom úzko súvisí najmä s medzinárodnými pohybmi tovaru, služieb a kapitálu.“⁵

Môžeme konštatovať, že **kultúra je systém hodnôt a sociálnych noriem, ktoré sú typické pre určitú spoločnosť alebo skupinu ľudí a sú prenášané z generácie na generáciu prostredníctvom rôznych prejavov, ako sú symboly, hrdinovia, rituály, hodnoty, normy.**

Správanie každého z nás ovplyvňuje nielen národná kultúra, ale aj rôzne kultúrne vplyvy (kresťanské hodnoty sú iné ako hodnoty ázijských náboženstiev alebo islamu). Preto **je potrebné rozlišovať viac úrovní kultúry**, ktoré sa môžu dostávať do vzájomných prejavov netolerancie: kultúru národnú, regionálnu, náboženskú, mužskú alebo ženskú, generačnú, kultúru sociálnych tried, podnikovú kultúru, politickú alebo ekonomickú kultúru a podobne.

Pre kultúrnu pluralitu sveta, v ktorom žijeme, je typické to, že dochádza ku koezistencii množstva odlišných kultúr. Kultúra vzniká a rozvíja sa vždy v nejakých geografických podmienkach a formuje ju konkrétna história. Tak sa vytvára sociokultúrny systém, životný štýl ľudí a hodnotová paradigma každej kultúry. **Samostatným subsystémom je potom pracovná a/alebo obchodná kultúra** danej krajiny/národa/civilizácie.

5 DIRGOVÁ, E.: *PODNIKOVÁ KULTÚRA A KOATRIBÚTÚ SPEŠNOSTI FIRIEM. IN: ZBORNÍK Z TÝŽDŇA VEDY A TECHNIKY. – RUŽOMBEROK: PF KU, 2008. -S. 40.*

2. ZROD A VÝCHODISKA MULTIKULTURALIZMU V MODERNEJ SPOLOČNOSTI

Multikulturalizmus ako fenomén dneška mal svoj historický vývoj. Súvisel s ľudskou hospodárskou a dobyvačnou činnosťou. Už v minulosti dochádzalo k stretu kultúr. S priebehom vývoja ľudskej spoločnosti tento vývoj dosahoval stále väčších rozmerov. V minulosti sa tento fenomén označoval pojmom kultúrny pluralizmus.

Počiatky multikulturalizmu môžeme hľadať v takých štátoch ako sú Spojené štáty americké a Kanada, ktoré čelili veľkým imigračným vlnám v priebehu 19. a 20. storočia. Spoločnosť musela riešiť koexistenciu ľudí z rôznych kultúr tak v praktickej ako aj v politickej rovine. Vyvinuli sa rôzne nástroje na zaradenie jednotlivcov z rôznych kultúr do utvárajúcej sa americkej občianskej spoločnosti.

Multikulturalizmus ako pojem sa prvýkrát v Európe objavil vo Švajčiarsku v 50. rokoch dvadsiateho storočia. Bol spomenutý v súvislosti s vymedzením národa, ktorý je politicky jednotný, ale kultúrne diferentný. Od 60. rokov dvadsiateho storočia sa otázka multikulturalizmu začala objavovať v celej Európe. Dôvodom bol rozpad koloniálneho systému a príliv migrantov z týchto bývalých kolónií hlavne do Anglicka, Francúzska a Holandska.

V tom istom čase sa zvýšila migrácia robotníkov do Nemecka a Talianska. Európa na tento jav reagovala oveľa ťažšie ako USA a Kanada – krajiny, ktoré charakterizujú tí, ktorí sa odvrátili od minulosti, aby utvorili spoločnú budúcnosť. Európske krajiny a národy sú charakterizované pohľadom do minulosti, základom ich identity je spoločná spomienka na príbeh predkov a práve z týchto dôvodov sú problematickejšími cieľovými krajinami pre prisťahovalcov. Výnimku snáď do istej miery predstavovalo Francúzsko, ktoré „svoju identitu

sú charakterizované pohľadom do minulosti, základom ich identity je spoločná spomienka na príbeh predkov a práve z týchto dôvodov sú problematickejšími cieľovými krajinami pre prisťahovalcov. Výnimku snáď do istej miery predstavovalo Francúzsko, ktoré „svoju identitu nezaložilo len na historickej minulosti, ale aj na politickej budúcnosti, teda na vedomej voľbe republikánskej formy vlády.“ Táto politická forma mala vyjadrovať hodnoty platné pre celé ľudstvo a tak sa Francúzsko mohlo považovať za pravú vlasť všetkých slobodomyselných ľudí, nech žili na ktoromkoľvek mieste planéty. Tento revolučný univerzalizmus činil Francúzsko relatívne otvoreným a inkluzívnym voči prisťahovalcom.“⁶

Multikulturalizmus je živý v štátoch, v ktorých obyvatelia pochádzajú z rozdielneho kultúrneho prostredia a v niektorých z nich sa uplatňuje aj ako konkrétna politika štátu.

Cieľom je politicky zjednotiť všetkých občanov bez ohľadu na ich pôvod, rasu či presvedčenie, a to tak, že si pokiaľ možno zachovávajú svoje kultúrne odlišnosti.

6 BARŠOVÁ A, BARŠA P.: *Prísteľovalecť a liberálny štát – Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*, Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 2005, s. 32. ISBN 80-210-3875-6

Multikulturalizmus môžeme definovať ako:

- stav prelínania a koexistencie rozličných kultúr na určitom území
- bytie charakterizovaný kultúrnou (a etnickou) rôznorodosťou
- koexistencia veľa (sub)kultúr v spoločnosti
- aktivity/politika smerujúca k zachovaniu viacerých kultúr/etník v komunite/štáte
- vládna politika, ktorá podporuje existenciu viacerých odlišných kultúrnych skupín
- cieleňá činnosť/politika podporujúca (národnosťné) menšiny v komunite/štáte
- aktivity podporujúce rôznorodosť kultúr a ich nositeľov na pracovisku/v komunite/štáte.

Multikulturalizmus v modernej spoločnosti ma mnoho podôb. Od formálno-legislatívnych až po komunitnú úroveň. Cieľom je zabrániť diskriminácii a xenofóbnym praktikám. Cieľom lídrov modernej spoločnosti/komunity/manažmentu by malo byť dosiahnutie rovnosti a spravodlivosti pre všetkých jej členov.

3. PRAKTICKÉ DOPADY MULTIKULTURALIZMU NA MEDZINÁRODNÝ MANAŽMENT ORGANIZÁCIÍ

Pracovať v medzinárodnom prostredí pre manažment sociálnej organizácie znamená adaptovať sa v rámci rôznych ekonomických, politických, právnych, technických, sociálnych ale tiež kultúrnych a historických podmienok. S rastúcou internacionalizáciou vykonávania sociálnej činnosti je stále väčšia miera pozornosti venovaná schopnosti pracovať efektívne v odlišnom kultúrnom prostredí, adaptovať svojich zamestnancov na iné (pre nich nové) sociokultúrne pomery a dokonca využiť vo vlastnom vnútroorganizačnom systéme riadiace prístupy, ktoré vznikli v inom kultúrnom kontexte a ukázali sa ako prínosne. Hovoríme o tzv. medzinárodnom manažmente, ktorého súčasťou je i riadenie kultúrnej diverzity sociálnej organizácie. Súčasťou praktickej kultúrnej diverzity sociálnej organizácie by mala byť i aktívna pomoc a supervízia pri začleňovaní sa pracovníka pochádzajúceho z inej kultúry do pracovného prostredia formovaného najmä dominantnou kultúrou.

Súčasťou manažmentu veľkých organizácií sa stále častejšie stávajú nositelia rôznych kultúr. Je v záujme organizácie, aby pritiahla najtalentovanejších jedincov nielen do svojho vedenia. Sociálne organizácie v tomto smere nie sú výnimkou. Už dávno sú preč časy, keď ich činnosť limitovali štátne hranice – i keď tie treba i naďalej rešpektovať, najmä ohľadom aplikácie národných štandardov a legislatívy. Moderná sociálna organizácia dneška má erudovaný a medzinárodný tím pozostávajúci z najlepších expertov vo svojej oblasti.

Obrázok 1 – Multikultúrne prostredie organizácie a firiem

Zdroj: <http://climb.pcc.edu/blog/useful-tips-for-effectively-leading-multicultural-teams>

Medzi najvýznamnejšie výskumy v tejto oblasti patrí práca Geerte Hofstedeho, ktorý pre popis kultúrnej diverzity použil 4 základne charakteristiky:

- rozpätie moci
- individualizmus versus kolektivismus
- maskulinitu versus feminitu
- vyhýbanie sa neistote

Svoj výskum zamerl na zrovnávanie národných kultúrnych hodnôt a ich konkrétne prejavy v oblasti rodiny, školy, pracoviska a podniku. Zahrnul tam aj oblasť verejného života. Pre ilustráciu a vzhľadom na limitovaný rozsah príspevku uvádzame tento príklad:

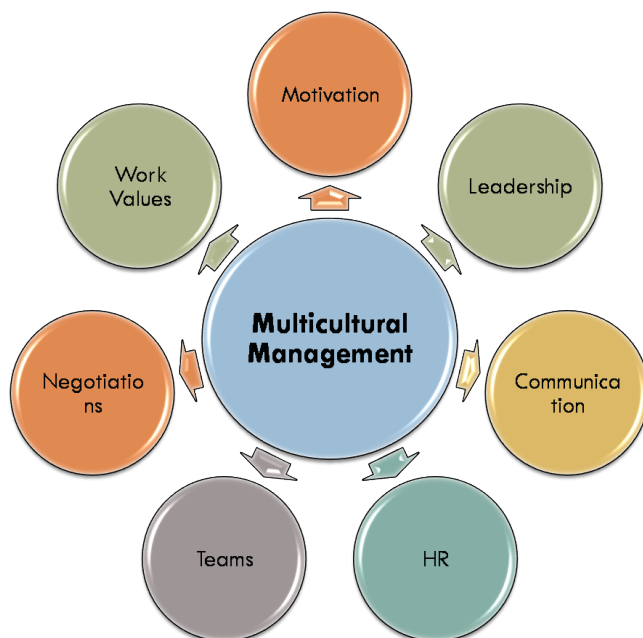
Rozpätie moci

Vyjadruje mieru do akej menej mocní členovia spoločnosti očakávajú a sú ochotní akceptovať nerovnomerné rozloženie moci a vplyvu.

Ludia v spoločnostiach s veľkým rozpätím moci považujú nerovnosť za prirodzenú záležitosť. V pracovnom (firemnom) prostredí sa stretávame s výraznou hierarchizáciou, centralizáciou moci v rukách jednotlivca (úzkej skupiny jednotlivcov) a privilégiami pre pracovníkov s vyšším postavením. Pomerne mnoho času sa pritom venuje dohliadaniu a kontrole. Mzdový systém vykazuje veľké rozpätie plátov medzi vrcholovými a najnižšími pozíciami. Manuálna práca ma omnoho nižší status ako práca úradnícka. Viac uznávaní a rešpektovaní bývajú starší nadriadení ako mladší.

Naopak v kultúre malého rozpätia moci sa podriadený a nadriadený považujú za rovných pričom hierarchický systém pre nich znamená určitú nerovnosť rolí, ktorá vyplýva zo situácie. Ten kto je dnes podriadeným môže byť zajtra šéfom.

Obrázok 2 – Aspekty multikultúrneho manažmentu

Zdroj: <https://crossculturalindrani.wordpress.com/2012/04/27/multicultural-management>

Malé rozpätie moci je typické pre severnú Európu (Fínsko, Nórsko, Švédsko, Dánsko). Dalo by sa povedať, že do určitej miery i pre Nemecko. Naopak o niečo vyššiu mieru rozpätia moci uplatňujú prekvapivo Francúzi a Belgičania. Nadpriemerne rozpätie moci majú Japonci a extrémne vysoké krajiny Latinskej Ameriky, arabských krajín, Indie a Indonézie.

4. ELEMENTY MEDZINÁRODNEJ KULTÚRY NA PRACOVISKU

Charakteristiku krajiny dotvárajú a jej kultúru tvoria jednotlivé elementy, ako sú čas, priestor, verbálna a neverbálna komunikácia, náboženstvo, ale aj úroveň formálnosti tej – ktorej spoločnosti.

Pretože čas, priestor a formálnosť európskej kultúry je úzko zviazaná v rámci internacionalizácie ekonomiky a jej globalizácie aj s neeurópskymi kultúrami, upozorníme aj na odlišnosti medzi kultúrami, pretože bez nich nemožno hovoriť o meniacom sa multikultúrnom prostredí.

V rámci interkultúrnej komunikácie sa najvýraznejšie prejavujú tieto elementy kultúry: **čas**, **priestor** a **úroveň formálnosti** spoločnosti (tzn. spoločenské rozvrstvenie). Pre ilustráciu (a limity rozsahu príspevku) si vyberieme element času:

Čas verzus alebo „Dnes zase meškal!!“

Rôzne kultúry majú rozdielne chápanie a vnímanie času, čo súvisí s viacerými činiteľmi, medzi ktoré patrí geografické, historické a klimatické hľadisko, ale závisí

to aj od toho - ktorého človeka. Nikdy nesmieme zabúdať, že v každej kultúre sa nájdu jedinci s odlišným, niekedy aj protichodným prístupom k času, než je ten, ktorý sa uvádza ako typický pre danú kultúru. A neplatí to len o čase, ale aj o všetkých ostatných elementoch.

Väčšina autorov nášho aj európskeho priestoru delí jednotlivé regióny sveta podľa prístupu k času na tri skupiny:

1. **silne monochronické** kultúry: severná Európa (vrátane Veľkej Británie a Holandska), nemecky hovoriace európske krajiny, Severná Amerika, Japonsko,
2. **mierne monochronické** kultúry: južná Európa, stredná a východná Európa (vrátane Českej republiky a Slovenskej republiky), Austrália a Nový Zéland, **Singapur, Hongkong, Taiwan, Čína, Južná Kórea**,
3. **polychronické kultúry**: arabské krajiny, Afrika, Latinská Amerika, južná a juhovýchodná Ázia.

Niektoré krajiny alebo ich predstavitelia v súčasnosti môžu čiastočne korigovať tradičný prístup k času a prestupovať z jednej skupiny do druhej (časť japonskej, ale i časť americkej kultúry). Sú krajiny, kde prístup k času je rozdielny podľa toho, či ide o sever alebo juh územia (napr. severné a južné Taliansko).

Tabuľka: Charakteristiky ľudí rôznych kultúr

Charakteristiky ľudí z kultúry:		
	<i>Monochronickej</i>	<i>Polychronickej</i>
Venujú sa	jednej veci	viacerým veciam súčasne
Časové rozvrhy a plány	berú vážne	nie sú dogma, možno ich porušiť
Za najdôležitejšie považujú	prácu	rodinu a interpersonálne vzťahy
Súkromie	dôležité	aktívne kontakty s druhými ľuďmi
Pracujú	nezávisle od druhých	s viacerými ľuďmi súčasne

Mnohokrát v rámci osobných kontaktov môžu ľudia z afrických a ázijských krajín považovať našu zameranosť na čas za urážku, najmä v situáciách, keď sa striktnne snažíme dodržať čas začatého obchodného rokovania, jeho priebeh, alebo požadujeme od nich, aby plnili záväzne a presne konečné termíny, na ktorých sa predtým dohodneme. Je to pochopiteľné, pretože príslušníci týchto kultúr považujú vzájomný vzťah, ktorý sa vytvorí medzi komunikujúcimi partnermi, za nadradený čas. Čas im nevládne, oni si ho prispôsobujú tak, ako im to vyhovuje.

To isté platí aj o procese rozhodovania sa. Kým Severoameričania sa rozhodujú okamžite, ľudia z ázijských krajín vtedy, keď kontrakt dosiahne želaný vývinový stupeň. Akoby tu platilo španielske: „hasta quando usted qierra!“, čo v preklade znamená pozdrav: „dovidenia, kedy len budete chcieť!“

Kultúrna vnímavosť, ale aj tolerancia sú popri ďalších vlastnostiach a schopnostiach (komunikačné schopnosti, trpezlivosť, schopnosť načúvať, empatia, analytické uvažovanie, zdvorilosť, zdravé sebedomie, sebakontrola a ďalšie) nevyhnutnou výbavou ľudí, ktorí sa kontaktujú s predstaviteľmi iných kultúr.

Národná mentalita teda vytvára základ pre spoločenské styky ľudí, zároveň však môže dať impulz na nepochopenie sa.

5. RIADENIE MULTIKULTÚRNEJ DIVERZITY V PRACOVNOM PROSTREDÍ ORGANIZÁCII

Multikultúrne prostredie sa vyznačuje prvkami kultúrnej diverzity. V prípade sociálnych organizácií má svoje špecifiká. „Sociálna práca sa vyvinula z humanitárnych a demokratických ideálov a jej hodnoty sú založené na rešpektovaní rovnosti, hodnoty a dôstojnosti všetkých ľudí“⁷

Podoba a efekty kultúrnej diverzity sa v medzinárodne činných spoločnostiach menia podľa toho v akom štádiu internacionalizácie sa konkrétna sociálna organizácia (firma) nachádza. V prípade, že spoločnosť pôsobí iba na domácom trhu je kultúrna diverzita ovplyvnená iba do tej miery v akej zamestnáva migrantov a ako je nútená/ochotná ich integrovať do svojho pracovného prostredia. Takáto forma kultúrnej diverzity sa nijak neprejavuje vo vzťahu k zákazníkom.

V prípade, že spoločnosť rozširuje svoje pôsobenie na zahraničné trhy je nutné prispôsobiť jej prístup, spôsob komunikácie i výber ponúkaných produktov zahraničným realitám. Kultúrna citlivosť je v tejto fáze mimoriadne významná nielen k potenciálnym zákazníkom ale aj vo vzťahu k zahraničným zamestnancom.

V prípade internacionalizácie spoločnosti sa tento proces nezaobíde bez špeciálneho programu rozvoja manažérov v oblasti multikultúrnych kompetencií.

Oblasť rozvoja by mala byť sústredená najmä na poznanie kultúrnych rozdielov súčasného sveta a ich hodnotových systémov, úlohy interkultúrnej komunikácie v medzinárodnom obchode a podnikaní a osobitostí európskych a mimoeurópskych regiónov. K rozvoju schopností a zručností patrí schopnosť rozlišovať jednotlivé elementy kultúry (čas, priestor, tradície) a negatívne kultúrne javy (kultúrny etnocentrizmus, kultúrny šok, stereotypy). Veľmi dôležité je rozvíjať schopnosť manažérov v orientácii v multikultúrnom pracovnom prostredí, priviesť ich k chápaniu osobitostí cudzích regiónov a naučiť ich byť tolerantnými.

Európsky priestor v ktorom žijeme sa stáva aj príchodom ľudí z iných kultúr multikultúrnym, multietnickým spoločenstvom so svojou vlastnou identitou. Nová európska realita je nevyhnutne spätá s poňatím európskej kultúry, európskeho vedomia, európskeho občianstva, európskej dimenzie a európskej identity.

6. TRENDY V OBLASTI ROZVOJA MULTIKULTÚRNEHO PROSTREDIA V ORGANIZÁCIACH

Sociálna práca je komplexná vedecká disciplína a praktická oblasť ľudskej činnosti, ktorá sa neustále vyvíja. Nositeľmi programu sú sociálni pracovníci a vedci v oblasti sociálnej práce. Cieľom sociálnej práce je pomôcť jednotlivcom, skupinám a spoločenstvám komunikovať so sociálnym systémom, v ktorom sú tieto cieľo-

⁷ OLÁH M., SCHAVEL M.: *Úvod d štúdiá a dejín sociálnej práce*, Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava, 2006, s. 11. ISBN 80-969449-6-

vé skupiny umiestnené (Oláh et al., 2012). Súčasný sociálny systém jednotlivých krajín reagujú aj na globalizačné trendy a na zavedenie medzinárodných prvkov. Sú tiež súčasťou multikultúrnej zmeny. Príkladom je riešenie situácie Slovákov, ktorí dlho žijú a pracovali v Spojenom kráľovstve Veľkej Británie a Severného Írska, slovenských zdravotných sestier v Rakúsku alebo životnej situácii detí pochádzajúcich zo zmiešaných manželstiev s členmi iných kultúr.

Rôzne komunity majú rôzne etické vzorce, morálka a etika jednotlivca priamo súvisia s ich príslušnosťou k určitej spoločnosti, komunite. Tolerantná koexistencia viacerých národov a národností v multikultúrnej spoločnosti znamená vedieť, porozumieť a prijímať „rozdiely“ druhého. Všetky tieto aspekty by mal v praxi uplatňovať moderný sociálny pracovník, najmä v prípadoch, keď je prítomný medzinárodný prvok (sobášne členov rôznych kultúr, bezdomovcov v cudzine, utečenci, migranti atď.).

⁸ OLÁH M. a kolektív: *Metódy sociálnej práce v praxi*, Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava, 2012, s. 5. ISBN 978-80-8132-039-2.

V období september až október 2017 sme robili výskum na vzorke 100 respondentov pracujúcich v oblasti manažmentu a sociálnej práce. Prieskum bol kombinovaný – kvantitatívno-kvalitatívny. Prebiehal formou dotazníkov (distribúovaných elektronicky a papierovou formou) a otvorených rozhovorov. Respondentom sme položili niekoľko zásadných otázok týkajúcich sa ich skúsenosti a vnímania v oblasti multikultúrneho manažmentu. Na otázku ako vnímajú problematiku multikultúrneho manažmentu v oblasti klinickej sociálnej práce – či za veľmi dôležitú, stredne dôležitú, málo dôležitú alebo nerelevantnú sa 32 % (zo 100) vyjadrilo, že táto téma je veľmi dôležitá a 30 % ju považuje za stredne dôležitú. Z uvedeného vyplýva viac ako 62 % relevancia tejto témy pre manažérskych a výkonných pracovníkov sociálnych a odborných organizácií. Ďalej sme sa pýtali či si myslia, že táto téma bude v budúcnosti narastať na význame. 87 % respondentov sa vyjadrilo, že „určite áno“. I z tohto vidieť, že otázka multikulturality je dôležitá aj v klinickej sociálnej praxi. Respondenti sa mali vyjadriť, tiež k najväčším prekážkam v oblasti prechodu na multikultúrnú spoločnosť v podmienkach Slovenska. Ako najväčšie prekážky uviedli: nedostatočná osвета v danej oblasti (63 %), strach z inej kultúry (59 %), predsudky (53 %), málo skúsenosti s ľuďmi z iných kultúr (42 %) a vyhlásenia politikov na tému migrantov (41 %). Za najväčšie pozitíva multikultúrneho prostredia uviedli: kultúrne obohatenie a prenos know how (69 %), spestrenie a rôznorodosť tímu (54 %), možnosť spoznať a zažiť inú kultúru (52 %). Viacerí respondenti v rozhovoroch uviedli, že Slovensko stále vnímajú ako relatívne kultúrne uzatvorenú krajinu s malo tradíciou v oblasti prieniku kultúr a multikultúrneho manažmentu. Z uvedeného vyplýva, že je potrebné robiť osvetu a vzdelávanie v danej oblasti aj na úrovni riadenia sociálnych organizácií.

Mnohé úspešné medzinárodné organizácie na tieto účely vyvinuli vlastné vzdelávacie programy, prípadne využívajú služby renomovaných poradenských agentúr. Cieľom je čo najlepšie pripraviť svojich pracovníkov (klientov) na bezproblémovú spoluprácu v medzinárodnom prostredí globalizujúceho sa sveta.

V rámci Slovenskej republiky existuje niekoľko inštitúcií, ktoré sa venujú problematike prípravy pracovníkov pre oblasť medzinárodných vzťahov. Medzi ne patria:

- Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave – Diplomacká akadémia Inštitútu medzinárodných vzťahov Karola Rybáríka (predtým Ústav medzinárodných vzťahov)
- Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov v Banskej Bystrici
- Vysoká škola medzinárodných a verejných vzťahov Praha – Inštitút v Bratislave
- Stredoeurópska vysoká škola v Skalici
- Univerzita Komenského v Bratislave - Útvar pre jazykovú a odbornú prípravu (ÚJOP) – zameraný na prípravu cudzincov na život na Slovensku
- a mnohé iné.

Na trhu však absentuje ucelený vzdelávací program s fokusom na potreby organizácii sociálnej práce. Ich činnosť je totiž špecifická tým, že nefungujú na princípoch dosahovania zisku ale za účelom rozvoja spolupráce a poskytovania verejno-prospešných služieb. Tomu sa prispôsobuje i jazyk komunikácie a hodnotové postoje jednotlivých členov pracovných tímov. Nie je teda možné šablonovito aplikovať princípy vzdelávania a rozvoja pracovníkov, ktoré sú typické pre podnikateľskú sféru.

„Pracovný trh odmeňuje vysokú úroveň dosiahnutého vzdelania a zručnosti“⁴⁹ I preto by mali manažéri (sociálnych) organizácii dbať na rozvoj kľúčových kompetencií svojich zamestnancov.

ZÁVER

Problematika multikulturalizmu nadobúda čoraz väčšiu pozornosť manažmentov medzinárodných (sociálnych) organizácii. Je to oblasť, ktorá bude čoraz viac determinovať každú oblasť medzinárodných sociálnych a vzdelávacích aktivít. I preto sme sa rozhodli pre tento príspevok. Je teraz veľkou výzvou pre vzdelávací sektor (verejný i súkromný), aby vytvoril dostatočné portfólio vzdelávacích produktov a tak sa pripravil na zvýšený záujem o túto problematiku.

Moderná organizácia dneška by mala obsahovať prvky multikultúrneho riadenia. Náš výskum ukázal veľký význam (62%) tejto oblasti v praktickom živote sociálnych organizácií. Ako hlavné prekážky prechodu na multikultúrnu spoločnosť v podmienkach Slovenska boli identifikované nasledovné dôvody: nízke vzdelanie a osвета v téme, strach z iných kultúr, predsudky, malé skúsenosti ľudí s inými kultúrami a vyhlásenia politikov v oblasti migrantov. Medzi najpozitívnejšie aspekty multikultúrneho prostredia boli identifikované: kultúrne obohatenie a transfer know-how, rozmanitosť a obohatenie tímu, schopnosť učiť sa a prežívať inú kultúru. Najviac hodnotenými hrozbami boli „strata vlastnej kultúrnej identity“ a „mzdová politika dumpingu“.

Lídri organizácii a firmam by sa mali snažiť o získanie najlepších talentov v danej oblasti a ich rozvoj tak, aby organizácia mohla čeliť výzvam zajtrajška. Budúcnosť

patri multikultúrnosti v globálnom svete. Na to je potrebné pripraviť ľudské zdroje už dnes. Vhodnou cestou je ich neustále vzdelávanie a osobnostný rozvoj.

LITERATÚRA:

- BARŠOVÁ A., BARŠA P.: *Přistěhovalectví a liberální stát – Imigrační a integrační politiky v USA, západní Evropě a Česku*, Masarykova univerzita v Brně, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 2005, s. 32. ISBN 80-210-3875-6
- DIRGOVÁ, E.: *Multikultúrna komunikácia ako nástroj zvyšovania výkonnosti podnikov*. In: *Disputationes Scientifcae Universitatis catholicae in Ružomberok*. -Ružomberok: Katolícka univerzita, 2009, roč. 9, č. 2, -ISSN 1335-9185
- DIRGOVÁ, E.: *Nezamestnanosť v kontextoch transformácie, modernizácie a globalizácie*. In: *Sympóziium manažment '06 - Žilina: Fral ŽI*, 2006. -ISBN 80-8070-572-0
- DIRGOVÁ, E.: *Podniková kultúra ako atribút úspešnosti firiem*. In: *Zborník z Týždňa vedy a techniky*. – Ružomberok: PF KU, 2008.
- DIRGOVÁ, E. – KALANIN, P.: *Filozoficko – etický pohľad na človeka v núdzi*. In: *Posolstvo Jána Pavla II. pre dnešný svet. "Chudoba cez prizmu sociálnej náuky Cirkvi, spoločenských a ekonomických vied."* – Poprad: PF KU, 2009. – ISBN 978-80-8084-459-2
- JURČOVÁ, D.: *Krátky slovník základných demografických pojmov*. INFOSTAT Bratislava, 2002, S.28
- OECD Kolektív: *OECD360 Slovenská republika 2015*, OECD, Bratislava, 2015, s. 33, ebook: www.oecd.org/slovakia
- OLÁH M., SCHAVEL M.: *Úvod do štúdia a dejín sociálnej práce*, Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava, 2006, s. 11. ISBN 80-969449-6-7
- OLÁH M. a kolektív: *Metódy sociálnej práce v praxi*, Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, Bratislava, 2012, s. 5. ISBN 978-80-8132-039-2.

Alicja Żardecka

Uniwersytet Kaizmierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz,
Poland

E-mail: alicजारdecka@gmail.com

Wybrane aspekty języka w komunikowaniu politycznym / *Selected aspects of the language in political announcing*

Abstract

The article includes characteristics of chosen elements of announcing within the policy action. The whole constitutes the inspection of selected aspects of political announcing with reference to the specificity of verbal interaction on the line sender (politician) - recipient (electorate, electors). A theoretical introduction concerning the language and his function was in an article. Next a specificity of political announcing and comprehending the effectiveness with reference to the transmission of senders of political announcements was characterised. Moreover an impelling function of linguistic action was described in political announcing to interactive operators. They also referred to persuasion and propagating, the incitement, the campaigning and the manipulation as inherent elements of political announcing.

Keywords: language; political announcing; incitement; persuasion; linguistic manipulation.

1. WPROWADZENIE

Nawet na płaszczyźnie komunikowania politycznego trudno nie nawiązać do koncepcji wybitnych badaczy języka. Działania językowe w obrębie polityki są niemalże identyczne jak te w codziennej komunikacji, z tym że polityczny przekaz silniej i na większą skalę uwarunkowany jest zjawiskiem manipulacji, nakłaniania czy propagandy. W codziennym zastosowaniu, takich pojęć jak komunikowanie polityczne i propaganda używa się zamiennie, co należy uznać za błędne generalizowanie. co Artykuł traktuje o najważniejszych, zdaniem autorki, aspektach komunikowania politycznego w obrębie działania językowego. Charakterystyka podjętych zagadnień wymagała dość szerokie spojrzenia na literaturę zarówno z zakresu nauk społecznych i politycznych, jak również gramatyki komunikacyjnej. Niniejsze rozważania mają na celu przedstawienie specyfiki komunikowania politycznego w szczególności w interakcji na linii polityk – wyborca. Bo-

gaty zbiór wybranego piśmiennictwa pozwala wieloaspektowe zrozumienie takich pojęć jak: propaganda, perswazja, agitacja czy manipulacja językowa. Punktem wyjścia stało się jednak odniesienie do funkcjonalności języka, którego funkcje uwarunkowane są społecznym kontekstem jego użycia.

2. O JĘZYKU I JEGO FUNKCJACH W UJĘCIU KOMUNIKACYJNYM

W myśl zasady komunikatywizmu - język jest współkodem. Stąd też użytkownik języka w określonej sytuacji komunikacyjnej jest równocześnie użytkownikiem zarówno języka, jak również innych kodów. Jego skuteczność w porozumiewaniu się zdeterminowana jest umiejętnością korzystania przez niego z różnorodnych właściwości tworzących sytuację komunikacyjną systemów (Sawicka 2006: 206).

Warto zwrócić uwagę na definicję Tadeusz Milewskiego, który uznaje, że język jest po prostu niezbędną częścią składową mowy Milewski 2004: 5). Definiuje go jako system norm społecznych, trwałych oraz abstrakcyjnych, który reguluje określoną część znaków mowy o charakterze sygnałów semantycznych, konwencjonalnych, dwuklasowych i fonemowych (Milewski 2004: 21).

W rozumieniu tego, co w języku najistotniejsze, należy nawiązać przede wszystkim do koncepcji Ferdinanda de Saussure'a. Uznaje on język jako system znaków cechujący się autonomią i „własnym porządkiem”, a ponadto „wytwór społeczny, którego istnienie pozwala jednostce na wykonywanie zdolności mówienia” (Paveau 2009: 78 - 79). Jako, że jest systemem znaków wyrażającym pojęcia, może zostać zestawiony i porównany z pismem, alfabetem głuchoniemym, symbolicznymi obrzędami, formami towarzyskimi etc., ale jest najważniejszym z tych wszystkich systemów (Saussure 1991: 36-37).

Należy zauważyć, że na płaszczyźnie wszystkich znanych dotąd systemów porozumiewania się, zarówno w świecie ludzkim, jak i poza nim, to właśnie język jest „najbardziej skomplikowany i zarazem najdoskonalszy”, a co najważniejsze powszechny (Laskowska 1985: 7).

Punktem wyjścia dla rozważań o języku w ujęciu komunikacyjnym, niech będzie definicja A. Awdiejewa i G. Habrajskiej, gdzie „język to proces werbalizacji przez człowieka jego intencji przedstawieniowej (gdy celem jest opis rzeczywistości) i pragmatycznych (gdy celem jest wpływanie na przekonania i/lub zachowania odbiorcy), realizowana w postaci różnych gatunków tekstu” (Awdiejew i Habrajska 2004: 19). Badacze podkreślają, że rozumienie języka jako częściowe uporządkowanie systemowe wymaga rozumienia również pojęcia systemu językowego, szczególnie w rozważaniach na gruncie gramatyki komunikacyjnej. W myśl tego, zdefiniowany został jako „układ utartych (trywialnych, znanych wszystkim, niekomunikatywnych) skojarzeń form i treści, stanowiących repertuar językowy (zbiór środków językowych wraz z regułami ich użycia komunikacyjnego), z którego mówiący wybiera potrzebne mu w procesie generowania tekstu elementy” (Awdiejew i Habrajska 2004: 20).

Język realizuje określone *funkcje*, które uwarunkowane są społecznym kontekstem jego użycia. W ramach wprowadzenia należy wskazać na prace Michaela A.K. Halliday'a, który w reprezentuje socjo - funkcjonalne podejście do języka, tj. łączy wymiar społeczny do dziedziny językoznawstwa (Paveu i Sarfati 2009:158). Badacz wskazuje szczególnie na rozróżnienie *funkcji w obrębie struktury* tj. dystynktywnej, semantycznej oraz syntaktycznych (Halliday 1980: 484-485). Dostrzega także funkcje języka odnoszące się do praktycznego zastosowania przy zaistnieniu określonej sytuacji werbalnej (Filipiak 1994: 35-47). M.A.K. Halliday wyróżnia następujące funkcje języka w odniesieniu do konkretnych, realizowanych potrzeb (Halliday 1980: 49):

1. instrumentalna – potrzeba materialna (dot. dóbr i usług), potencjał znaczeniowy danej funkcji: *chęć*;
2. regulacyjna – potrzeba posiadania kontroli nad innymi, potencjał znaczeniowy danej funkcji: *rób co Ci każe*;
3. interakcyjna – potrzeba nawiązywania i utrzymywania kontaktu z osobami znaczącymi, potencjał znaczeniowy danej funkcji: *ty i ja*;
4. osobista – potrzeba wyrażania własnej indywidualności i świadomości, potencjał znaczeniowy danej funkcji: *to ja*;
5. heurystyczna – potrzeba rozwiązania problemów tworzonych w świetle własnych spostrzeżeń, potencjał znaczeniowy danej funkcji: *powiedz mi dlaczego*;
6. imaginacyjna – potrzeba kreowania własnego środowiska, kontekstu dźwięków lub znaczeń, będących źródłem narracji, poezji czy pieśni; potencjał znaczeniowy danej funkcji: *wyobraźmy sobie, że*;

Badacz zakłada zatem, że istnieją podporządkowane każdemu poziomowi funkcjonowania języka zespoły środków leksykalno – gramatycznych, co wiąże się z zagadnieniem gramatyki komunikacyjnej (Kiklewicz 2008: 12).

Zdecydowanie najbardziej klasyczny podział funkcji języka przedstawia Karl Buhler. Badacz swym ujęciem zainspirował twórców innych koncepcji, w tym Romana Jakobsona. Wyróżnił trzy (Habrajska 2004: 92):

1. przedstawieniową (reprezentacyjną) – zorientowaną na rzeczywistość;
2. ekspresywną – zorientowaną na nadawcę;
3. impresywną – zorientowaną na odbiorcę.

Uszczegółowienia powyższego dokonał właśnie Roman Jakobson, który uzupełnił klasyfikację o trzy dodatkowe funkcje (Laskowska 2014: 19):

1. fatyczną – zorientowaną na kontakt;
2. metajęzykową – zorientowaną na kod;
3. poetycką – zorientowaną na komunikat.

Szczególne uwagi należy się pracy R. Gregorczykowej, która przedstawiła zmodyfikowaną koncepcję języka, zakłada bowiem istotę intencji nadawcy wobec odbiorcy i rzeczywistości. W swoich rozważaniach uwzględniła zatem teorię aktów mowy (Laskowska 2014: 20).

Należy dodać, że na gruncie gramatyki komunikacyjnej, podstawowym założeniem jest istnienie trzech poziomów opisu języka czyli ideacyjnego, interakcyjnego oraz metadyskursywnego. Jako pierwszy wyodrębnił je M.A. K. Halliday w 1973 roku, co wiązało się z funkcjami języka omawianymi wyżej.

3. SPECYFIKA KOMUNIKOWANIA POLITYCZNEGO

Zdaniem Stanisława Michalczyka w komunikowaniu politycznym zachodzą dwa procesy tj. polityczny oraz komunikowania (Michalczyk 2005: 16). Dorota Piontek zauważa, że zmediatyzowana rzeczywistość XXI wieku powoduje tożsamy odbiór powyższych procesów, tj. łączenie się dziedziny i zakresu przedmiotowego. Można również zatem przyjąć tradycyjne i wciąż aktualne ujęcie, iż komunikowanie polityczne to nic innego jak wymiana informacji pomiędzy: aktorami politycznymi, mediami i obywatelami, na temat spraw i wydarzeń zachodzących w sferze publicznej (Piontek 2011: 14-15).

Komunikowanie polityczne to forma komunikowania o intencji politycznej. W związku z tym zawiera w sobie retorykę przyjętą przez podmioty polityczne, nakierowaną na uzyskanie wymiernych korzyści. Co więcej dotyczy komunikatów płynących z widowni areny politycznej tzw. nie- polityków. Ostatnim substytutem są doniesienia o podejmowanych działaniach przez aktorów politycznych. Ten typ komunikatów wyraża się m.in. w notkach prasowych, relacjach z dyskusji i wszystkich innych formach dyskusji nacechowanych politycznie (Pawelczyk i Piontek 1999: 42-43).

Paweł Pawelczyk i Dorota Piontek wskazują na skondensowane ujęcie powyższych form. Pierwszą z nich ujmują jako komunikowanie elitarne i hegemoniczne, drugą w kontekście komunikowania petycyjnego, a trzecią korespondującą z komunikowaniem asocjacyjnym (Pawelczyk i Piontek 1999: 43). Powyższy odnosi się zarówno do polityków jak i jednostki spoza tego otoczenia. Obie strony w świetle istoty komunikowania politycznego uczestniczą w tym procesie, czy to w sposób werbalny czy wyrażając się mową ciała.

Monika Pabijańska za najistotniejsze w komunikowaniu politycznym uważa sprawną manipulację, zarówno językiem politycznym, przekazem treści, dialogiem i dyskursem. To właśnie język polityki zakłada dowolność użycia i determinowany jest intencjami nadawcy. Istotnym jest oddziaływanie na emocje odbiorców m.in. użycie haseł nakłaniających do poparcia oraz powoływanie się na autorytety i wartości (Pabijańska 2007: 130-131). Powyższe ujęcie ściśle odnosi się jednak do istoty manipulacji w ujęciu politologicznym, która nie jest przedmiotem artykułu, ale stanowi nieodłączny element języka polityki.

W interesujący sposób do języka polityki odnosił się Jerzy Bralczyk, który relacje na linii nadawca (polityk) a odbiorca (elektorat) postrzegał jako tzw. syndrom megafonu, który nie umożliwia zwrotności komunikacji (Bralczyk 1996: 125-126). To charakterystyczna cecha ocenzonego języka propagandy w czasach PRL-u. Współcześnie nastąpił znaczny zwrot i chociaż język polityki nadal określa się propagandowym, to odbiorcy komunikatu nie pozostają wobec niego bierni. Co

więcej, to publiczność (elektorat) określa niejako *rytm* politycznym poczynaniom, czemu wyrazem są konkretne nastroje społeczne. Szczególną formą reakcji odbiorców są komentarze internautów, np. popularne obecnie *memy*. Choć specyfika tych komunikatów nie pozwala na pełny obraz opinii i nastrojów elektoratu (Z prowadzonych przeze mnie badań w ramach rozprawy doktorskiej wynika, że *memy* internetowe o tematyce politycznej w znacznej mierze mają charakter przesmiewczy i ironiczny. Na reakcję wpływa m.in. anonimowość i specyfika socjolektu internetowego. To pozwala określić skuteczność przekazu, mierzonego po prostu reakcją na komunikat.

4. SKUTECZNOŚĆ PRZEKAZU I PERSWAZJA W KOMUNIKOWANIU POLITYCZNYM

Przekaz w komunikowaniu politycznym ma być przede wszystkim *skuteczny*. Jadwiga Puzynina wyjaśnia pojęcie *skuteczności* jako „osiąganie skutków czy też efektów świadomie lub instynktownie, jawnie lub niejawnie zamierzonych przez podmiot (w szerokim tego słowa znaczeniu *działający*) lub/i osiągnięcie skutków czyjś działania uznanych za dobre przez ich odbiorców lub przez mówiącego” (Puzynina 1999: 14). Trudno zatem nie odnieść się do pojęcia skuteczności na gruncie komunikowania politycznego. Podstawowym celem nadawcy politycznego jest wpływanie i zmienianie na pożądane przez niego postaw i opinii odbiorców. Służy temu dostosowanie języka i przekazu do oczekiwań elektoratu w możliwie najwyższym stopniu. Skuteczny przekaz w komunikowaniu politycznym to taki, który powoduje określoną, konkretną reakcję. Na gruncie komunikowania to aproba i poparcie elektoratu. Komunikatom politycznym zawsze towarzyszy intencja. Może odnosić się ogólnie do poparcia dla aktora politycznego czyli modyfikacji postaw lub utrzymania obecnych, ale oczekiwanych przez gracza. Po drugie, może dotyczyć jednego konkretnego elementu rzeczywistości społeczno – politycznej, np. poparcia dla zaproponowanych poprawek do ustawy czy nawet konfliktu z oponentem politycznym. Wachlarz zachowań i działań politycznych jest szeroki, ale zawsze zakłada skuteczność przekazu.

W literaturze podkreśla się, że komunikowaniu perswazyjnemu towarzyszy zamiar wywołania określonej zmiany zachowania odbiorcy lub zmiany jego postaw i przekonań. Marek Tokarz definiuje perswazję jako działanie gdzie „nadawca kieruje pewien komunikat do tych, których postawy chce zmienić” (Tokarz 2006: 194-196).

Andrzej Zwoleński definiuje perswazję jako metodę oddziaływania, która polega na skłanianiu ludzi do zaakceptowania naszych poglądów i celów na podstawie przekonywania, pozyskiwania ich zainteresowania, zrozumienia i aprobaty naszych zamiarów i racji (Zwoleński 2003: 257). G. Habrajska podkreśla, że na gruncie gramatyki komunikacyjnej pojęcie perswazji związane jest bezpośrednio nakłanianiem, namawianiem, przekonywaniem czy radzeniem. Przyjęła, że jest uświadomionym przez obserwatora działaniem werbalnym nadawcy, dążącym do zmiany postawy odbiorcy (Habrajska 2004: 108). Można zatem odnieść powyższe do płaszczyzny komunikowania politycznego.

Rafał. Zimny precyzuje pojmowanie perswazji jako „świadomą próbę podjętą przez pewną osobę, w celu wywołania zmiany postaw, przekonań lub zachowań innej osoby, bądź też grupy osób za pomocą transmisji pewnych informacji (Zimny 2008: 30).” W akcie perswazyjnym, by udało się otrzymać pożądaný efekt należy zadbać o odpowiednie środki docelowe. Przede wszystkim należy przyjąć plan działania, który powinien obejmować następujące kroki (Lewiński 1999: 45-46):

1. podjęcie uczestnictwa w dyskursie, które ma na celu zainteresować odbiorcę komunikatu przekazywanymi treściami. Można to osiągnąć min. za pomocą osoby nadawcy, przedmiotu dyskursu, obietnicy korzyści, bądź też oprzeć się na opinii eksperta;
2. zrozumienie przedmiotu perswazji co oznacza rozpoznanie audytorium komunikatu, czy dana treść trafiła na odpowiednich słuchaczy, jeżeli tak, to należy wzbudzić w nich pragnienie posiadania;
3. poddanie się perswazji poprzez nadanie komunikatu racjonalnego, bądź emocjonalnego. Wszystko uzależnione jest od audytorium i reklamowanego produktu;
4. utwierdzenie nabytych przekonań tj. akceptacja stanowiska nadawcy;
5. działanie - zgodne z założeniem nadawcy np. zakup promowanej marki.

Funkcja perswazyjna wyraża się w realizacji określonych celów, tj. społecznych oraz dyskursu perswazyjnego. Te pierwsze, przejawiają się w odniesieniu do zjawiska integracji społecznej, w którym to perswazja stanowi fundamentalny element. Za sprawą różnych dyskursów kształtuje się postawy odbiorcy adekwatne dla określonej grupy społecznej. Jednym z procesów gdzie ma zastosowanie perswazja jest właśnie kształtowanie społeczeństwa w dyskursie politycznym (Habrajka 2004: 109).

Istotnym aspektem perswazji jest kreowanie wizerunku perswadora, czyli nadawcy. Polega ono na podkreśleniu jego kompetencji i bazowaniu na szacunku w stosunku do pełnionej przez nadawcę roli społecznej. Najprostszym przykładem jest przekaz reklamowy, gdzie lekarz przekonuje o skuteczności leku. Stąd też nadawca musi być wiarygodny i wzbudzać zaufanie jako ekspert w danej dziedzinie (Habrajka 2004: 112).

Ponownie, nawiązując do gramatyki komunikacyjnej, Elżbieta Laskowska dostrzega, iż każdej wypowiedzi towarzyszy określony cel wobec odbiorcy. Przykładowo, nadawca komunikatu politycznego dąży: do przyjęcia przez odbiorców (elektoratu) informacji jako prawdziwej i/lub szczerzej. Po drugie, liczy na podzielenie przez odbiorców swojego sądu aksjologicznego i / lub doznawanie pożądanego przez siebie uczucia, a ponadto do tego, aby odbiorcy uczynili to, do czego ich nakłania (oddanie głosu w wyborach) (Laskowska 2008: 3).

Perswazja w komunikowaniu politycznym ma bezpośredni związek ze zjawiskiem propagandy jako szczególnej formy propagowania. Ponownie E. Laskowska przedstawia rozróżnienie powyższego na dwa rodzaje: propagandę informacyjną (nadawca – polityk dostarcza odbiorcy – elektoratowi wiedzy, jaką jego zdaniem

powinien posiadać, by osiągnąć perswazyjny cel, a także aksjologiczną która może polegać na zmianie perspektywy aksjologicznej odbiorcy (poprzez zmianę hierarchii wartości; jakości obiektu wartościowanego w obrębie tego samego systemu wartości; wzmocnienie, osłabienie i zerowanie przeżywania wartości) (Laskowska 2008: 4).

W kontekście perswazji trudno nie wskazać, na zjawisko agitacji, która ma na celu przyjęcie przez odbiorcę twierdzeń przemawiających za podjęciem działania, do których skłania go nadawca. Przykładem jest debata parlamentarna nad przyjęciem lub odrzuceniem poprawek do określonej ustawy. Cel perswazyjny ukierunkowany jest według typu odbiorcy, tj. aktywnego (na przykładzie debaty parlamentarnej – obecni na sali obrad) wobec, którego ma zastosowanie agitacja oraz odbiorcy pasywnego (np. widz śledzący stenogram z debaty parlamentarnej), do którego odnosi się propagowanie za sprawą wpływania na jego przekonania aksjologiczne (Laskowska 2008: 4).

5. NAKŁANIAJĄCY CHARAKTER DZIAŁANIA JĘZYKOWEGO

Omawiana powyżej perswazja w sposób bezpośredni wiąże się z nakłanianiem. Przypomnijmy, że w gronie funkcji działania językowego, na gruncie gramatyki interakcyjnej wyróżnia się funkcje modalne, emotywno-oceniające oraz działania. Co ciekawe wszystkie działania językowe realizujące powyższe funkcje mają charakter nakłaniający. Nakłaniają bowiem nadawcę do (Habrajska 2004: 99-100):

1. podjęcia negocjacji lub akceptacji sądu modalnego;
2. przyjęcia postawy aksjologicznej;
3. podjęcia oczekiwanego przez nadawcę działania.

Wszystkie trzy funkcje, realizowane są przez operatory interakcyjne. Obejmują one operatory modalne: pewności (np. *jestem przekonany, że..*), wykluczenia (np. *na pewno nie, z pewnością nie*) i przypuszczenia (*wydaje mi się, że, prawdopodobnie*). Te akty mowy realizowane są w strategiach weryfikacyjno – informacyjnych.

Druga grupę stanowią operatory emotywno – oceniające występujące w strategiach aksjologiczno – emotywnych, gdzie nadawca wyraża swoją ocenę lub emocje względem określonego stanu rzeczy.

Kolejne, czyli operatory działania mające zastosowanie w strategiach behawioralnych i obejmujące (Habrajska 2004: 99-100):

1. operatory realizujące funkcję nakłaniania (propozycje, prośby, żądania);
2. operatory realizujące funkcję gotowości (obietnice, zobowiązania, zakłady);
3. operatory realizujące funkcję rozstrzygnięcia (rady i ostrzeżenia).

Przykładowo, obietnice wskazują na korzyść odbiorcy, jaką przyniesie mu wykonanie działania do jakiego zobowiązuje się nadawca. W codziennej komunikacji brak realizacji obietnicy niesie ze sobą sankcje moralne np. zerwanie kontaktów. Z kolei w komunikowaniu politycznym odbiorca może ponownie nie wyrazić aprobaty dla nadawcy (polityka) i zrezygnować z poparcia. W tym zakresie war-

to wskazać na przykładowe konstrukcje językowe: *Obiecuję, że obniżę podatki, Zmniejszę wiek emerytalny*”, etc. (Habrajska 2004: 100-101).

6. MANIPULACJA JĘZYKOWA W KOMUNIKOWANIU POLITYCZNYM

Zdaniem J. Bralczyka zjawisko manipulacji „dotyczy przede wszystkim nie środków, lecz relacji między nadawcą a odbiorcą” (Bralczyk 2000: 249). Obejmuje zbiór metod oddziaływania na inne jednostki przy zastosowaniu utajonego przed nimi mechanizmu. Podstawową cechą określa się skrytość działania, co także w swojej literaturze akcentuje Mirosław Karwat.

Jedną z definicji manipulacji prezentuje Jadwiga Puzynina, zdaniem której obejmuje wszelkie działania mające na celu usilne kształtowanie postaw i zachowań innych ludzi, przy zastosowaniu środków uważanych za nieuczciwe (Puzynina 1985: 49). Podkreśla również, że kłamstwo nie stanowi swoistego narzędzia manipulacji (Puzynina 1985: 52). Ponadto dokonuje istotnego rozróżnienia manipulacji językiem, dotyczącej przekłamanego opisu językowego w kontekście znaczeń, a także manipulacji językowej opartej na manipulacji ludźmi narzędziem jakim jest język naturalny (Puzynina 1985: 49).

M. Karwat w swojej monografii charakteryzuje bardzo dogłębnie istotę manipulacji. Wskazuje na konkretne wyróżniki, m.in. (Karwat 2001: 19):

1. wykorzystywanie cudzych słabości;
2. ukrywanie celów działania przed otoczeniem;
3. odwracanie uwagi;
4. instrumentalne posługiwanie się potrzebami społecznymi i wartościami;
5. uprzedmiotawianie odbiorcy;
6. maskowanie rzeczywistego charakteru działania.

Manipulacja sama w sobie ma wiele negatywnych cech. Pomimo to, stanowi bardzo atrakcyjne narzędzie wywierania wpływu i sterowania społecznego w rękach specjalistów od PR. Warto wskazać wyznaczniki, na podstawie których manipulacja w oczach polityków zyskuje na atrakcyjności. Gracze polityczni ją cenią, gdyż daje możliwość ukrycia, przesłonięcia lub zatarcia braku poparcia społecznego przez grę pozorów, stwarzanie fasad, mistyfikację ideologicznych, pomaga zastąpić niedostateczne poparcie społeczne manewrami taktycznymi, wpływaniem na sytuację i układ sił tak, aby wymuszać jednocześnie nie zmuszając. Manipulacja służy także do zdobywania poparcia również u tych ludzi, którzy nie rozumieją, gdyż nie chcą (w wyniku uprzedzeń) lub nie są w stanie zrozumieć intencji danego podmiotu, także tych korzystnych dla siebie, a nawet u tych, których interesy, przekonania, zasady i dążenia są sprzeczne z tym, do czego zmierza podmiot sterowania. Trudno nie wskazać, że daje możliwość uniknięcia jawnego i frontalnego przeciwstawienia podmiotu tym, którzy mogą stracić na jego działaniach, nawet jeśli sami ani go nie wspierali, ani nie podejmowali z nim rywalizacji czy walki. Działanie manipulacyjne ułatwia zmniejszenie energetycznych kosztów pokony-

wania oporu innych (wysiłek na rzecz *wyprowadzenia w pole lub wmanewrowania* partnerów w korzystną dla siebie sytuację jest równie lub nawet bardziej wydajny jak perswazja, a mniej kosztowny i obusieczny niż przymus i przemoc). Należy również podkreślić, że manipulacja pozwala na zmniejszenie moralnych kosztów tegoż oddziaływania, przede wszystkim przez rozmycie lub zatarcie realnego stosunku sprawstwa i odpowiedzialności, gdyż możliwe jest i uniknięcie własnej odpowiedzialności i przerzucenie jej na innych, zaś wprowadzenie innych w błąd w kwestii celów i charakteru danego działania społecznego powoduje, że inicjator lub reżyser przedsięwzięcia zakończonym niepowodzeniem lub niekorzystnym dla zbiorowości może jednak nie utracić wiarygodności, zaufania, atrakcyjności. Umożliwia minimalizację ryzyka porażki, demaskacji, kompromitacji, bankructwa, izolacji, a nawet odwetu. Zdecydowanie więcej ryzykuje ten, kto namawia lub ten, kto przymusza a nawet ten, kto niszczy (bo jego przewaga może ustać) (Karwat 2001: 48-49).

Jak wskazuje G. Habrajska, manipulacja nie zawsze stanowi działanie nakierowane na niekorzyść odbiorcy. Pomimo, że praktycznie zawsze bywa, to są sytuacje, które uzasadniają jej zastosowanie, np. w procesie wychowawczym dzieci (Habrajska 2004: 120).

W komunikowaniu politycznym trudno jednak mówić o dobrych intencjach w stosunku do adwersarzy politycznych, a w interakcji z wyborcami celem jest zawsze uzyskanie poparcia.

LITERATURA:

- Awdziejew A., Habrajska G., Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej. t.I, Łask 2004.
- Bralczyk J., Język polityki i polityków, w: O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny, red. J. Miodek, Wrocław 1996.
- Bralczyk J., Manipulacja językowa, w: Dziennikarstwo i świat mediów, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Kraków 2000.
- Filipiak E., Funkcje języka, "Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia pedagogiczne" nr 27, Bydgoszcz 1994, s. 35-47.
- Habrajska G., Nakłanianie, perswazja, manipulacja językowa. „Acta Universitatis Lodziensis” nr 7, s. 95-125.
- Halliday M.A.K., Uczenie się znaczeń, w: Badania nad rozwojem języka dziecka, red. G. Shugar, M. Smoczyńska, Warszawa 1980.
- Karwat M., Sztuka manipulacji politycznej, Toruń 2001.
- Kilkiewicz A., Dwanaście funkcji języka, „LingVaria” nr 2 (6), s. 9-27.
- Laskowska E., Dyskurs parlamentarny w ujęciu komunikacyjnym, Bydgoszcz 2014.
- Laskowska E., Wartościowanie jako środek perswazji. w: Język, społeczeństwo, wartości, red. E. Laskowska, M. Jaracz, I. Benenowska, Bydgoszcz 2008.
- Lewiński P., Retoryka Reklamy, Wrocław 1999.
- Michalczyk S., Komunikowanie polityczne. Teoretyczne aspekty procesu, Katowice 2005.
- Milewski T., Językoznawstwo, Warszawa 2004.
- Pabijańska M., Psychomanipulacja w polityce: metody, techniki, przykłady, Wrocław 2007.
- Paveau M.A., Sarfati G.F., Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historycznego-porównawczego do pragmatyki, Kraków 2009.

- Pawełczyk P., Piontek D., Socjotechnika w komunikowaniu politycznym, Poznań 1999.
- Piontek D., Komunikowanie polityczne i kultura popularna. Tabloidyżacja informacji o polityce, Poznań 2011.
- Puzynina J., O pojęciu manipulacji oraz sensie wyrażenia „manipulacja językowa”, w: Nowomowa. Materiały z sesji naukowej na Uniwersytecie Jagiellońskim 16 i 17 stycznia 1981, Londyn 1985.
- Puzynina J., O pojęciu skuteczności, w: Skuteczność słowa w działaniach politycznych i społecznych, red. E. Laskowska, Bydgoszcz 1999.
- Saussure F. (de), Kurs językoznawstwa ogólnego, przeł. K. Kasprzyk, Warszawa 1991.
- Sawicka G., Język a konwencja, Bydgoszcz 2006.
- Tokarz M., Argumentacja, perswazja, manipulacja. Wykłady z teorii komunikacji, Gdańsk 2006.
- Zimny R., Kreowanie obrazów świata w tekstach reklamowych, Warszawa 2008.
- Zwoleński A., Słowo w relacjach społecznych, Kraków 2003.

Michał Głaczyński

Collegium Humanum-Szkoła Główna Menedżerska
Warsaw, Poland

Формирование системы управления экономическими рисками в условиях макроэкономической нестабильности / *Formation of economic risk management system in the conditions of mac- roeconomic instability*

ВВЕДЕНИЕ

Современный этап развития экономики в масштабах всего мира и конкретной страны характеризуется беспрецедентной нестабильностью и волатильностью всех рынков. Эта всеобщая тенденция обуславливает то, что проблема управления экономическими рисками становится одной из наиболее приоритетных. Растет и число субъектов, деятельность которых не только подчинена рискам, но и которые системно подходят к управлению рисками на основе новых технологий, методов, подходов, использования современной инструментальной базы. В условиях частых финансовых мировых кризисов и перманентной макроэкономической нестабильности необходимость концептуализации оценки рисков и формирования системы управления экономическими рисками значительно усиливается. Таким образом, актуальность темы не поддается сомнению.

Можно назвать достаточное количество ученых, внесших теоретический и практический вклад в развитие теории риска. Основоположниками теории риска и управления рисками являются Дж. М. Кейнс, Дж. Б. Кларк, Н. Луман, А. Маршалл, О. Моргенштейн, Ф. Найт, Дж. Нейман, А. Уиллет, Ф. Б. Хоули.

Дж. Б. Кларк, А. Уиллетт и Ф. Хоули рассматривали экономические риски, определяли их значение в предпринимательской деятельности.

В трудах О.Моргенштейна и Дж.Неймана также были развиты отдельные вопросы теории риска, отражающие взаимосвязь понятий «неопределенность» и «риск» и их вероятностно-математической трактовки.

Дж.М.Кейнс ввел в науку понятие «склонность к риску», рассмотрел категорию «неопределенность» касательно экономики. Ученый также разделил понятия «инвестиционные» и «предпринимательские» риски, одним из первых предложил классификацию рисков.

А.Маршалл определил источники возникновения предпринимательских рисков, введения «платы» за риски в результате заимствования и пр. Отдельные положения из его книг, в частности «Принципы политической науки», «Деньги, кредит и торговля», касающиеся рисков, положили начало развитию неоклассической школы риска.

В фундаментальной работе Ф.Найта «Риск, неопределенность и прибыль» было определено понятие риск как измеримая неопределенность, отличное от понятия «неопределенность».

В постсоциалистический период одной из первых работ, связывающих риск и предпринимательство, была подготовлена Б.А.Райзбергом. Ученый также раскрыл противоречия, связанные с понятием «риск».

Проблеме управления рисками, снижения их негативного влияния посвящены труды таких ученых, как У.Бек, К.Балдин, Г.Бехман, В.Буянов, М.Делягин, В.Иноземцев, Н.Макашева, Ю.Матвеев, Б.Райзберг и др.

Несмотря на значительность вклада указанных ученых, остается за пределами сфокусированного исследования формирование системы мер, инструментов, практик управления макроэкономическими рисками в условиях возрастающей неопределенности и нестабильности внутренней и внешней среды.

Объект диссертационного труда – управление экономическими рисками.

Предмет диссертационной работы – формирование системы управления экономическими рисками в условиях макроэкономической нестабильности.

Исследовательская проблема состоит в несоответствии между возрастающей сложностью идентификации и оценки экономических рисков и существующими методами и механизмами управления рисками, что требует разработки новых подходов и технологий в теории рисков и практике управления ними.

Тезис. В работе проверяется гипотеза касательно того, что построение эффективной системы управления рисками, которая включает политические, макроэкономические, финансовые и эколого-экономические (техногенные) риски, сможет преодолеть угрозы максимизации макроэкономической неопределенности и достижения точки сингулярности.

Целью диссертационной работы является обоснование системы управления макроэкономическими рисками в условиях нестабильности и волатильности макроэкономических процессов.

В соответствии с сформулированной целью решаются следующие **задачи**:

- обобщить подходы к понятиям «риск», «неопределенность», предложить их собственное научное трактование;
- дополнить классификацию макроэкономических рисков за счет введения нового вида макроэкономического риска – эколого-экономического;
- определить явление экономической сингулярности как угрожающей тенденции в условиях макроэкономической неопределенности;
- обобщить принципы, подходы, методы и инструменты управления рисками, субъектно-объектный состав;
- обосновать необходимость исследования инфраструктуры оценки и рейтингования рисков, очертить круг агентств, которые составляют профессиональную субъектную составляющую мониторинга рисков;
- идентифицировать способы и механизмы снижения негативного влияния материализации отдельных видов рисков;
- проанализировать макроэкономические, политические, экологические и финансовые риски европейских стран;
- предложить методику оценки странового риска, исходя из совокупности политических, экономических, финансовых и экологических индикаторов.

На защиту выносятся:

- определение совокупности принципов управления макроэкономическими рисками, которые охватывают все процессы, связанные с деятельностью субъектов управления рисками; превенции появления факторов, которые приводят к их материализации; идентификации и оценки рисков;
- обоснование необходимости расширения категоризации и классификации макроэкономических рисков за счет введения понятия «эколого-экономический риск»; «симбиотический риск» как риск, оказывающий влияние на развитие рискогенности в той области, куда он «мигрирует» из смежной среды распространения и эксплицирует разные комбинации смешанных рисков: политико-экологический, экономико-экологический, военно-экономический и др.;
- разработка системы управления рисками с использованием современного инструментария и международных подходов к их измерению, мониторингу, идентификации, предотвращению негативных последствий;
- авторская трактовка понятий «риск», которое включает его амбивалентный характер, «экономический риск», «макроэкономическая неопределенность», «экономическая сингулярность»; понятие «управление рисками» понимается как процесс перманентного мониторинга, учета и воздействия на факторы, которые приводят или могут привести к угрозам населению, производственно-экономическим системам, окружающей среды и/или к отклонению от желаемых или планируемых результатов для достижения наибольшей отдачи от потраченных средств и обеспечения состояния равновесия;
- обобщение практик оценки и измерения страновых рисков на примере

- европейских стран с использованием рейтинговых оценок международных рейтинговых агентств;
- углубление понятия «институциональные факторы макроэкономического риска», которые предложено разбить на несколько групп: факторы, связанные с несовершенством институтов; факторы, которые относятся к объективно существующим ограничителям институциональной среды; факторы, связанные с субъективными процессами принятия государственных решений, в том числе и стратегических;
 - формирование методики измерения страновых рисков, которая основывается на учете четырех категорий риска, включая политический, экономический, финансовый и экологический, подсчета балльной оценки показателей, которые характеризуют влияние выбранных факторов;
 - выявление тенденции возрастания макроэкономической неопределенности, которая вместе с политической и социальной неопределенностью показывает интенсивность проявления глобальных рисков в зоне сингулярности.

При подготовке работы использовались монографии, статьи, материалы исследований, аналитические отчеты международных организаций, статистические данные министерств и ведомств, другие публикации.

Методология. При выполнении диссертационной работы использовались общие и специальные методы исследования. В качестве основных методов, в рамках общего диалектического подхода к объекту исследования, использованы анализ и синтез, индукции и дедукции, сочетание общего и особенного, исторического и логического. В частности, метод анализа и синтеза позволил сделать научные обобщения, выводы и предложения; метод сравнительного анализа использовался для сравнения ряда показателей по европейским странам и более глубоко – для сопоставления данных по Республике Польша и Республике Болгария. Метод моделирования позволил создать модель управления риском и уменьшения неопределенности.

Работа состоит из введения, 3-х глав, 8-и параграфов, заключения, списка использованных литературных источников, приложения.

В первой главе **«Теоретические основы исследования категорий «риск» и «неопределенность» в аспекте экономической науки»** определяются подходы к изучению рисков; их видов; связь между риском и неопределенностью. Приводятся существующие классификации макроэкономических рисков. Исследуется явление неопределенности.

В параграфе 1.1 **«Риски: исследование сути и видов»** описываются риски, их виды, эволюция понятия «риск» в научном дискурсе.

Показано, что экономические риски связаны, с одной стороны, с возможностью (и опасностью) потери ресурсов, недополучения доходов по сравнению с планируемым или ожидаемым их количеством. С другой стороны, это сознательное поведение, направленное на получение платы за риск в виде вознаграждения, прибыли, процента.

А. Маршалл в 1890 году в работе «Принципы экономической науки» писал: «Существует категория риска ... которую можно охарактеризовать как предпринимательский риск (trade risks) ... Этот вид риска обусловлен колебаниями на рынках сырья и готовых изделий, непредвидимыми изменениями в моде, новыми изобретениями, вторжением новых и сильных конкурентов в их соответствующие районы и т.д. Однако существует риск и другой категории, его бремя ложится только на человека, работающего с заемным капиталом, и ни на кого другого; этот вид риска можно назвать *личным риском* (personal risks)».

Дж.М.Кейнс подверг критике труды сторонников неоклассической школы. Введя понятие «склонность к риску», мыслитель проводил четкое разграничение между риском, который поддается количественной оценке, и неопределённостью, которая возникает в результате случайных действий. Кейнс писал: Наши знания о будущем являются колеблющимися, туманными и неопределёнными» []. Революция, которую совершил Кейнс в экономической теории, связана с признанием *неопределенности* базисной характеристикой денежной экономики. Кейнс определил борьбу с неопределенностью в качестве одной из важнейших задач правительства [].

Несколько по-другому подходит к оценке неопределенности фон Мизес. Вопрос о природе неопределенности для Мизеса не представлял большого интереса. Ученый признавал сам факт принципиальной ограниченности знания, на основе которого люди действуют. «Самое большее, чего можно добиться относительно реальной действительности, — это вероятность» [].

Ф.Найт в работе «Риск, неопределенность и прибыль» [] Практическое различие между категориями риска и неопределенности состоит в том, что, когда речь идет о риске, распределение исходов в группе случаев известно либо благодаря априорным расчетам, либо из статистических данных прошлого опыта, тогда как в условиях неопределенности это не так по той общей причине, что ситуация, с которой приходится иметь дело, весьма уникальна, и нет возможности сформировать какую-либо группу случаев» [с.225-226]. В самой основе проблемы неопределенности в экономической теории лежит присущая самому экономическому процессу устремленность в будущее [там же, с.229].

Возможность уменьшения неопределенности зависит от двух основных совокупностей условий. Во-первых, если классифицировать по группам исходы, то неопределенности будут меньше, чем если эти исходы рассматривать по отдельности... Во-вторых, уменьшению неопределенности способствует то обстоятельство(или совокупность обстоятельств), что разные индивиды по-разному к ней относятся [там же, с.230].

Особую категорию представляют страновые риски. Теоретики управления рисками выделяют такие основные группы макроэкономических страновых рисков.

Национальный макроэкономический риск связан с кредитованием в условиях нестабильной внутренней экономической и политической среды. В условиях

глобализации этот вид риска будет расти, поскольку идет тенденция к увеличению кредитования иностранных клиентов, в том числе и долгосрочное.

Инфляционный риск связан со снижением покупательской способности денежных средств; ценных бумаг; недвижимости; других активов. Если говорить о финансовых инструментах с фиксированным уровнем доходности, то высокие темпы инфляции, особенно если они являются непредвиденными, значительно влияют на уровень доходности, временами превращая ее в отрицательную величину. Касательно недвижимости и акций, то инфляционные риски могут уменьшаться при повышении стоимости этих активов, так как дают возможность компенсировать инфляционное превышение обещанной доходности в виде ренты (недвижимость) и дивидендов (акции).

Инфляция обуславливает и валютный риск, однако речь идет в этом случае о снижении стоимости национальной валюты относительно другой валюты, их корзины или группы. Обязательства долгосрочного характера, в частности кредитные, депозитные, договорные, деноминированные в другой валюте, имеют свойства при неблагоприятном изменении курса валюты негативно отражаться на повышении их размера.

Риск неконвертируемости возникает тогда, когда государство ограничивает валютно-обменные операции, что не дает возможность свободно конвертировать полученные от инвестиций доходы.

Особую группу макроэкономических рисков составляют риски невыполнения обязательств, которые в свою очередь делятся на три группы.

1. Трансфертный риск означает, что правительство не может или не желает допустить свободный вывод заработанных инвестором средств за пределы страны. Трансфертный риск растет по мере того, как растут трансграничные средства, обусловленные международной торговлей. В то же время трансфертный риск значительной мерой определен возможностями страны по генерированию иностранной валюты, в частности наращиванию экспортного потенциала.
2. Риск пересмотра условий погашения долга (изменение сроков и иных условий погашения задолженности по кредитным договорам) возникает тогда, когда одна из сторон пересматривает условия договора, что обуславливает ухудшение условий его выполнения другой стороной.
3. Риск отказа от признания долга или его дальнейшего обслуживания – ситуация, долг одной из сторон не признается, что приводит к тому, что инвестор не получает доход от своих инвестиций. Часто этот риск сопряжен с политическим риском: такая ситуация, как правило, является следствием смены политического руководства страны, других политических изменений или форс мажорных обстоятельств (война, стихийное бедствие).

Риск процентной ставки определяет изменение доходности ценных бумаг или стоимости долговых обязательств (ценных бумаг, депозитов).

Риск экономической политики – один из самых малоисследованных рисков. Состоит в сознательном или непреднамеренном выборе курса экономической

политики, который имеет в ближайшей или отдаленной перспективе губительные последствия для страны и ее народа.

Экономико-структурный риск – риск, связанный с неправильными структурными пропорциями экономического хозяйства государства.

Риск ликвидности обусловлен низким уровнем ликвидности обязательств страны, выраженных в ценных бумагах, других активах.

Фискальный риск в широком смысле означает неопределенность, связанную с прогнозом в государственных финансах. Согласно работы Дж. Копитца, фискальный риск «можно определить как вероятность существенных различий между фактической и ожидаемой налоговой (фискальной) деятельностью в кратко- и долгосрочном периодах. Точнее, стремительное нарастание государственной задолженности вместе с трудностями в финансировании делает экономику уязвимой для шоков. В этом случае правительство может столкнуться с риском потери возможности рефинансирования кредита. В крайнем случае фискальный риск может перейти к суверенному дефолту» [].

В работе рассматриваются и другие риски, в частности операционный, репутационный, стратегический.

Мы считаем, что можно выделить еще один вид риска – эколого-экономический, связанный с неэффективной политикой государства в области природопользования. Он возникает в результате системных нарушений экологического равновесия, что приводит к экологическим катастрофам, требующим значительным государственных финансовых ресурсов и обостряет экономическую нестабильность в стране. Государствам следует взять на вооружение использование ряда инструментов управления экологическими рисками и их последствиями, которые проявляются и в экономической сфере. Такими инструментами являются прогнозирование, идентификация и оценка размера эколого-экономических рисков.

В параграфе 1.2. **«Методы и подходы к управлению рисками и неопределенностью»** содержится анализ основного инструментария, выработанного рискологией, определение подходов, которые используются в практике управления рисками.

Прежде всего, необходимо определить составляющие элементы системы управления рисками.

Большая часть ученых управление рисками сводит к таким укрупненным операциям:

- ◆ определение методических подходов к идентификации и оценки рисков, сравнение эффективности методов управления рисками,;
- ◆ выделение рискообразующих факторов, их классификация;
- ◆ прогнозирование рисков;
- ◆ определение основных методов и инструментов управления рисками;
- ◆ воздействие на риски (пруденциальное управление);

- ◆ контроль и корректировка результатов управления рисками.
- ◆ смягчение риска.

Если речь идет о страновых рисках или рисках, которые поражают государственный сектор и/или его структуры (фискальный, риск экономической политики, экономико-структурный), то к перечню операций добавляется разработка нормативно-правовой базы касательно управления рисками, формирования структуры и содержания отчета об рисках и их управлении; определение порядка его опубликования.

Касательно управления неопределенностью, Ф. Найт писал: «Можно назвать два главных способа преодоления неопределенности: уменьшение ее посредством группировки или отбора лиц, призванных “нести” ее, т.е. соответственно “объединения” (*consolidation*)’ или “специализации”. К этим двум способам мы должны добавить еще два...: управление будущим и повышенная способность к прогнозированию. Следует упомянуть и о пятом способе - “диффузии” последствий неблагоприятных случайностей []. Обоснование методов управления риском создает методическую основу для формирования эффективного механизма управления рисками, повышает результативность их количественной и качественной идентификации и оценки.

Выбор методов зависит от поставленных целей управления рисками, глубины анализа рисков, существующей практики управления рисками, необходимости выявления специфических рисков и пр.

Существует множество методов оценки рисков, которые можно разделить на несколько групп. Русский ученый Ю.И. Матвеев предлагает их условно разделить на три группы: качественные, количественные и комбинированные []. В основе методик, ориентированных на анализ качественных факторов, положены экспертные оценки. К ним относятся такие методы, как «Delphi» (метод «дельфийского оракула») метод «старых знакомств» (*old-hands*) и метод «больших туров» (*grandtours*).

Количественный метод активно используется с 70-х годов прошлого столетия и базируется на применении эконометрического моделирования, техника и технологии которого предполагают количественное измерение определенных переменных. К эконометрическим моделям можно отнести модели PSSI (*Political System Stability Index*) и «Экологический подход» Г. Кнудсена *Ecological Approach* [].

Использование комбинированного подхода позволяет соединить субъективное восприятие рисков с их количественным измерением путем анализа статистических данных для формирования более точных оценок риска.

Среди других методов рассмотрены ESP-модель (*Elemental Security Platform*), модель В. Тихомирова, Prince-модель и др.

В параграфе 1.3. «**Явление экономической сингулярности как результат макроэкономической нестабильности**» определены явления макроэкономической нестабильности, неопределенности, сингулярности. Показано, что

в начале XXI столетия ученые отмечали резкое возрастание неопределенности во всех сферах человеческого бытия. Стремительно набирали темпы не только явления научно-технической революции (техническая составляющая прогресса), экономические трансформации (экономическая составляющая), но и социальный бифуркационные изменения (социетальная составляющая). Их взаимосвязи вместе с синергетическим эффектом дали беспрецедентную нестабильность, которая означала появление областей и сфер человеческой деятельности, вышедшей из-под контроля управления. Этот период ученые окрестили точкой сингулярности, которая произойдет, по их мнению, около середины XXI века. «На горизонте вырисовывается фазовый переход такого масштаба и значения, какого ни человечество, ни биосфера в предыдущей истории не переживали» [1].

Экономическая сингулярность – научная метафора [1], согласно которой в случае, если каждый акт *потребления* будет максимально приближен по времени к акту *производства*, *нынешняя* финансово-экономическая система утратит всякий смысл. Это объясняется прежде всего возможностью минимизации роли «посредника» (финансово-экономической системы) за счет предельного сокращения рабочего времени на производство единичного продукта, когда для производства такого продукта будет необходимо минимальное усилие, сводящееся к акту заказа.

Если исходить из положения, что экономика как явление возникла в момент расщепления, разнесения в пространстве и времени процессов производства и потребления, что, в свою очередь, породило сложную систему небиологических производственно-финансовых отношений, то правомерно поставить вопрос о возможности своеобразного эволюционного «реверса», когда достижения научно-технического прогресса позволят акты производства и потребления предельно сблизить. Если же принять положение о том, что финансово-экономическая система *rag excellence* обеспечивает сбалансированное взаимодействие процессов производства и потребления, то при условии автоматизации этих процессов необходимость такой системы сходит на нет. И, если не финансово-экономической системы как таковой, то, по крайней мере, нынешней ее стадии развития. Момент, после которого текущие производственно-финансовые отношения потеряют устойчивость, а параметры новых будут принципиально непрогнозируемы мы назовем экономической сингулярной точкой.

Однако, вычислить точную дату такого момента (невзирая на многочисленные попытки, предпринятые в отношении сходной технологической сингулярности¹), по нашему мнению, не представляется возможным. В этом случае, целесообразнее говорить не о «точке сингулярности», а о «зоне сингулярности».

Вообще, сингулярность представляет собой своего рода обострение [1], свидетельствующее о наличии процесса мир-системного «фазового перехода». Как ни парадоксально, одним из существенных факторов, свидетельствующим о зоне экономической сингулярности («напряжения») является показатель человеческих трудозатрат на производство конкретного продукта. Поскольку количество затрачиваемых человеко-часов в производстве неизменно

1 См., например, [1], [2].

сокращается [], а развитие технологий и средств связи стремительно прогрессирует, можно говорить о том, что наблюдается тенденция движения экономики к совмещению актов производства и потребления. В производство нового товара с развитием экономики вкладывается все меньшее количество живого человеческого труда, его постепенно вытесняет накопленный труд прошлых поколений, аккумулированный в средствах производства []. В случае, если эта тенденция не претерпит существенных изменений, экономическая сингулярная точка может настать в охватываемым долгосрочными или даже среднесрочными прогнозами будущем.

Автоматизация производства и логистические возможности уже сейчас достигли того уровня, когда оправдано ставить вопрос о *utilitas* той или иной формы финансового управления производством. Однако, ...изменения могут иметь и негативные (если не катастрофические) последствия, и, следовательно, представлять серьёзный риск.

Вышеизложенное приводит к необходимости разработать систему управления рисками, которая бы адекватно реагировала на беспрецедентные угрозы, связанные с обострившимися негативными проявлениями макроэкономических рисков.

Глава 2 «**Оценка рисков, связанных с макроэкономической нестабильностью в странах Европы**» посвящена вопросам оценки и измерения рисков, которые вызывают макроэкономическую нестабильность в странах Европы.

В параграфе 2.1. «**Анализ рискообразующих факторов при исследовании макроэкономической нестабильности в европейских странах**» определяются источники макроэкономической нестабильности, дается им оценка. Определены источники сбалансированности и несбалансированности экономики, макроэкономической стабильности и нестабильности.

Систематизированы источники неопределенности, которые обуславливают появление ее конкретных видов. К ним отнесены такие:

- ◆ связанные с обслуживанием суверенного долга;
- ◆ геополитические;
- ◆ рыночной конъюнктуры - внутренней; внешней;
- ◆ инвестиционные (включая отношение инвесторов к риску или их его изменение);
- ◆ институциональные;
- ◆ экологические;
- ◆ межотраслевых связей.

Каждый из этих источников рассмотрен с точки зрения рискообразующих факторов.

Доказано, что характерным является факт, что те же страны, которые имели многократное увеличение государственного долга, в наибольшей мере пострадали от кризиса 2008-2009 гг. Еще более точную картину формирования

макроэкономической нестабильности в определенной стране показывает соотношение государственного долга к ВВП

Рассмотрено данные европейских стран по показателю динамики изменения суверенных долговых обязательств в процентах к ВВП. Для целей нашего анализа мы сгруппировали европейские страны в 5 групп и определили динамику роста соотношения долга к ВВП по данным 2015 и 2010 гг.

Отметим, что все без исключения европейские страны нарастили свой долг в 2015 году по сравнению с 2010 г. (табл. 1). Группа стран, долг к ВВП которых составляет 100% и выше, наиболее многочисленная – 9 государств. Средний прирост суверенных долговых обязательств по этой группе стран составил 47,4%. Большая часть стран этой группы впоследствии имела наиболее высокие показатели риска дефолта (Греция, Испания, Португалия).

Табл 1. Группировка стран по показателю роста суверенных долговых обязательств европейских стран, в % к ВВП

Группа стран по показателю долга, % к ВВП	Страна	Год 2015	Динамика 2015 к 2010
1-40 %	Люксембург	30,7	+18,1
	Норвегия	38,5	+12,4
	Эстония	12,8	+9,6
41-60%	Дания	53,4	+13,8
	Словакия	59,7	+20,6
	Чехия	52	+15,4
	Швейцария	43,1	+22,9
61-80%	Германия	79	+34,6
	Нидерланды	78,6	+26,8
	Польша	69,9	+20,2
	Финляндия	75,1	+33,4
	Швеция	61,6	+27,8
81-100%	Венгрия	97,3	+23,4
	Ирландия	88,5	+27,8
101% и выше	Австрия	100,8	+43,0
	Бельгия	127,7	+30,9
	Великобритания	109,4	+23,9
	Греция	182,9	+35,1
	Испания	116,3	+64,6
	Италия	157	+48,0
	Португалия	149,2	+61,2
	Словения	102,4	+66,4
	Франция	120,8	+53,4

Показатели суверенного долга отображают важнейшие тенденции в последующем развитии страны по рискованной или малорискованной траектории. Сопоставив те же группы стран по прогнозному показателю значения чистого суверенного долга на 2019 г., а затем проанализировав показатели странового риска (табл.2), мы пришли к следующим заключениям. Первые группы стран из табл.2.1 имеют рейтинги по S&P Global Rating, относящиеся к первым позициям шкалы, что свидетельствует о низких значениях их странового риска. 4-я и 5-я

группы стран имеют наименее привлекательные значения суверенного риска: из 11 стран 4 имеют рейтинг AA; 3 – A; 3 - BBB и одно значение – для Греции – ниже инвестиционного уровня – B.

Табл. 2. Прогнозируемые значения чистого суверенного долга европейских стран в процентах к ВВП на 2019 г. (Net GG debt/GDP (%))

Страна	2019 г.	Показатель странового риска
Люксембург	-16,97	AAA
Норвегия	-186,4	AAA
Эстония	-3,70	AA-
Дания	19,96	AAA
Словакия	40,50	A+
Чехия	19,63	AA-
Швейцария	16,13	AAA
Германия	52,56	AAA
Нидерланды	45,97	AAA
Польша	44,28	A-
Финляндия	20,90	AA+
Швеция	21,72	AAA
Венгрия	65,26	BBB
Ирландия	54,40	A+
Австрия	64,63	AA+
Бельгия	92,91	AA
Великобритания	81,46	AA
Греция	157,44	B+
Испания	86,96	A-
Италия	125,53	BBB
Португалия	107,86	BBB
Словения	50,13	A+
Франция	93,54	AA

Поскольку в работе исследуются европейские страны, то наиболее значимыми рисками для этого региона мы выделили разногласия между отдельными странами ЕС, Brexit; явное усиление позиции Германии; слабость лидеров отдельных стран; влияние на экономику политики стран других регионов (США, Китай, Иран и Саудовская Аравия, Япония); изменения в военных и информационных геополитических стратегиях стран-лидеров.

Для исследования рисков рыночной конъюнктуры используется широкий диапазон различных индексов колебаний конъюнктуры, макроэкономических показателей, индексов экономического барометра (наиболее известным из которых является т.зв. Гарвардский экономический барометр У.Митчелла, Ч.Баллока и У.Персона), оценок производственного и рыночного потенциала и т.д., что позволяет оценивать и риски неблагоприятной конъюнктуры. В качестве примера можно привести Индекс производственной активности Института управления поставками США (Institute for Supply Management), Индекс делового климата TANKAN (Япония) и др. В Европе широко известен Индекс деловой активности в производственном секторе Германии.

Значительную группу составляют институциональные риски. В научной среде ведутся постоянные споры касательно того, что понимать под институциональным риском. В западной школе институциональные риски преимущественно связывают с определенной организацией и ее менеджментом. В странах Восточной Европы институциональные риски изучают с точки зрения слабости институтов государственной власти и факторов, которые усиливают эту слабость. В частности, в качестве примера можно привести определение институциональных рисков как вероятности наступления нежелательных событий «вызванных нерациональностью институтов, несовершенством институциональной среды и оппортунистическим поведением экономических субъектов» [1].

Риски разрыва межотраслевых связей являются наименее изученными. В то же время, ученые отмечают, что межотраслевые отношения являются важным фактором повышения стойкости и стабильности работы предприятий, отраслей, экономики в целом. Разрыв межотраслевых связей и цепей поставок приводит «... к резкому сокращению глубины переработки сырья в готовый продукт, что существенно отражается на конкурентоспособности отечественных товаров..., приводит к примитивизации экономики» [1].

В параграфе 2.2. **«Инфраструктурная составляющая управления макроэкономическими рисками»** рассмотрены основные рейтинговые оценки страновых рисков.

В мировой практике используется множество методов оценки рисков, которые разрабатываются банками, исследовательскими центрами, агентствами и т.д.. Рассмотрим основные рейтинговые агентства и используемые ими методики оценок странового риска.

Political Risk Services более 40 лет предоставляет данные по 140 странам в International Country Risk Guide относительно политических, финансовых и экономических рисков и агрегованный (composite) рейтинг. Факторы политического риска составляют 50% от общего рейтинга, финансовый и экономический риски дают каждый вес в 25%. Риск каждой страны оценивается баллами (максимальный – 100 баллов) и оценками: низкий риск – 80-100 пп.; умеренный 50-79; высокий 0-49.

При калькуляции политического риска учитывают 12 факторов, каждый из которых имеет определенный вес (количество пунктов), в сумме дающий 100. Среди политических факторов учитываются такие, как: стабильность правительства (12); социоэкономические условия (12); инвестиционный климат (12); внешние конфликты (12); внутренние конфликты (12); коррупция (6); законодательство (6); милитаризация в политике (6); религиозные трения (6); этнические трения (6), демократические прозрачность и подотчетность (6); качество бюрократии (4) [1].

Компонентами финансового риска выбраны такие факторы с их удельным весом в 50-бальной суммарной оценке: внешний долг в % к ВВП (10); обслуживание внешнего долга в % к экспорту товаров и услуг (10); текущий счет в % к экспорту товаров и услуг (15); чистая международная ликвидность, выраженная в месяцах покрытия импорта (5); стабильность валютного курса (10) [1].

Компоненты экономического риска составляют: ВВП на душу населения (5); реальный рост ВВП (10); годовые темпы инфляции (10); сбалансированность бюджета в % к ВВП (10); текущий счет в % к ВВП (15) [].

Модель PRS позволяет не только получить количественную оценку политического и странового риска, но и прогноз рисков. Модель обеспечивает три вероятностных прогноза на 18-месячный и пятилетний временные периоды для 100 стран.

Модель также позволяет анализировать и оценивать риск для иностранных активов для каждого конкретного случая, в том числе: общие потрясения, ограничения на переводы (например, валютный контроль), риск прямых инвестиций (например, нормативные ограничения) и экспортные барьеры (например, тарифы) []. Данные по рискам обновляются с интервалом в один месяц.

Bank of America World Information Services [] на основе 10 экономических показателей оценивает уровень странового риска для 80 государств. Оценка по каждому из индикаторов, а также итоговая оценка (усредненное значение по всем показателям) варьируются от 1 (наименьшие трудности) до 80 (наибольшие проблемы). Своим клиентам Bank of America предлагает оценки странового риска в текущем году, исторические данные за 4 года и прогноз на 5 лет [].

BERI S.A. – частная американская компания, осуществляющая представление рейтингов, анализов и прогнозов для более чем 140 стран []. Касательно страновых рисков, BERI готовит Business Risk Reports (BRS).

Служба бизнес-рисков (BRS) предоставляет качественный анализ и прогнозы для пятидесяти стран три раза в год (состоянием на 1 апреля, на 1 августа и на 1 декабря). Система предлагает установленные числовые оценки (исторические, настоящие и будущие) для международных руководителей. Методики рейтингов были уточнены в 1960-х и 1970-х годах и предлагают всестороннюю оценку условий работы, политического риска и позиции по валютным (внешним счетам) для 50-ти ключевых стран мира. Три оценки объединяются в комплексную оценку. Также организация имеет пакет исследований исторических рейтингов, которые содержат данные по странам за период 1980-2003 гг. Помимо указанных 50-ти стран (см. приложение), дополнительно предоставляется отчет «Рейтинги для 50 дополнительных стран».

Каждая из пятидесяти стран представлена кратким обзором на двух страницах. На этих страницах представлено четыре раздела, которые включают: индекс политического риска, индекс операционного риска, а также рейтинговые оценки обменного курса и возможности репатриации инвестиций (прибыли) вместе с комплексной оценкой. Данные доступны от 2004-2010 гг. до настоящего времени. Также предоставляются прогнозы на год и на 5 лет вперед с комментариями, которые разъясняют возможности страны и ее проблемы. Подаются таблицы экономической и финансовой информации, содержащие статистические данные по выбранным критическим экономическим и финансовым показателям.

Информация по политическим проблемам включает государственную систему, изменения в правительстве и наиболее вероятный политический сценарий.

В данной методике оценка странового риска (для 50 стран) основана на среднем арифметическом трех составляющих: политический риск (взвешенная оценка 10 политических и социальных переменных), операционный риск (взвешенная с помощью экспертов оценка 15 экономических, финансовых и структурных переменных) и R-фактор (взвешенная оценка существующей законодательной системы, валютного курса, валютных резервов и внешнего долга). Наименьшему значению риска на используемой BERI шкале соответствует 100, наибольшему — 0. Прогноз уровня риска осуществляется на 1 год и 5 лет [].

Проводимое Control Risks Group (CRG) [] измерение политического риска ведется по 118 странам и основано на оценке трех основных показателей. На основании экспертных заключений итоговое значение риска может варьироваться между такими значениями, как: «незначительный», «низкий», «средний», «высокий», «крайне высокий». Прогнозирование заключается в построении различных сценариев развития событий.

Economist Intelligence Unit [] производит оценку странового риска для 100 стран и базируется на четырех составляющих: политическом риске (22% в общей оценке; состоит из 11 показателей); риске экономической политики (28%; 27 переменных); экономико-структурном риске (27%; 28 переменных) и риске ликвидности (23%; 10 переменных). Полученные численные значения риска, расположенные на шкале, - 0 (самый низкий риск), 100 (самый высокий риск), конвертируются соответственно в буквенную шкалу: А-Е.

Оценкой рисков занимаются и частные финансовые компании. Одной из таких компаний является страховая компания Euler Hermes, которая является мировым лидером по страхованию экспортных кредитов с долей 34% (данные за 2011 год) мирового рынка страхования экспортных кредитов. Компания предоставляет рейтинги 241 страны мира на 5-ти континентах мира, которые постоянно обновляются. Ее база данных содержит сведения о более чем 40 миллионах компаний по всему миру. На сайте Euler Hermes представлены среднесрочный и краткосрочный рейтинги, которые составляются департаментом экономических исследований (Economic Research Department). Среднесрочный рейтинг показывает градацию стран с оценками от АА до D. Краткосрочный представлен оценками: 1 (низкий уровень риска); 2 (умеренный); 3 (чувствительный к риску); 4 (высокий уровень риска).

Добавим также, что МВФ публикует «Годовой отчет о соглашениях о валютном обмене и ограничениях валютного обмена» (“Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions”, AREAER). В этом отчете представлено около 200 показателей валютного контроля и валютных ограничений, что может помочь определить моделируемое событие с точки зрения ключевых показателей риска и оценить его последствия.

Таким образом, мировая инфраструктура создала развитую сеть институций, которые профессионально занимаются оценкой рисков, в том числе и странных.

В параграфе 2.3 «**Оценка источников макроэкономической нестабильности в Болгарии и Польше: сравнительный анализ**» опеределены основные факторы, которые повышают уровень макроэкономической нестабильности в Болгарии и Польше. Для сравнения выбраны две страны – Болгария и Польша. Эти страны имеют разные источники рисков и находятся, по мнению специалистов, на несколько отличных уровнях социального развития в иерархии стран Европейского Союза. В работе проанализированы авторитетные источники рейтинговых оценок рисков, которые нашли свое описание в предыдущем параграфе.

В Болгарской республике основными рискообразующими факторами являются безработица, неэффективная работа финансовых институций, коррупция, высокий уровень бедности.

Согласно оценке Control Risk, в отношении политических рисков Болгарии прогноз нестабильный. Фактором, который может быть отнесен к критическим, является частая смена правительства, что усложняет эффективное проведение реформ (в частности, реформирование судебной системы и правоохранительных органов). Институциональные риски также велики. Как отмечено аналитиком, предприятия по-прежнему будут сталкиваться с проблемами, связанными с коррупцией (за год – лишь около 8 приговоров по коррупции), слабыми институтами и плохим управлением, что снизит инвестиционную привлекательность Болгарии [].

Среди макроэкономических рисков названы такие :

1. Продолжает расти уровень безработицы. Особенно угрожающим является тот факт, что высоким является уровень безработицы среди молодежи (табл.), а также долгосрочной безработицы.
2. Наблюдается высокий уровень финансового риска. В частности, один из крупнейших банков Болгарии находится в состоянии банкротства.
3. Показатель чистых международных инвестиций отводит Болгарии место среди аутсайдеров ЕС.
4. Низкий уровень оплаты труда приводит к тому, что в стране один из самых высоких показателей бедности. Как следствие, статистические данные показывают тенденцию к миграции, особенно среди молодежи. Это в целом снижает возможности страны в отношении развития производства и освоения инвестиций.

Втоже время, согласно The Economist Intelligence Unit (EIU), макроэкономический прогноз (май 2019 года) позитивный: темпы среднегодового экономического роста в 2019-23 годах составят в среднем 2,9%. В результате фискальной консолидации в 2019-20 годах образуется предельный дефицит бюджета, а в последующем периоде ожидается профицит. Суверенный, валютный, политический и экономический структурный риски имеют рейтинг на уровне ВВВ.

Для сравнения, по большинству показателей оценки рисков Польша имеет высокие позитивные значения.

Уровень безработицы за последние годы является самым низким за последние 28 лет, а зарплата умеренно растет. В стране достаточно высокий уровень потребления, длительное время сохраняется высокий уровень инвестиций в основной капитал, в том числе, из ЕС. По оценкам EIU, рост реального ВВП в Польше в 2018 году составит 5,1%, что обусловлено ростом частного потребления и ростом инвестиций. Экономика также хорошо диверсифицирована, что повышает иммунитет страны в случае кризисных явлений. В банковском секторе повышается коэффициент достаточности капитала первого уровня, растет прибыль (в частности, в 2018 г. прибыль сектора выросла на 7,5% - до 14,7 млрд злотых или 3,9 млрд долларов США). В то же время, ограничение мощностей, слабый внешний спрос, низкие затраты на рабочую силу, неспособность продвинуться по цепочке добавленной стоимости являются факторами, которые замедлят рост в 2019-23 гг. Состоянием на март 2019 года суверенный, валютный, политический и экономический структурный риски и риски банковского сектора имеют рейтинг на уровне BBB. Однако балльное значение рейтингов имеет стойкую тенденцию к снижению [].

Проведено сравнение макроэкономической и политической ситуации выбранных стран в соответствии с рейтингами Credendo (табл. 3).

Табл. 3. Сравнение рейтингов Болгарии и Польши по критериям политических и экономических рисков

Country risks synthetizing chart			
		Болгария	Польша
	Краткосрочный политический риск	1	1
Экспорт-ные транзакции	Средне- долгосрочный политический риск	2	2
	Политический риск: специальные транзакции	1	1
	Премиальная классификация OECD	3	0
	Коммерческий риск	A	B
Прямые инвестиции	Риск политических угроз	1	1
	Риск экспроприаций и неправильных государственных действий	1	2
	Риск неконвертабельности валюты и ограничений по ее переводу	2	2

Согласно премиальной классификации ОЭСР, Болгария имеет намного более рисковую ситуацию, чем Польша.

Рассмотрение рейтинга двух стран – Болгарии и Польши – по показателю экологической эффективности (Environmental Performance Index) свидетельствует, что именно экологические риски определяют наибольшее расхождение между странами. Причем, Болгария, начиная с 2014 года, снизила

свой рейтинг до позиции 30-33, что является позитивной тенденцией. Польша, напротив, начиная с 2012 г. повышала свою экологическую рискогенность, достигнув довольно низкой величины в баллах – 64,11 и заняв в 2018 г. 50-ю позицию в рейтинге. Это свидетельствует о том, что правительство Польши должно предпринять усилия по восстановлению биоразнообразия страны, очистке и повышению качественного состава воздуха, сокращению выбросов в атмосферу.

Сопоставление рейтингов политического риска Болгарии и Польши показывает, что Польша постоянно балансирует на грани низкого и умеренного риска, тогда как Болгария заняла устойчивую позицию по уровню низкого политического риска.

В третьей главе «*Оценка макроэкономического риска с учетом экологической составляющей*» предложена оригинальная методика формирования системы рейтинговой оценки макроэкономического страного риска с учетом ряда экологических факторов, негативное влияние которых прямо связано с состоянием экономической нестабильности. Рассматриваются вопросы направлений использования предложенной методики оценки страновых рисков в условиях макроэкономической нестабильности, разработки механизма блокирования негативного влияния факторов, которые порождают чрезмерную макроэкономическую нестабильность (сингулярность).

В параграфе 3.1. «*Экологические факторы влияния на материализацию макроэкономических рисков*» выделены основные тенденции в управлении макроэкономическими рисками.

Приведенные в работе исследования показывают, что макроэкономические риски обусловлены больше национальными особенностями (структурой производства, степенью развития определенных отраслей, политическими вызовами, социальными просчетами), нежели системными рискообразующими факторами (геополитическими, взаимным влиянием фондовых рынков и банковской системы и т.д.).

Существенным и актуальным представляется все более возрастающая роль рисков, связанных с развитием техники и технологий в XXI ст. К одному из источников макроэкономической нестабильности относятся техногенные риски. Техногенные риски связаны с нарастанием отрицательных последствий применения современной техники, необходимостью защиты технологических процессов от непредсказуемых и необратимых природных воздействий, предупреждения некомпетентных или злоумышленных действий отдельных людей или социальных групп по отношению к техногенным системам [].

Основное внимание при изучении техногенных рисков уделяется экологическим последствиям современных техногенных воздействий. Экологические преступления техногенной природы (например, антропогенные загрязнения при осуществлении промышленной политики, опустынивание, изменение состава почв вследствие их неправильной эксплуатации) серьезным образом влияют не только на систему национальной безопасности конкретного государства, а и на общемировую экологическую безопасность.

Вследствие вышеизложенного мы считаем, что можно выделить еще один вид риска – эколого-экономический, связанный с неэффективной политикой государства в области природопользования. Он возникает в результате системных нарушений экологического равновесия, что приводит к экологическим катастрофам, требующим значительным государственных финансовых ресурсов и обостряет экономическую нестабильность в стране.

Экологические риски могут проявляться как:

- ◆ возрастание числа экологических катастроф и погодных катаклизмов; возрастание и усиления воздействия природных катастроф;
- ◆ увеличение последствий экологических катастроф по вине человеческого фактора (аварии на атомных станциях, разливы нефти);
- ◆ нарушение равновесия экосистемы, связанный со значительным уменьшением биологического разнообразия на многих участках суши и океана;
- ◆ истощение ресурсов пресной воды []

Экологический фактор выступает ограничителем с точки зрения реализации экономической политики, внедрения инноваций, развития общества, определяя масштабы и интенсивность ведения хозяйствования как в масштабах всей экономики, так и в границах отдельных сфер и отраслей. Проведение экологической политики затрагивает макро-, мезо- и микро-уровень, причем наиболее существенным является первый.

Государствам следует взять на вооружение использование ряда инструментов управления экологическими рисками и их последствиями, которые проявляются и в экономической сфере. Такими инструментами являются прогнозирование, идентификация и оценка размера эколого-экономических рисков. Назрела настоятельная необходимость разработать структуру управления страновыми рисками, которая охватывает все компоненты странового риска, включая эколого-экономический (техногенный). Важной составляющей является установление ограничений (лимитов) для ключевых страновых рисков.

На рис. 1 отображена модель управления страновым макроэкономическим риском, на которой нашли отображение внешние и внутренние факторы, основные категории рисков и изменения в национальной экономике и экологии.

В параграфе 3.2. «*Методика оценки странового макроэкономического риска с учетом экологической составляющей и ее апробация*» разработана методика подсчета странового риска на основе ряда показателей, определяющих значение факторов риска.

Методика предполагает комплексную систему оценки базовых макроэкономических рисков, которая включает 4 категории рисков: политические, экономические, финансовые и экологические. В суммарном исчислении с учетом важности значения каждой из составляющих определяем индекс странового риска. В каждой категории используется по шесть наиболее важных факторов риска (список факторов может меняться в зависимости от рискогенных особенностей страны, региона).

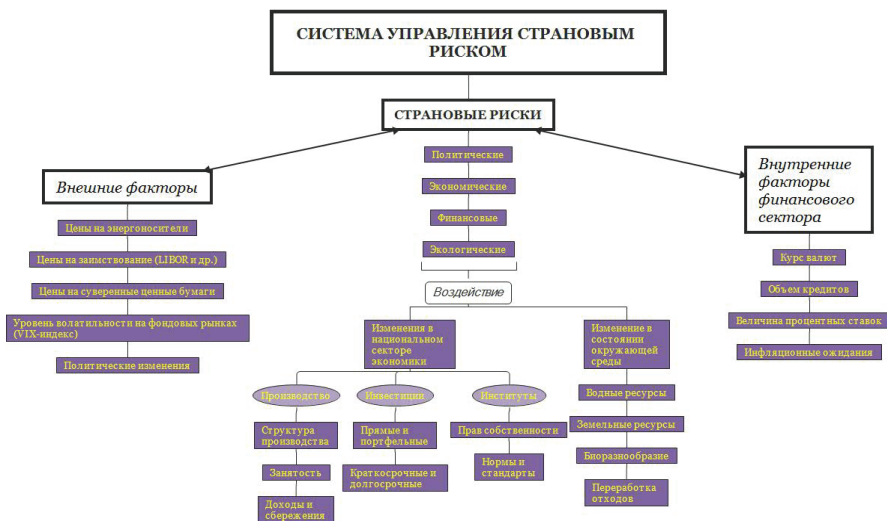

Рис. 1. Система управления страновым макроэкономическим риском

Впервые предложено использовать симбиотический тип риска экологической специфики в качестве обязательного при подсчете индекса рискогенности для каждой конкретной категории рисков. Симбиотический риск определяется нами как риск, оказывающий влияние на развитие рискогенности в той области, куда он «мигрирует» из смежной среды распространения. Этот тип риска эксплицирует разные комбинации смешанных рисков: политико-экологический, экономико-экологический, военно-экономический и др.

Таким образом, автором предлагается учитывать смешанные виды рисков при подсчетах интегрированного странового риска. Для данного исследования был взят именно экологический симбиотический риск ввиду беспрецедентной в XXI ст. значимости экологической глобальной проблемы. В самом деле, фактически в каждом докладе Римскому клубу, начиная с 1972 года, звучит экологическая проблема [1].

Выделены факторы и категории при оценке всех видов рисков, а также группы показателей, которые характеризуют определенные составляющие рисков.

Каждый фактор каждой категории оценивается по степени угроз по шкале от 1 до 10, где 1 – наименьшие угрозы, 10 – высокие угрозы. Далее подсчитывается уровень угроз, который определяются баллом угрозы и количеством факторов, попавших в ранг данной угрозы.

$$Z_i = w_i * k,$$

где: Z_i – уровень угрозы;
 w_i – балл данной угрозы (от 1 до 10);
 k – количество факторов в данной шкале.

Например, если в шкалу 3 попали 4 фактора, то суммарно мы получаем: $3 * 4 = 12$ баллов. Количество баллов по всем шкалам и факторам дает нам суммарную оценку уровня риска:

$$W = \sum Z_i$$

где: W – суммарная оценка интегрированного риска по данной стране.

Далее методом экспертных оценок составляется таблица определения уровня интегрированного риска по стране.

ВЫВОДЫ

Из проведенного исследования следуют такие выводы.

1. Риск появляется в условиях неопределенности (многовариантности событий с различной вероятностью исходов); связан с последствиями (нежелательными и /или ожидаемыми), которые можно оценить или измерить; его размеры и степень урона объективно и/или субъективно определены; в отношении него можно выработать систему тактических или стратегических действий, т.е. управлять им; риск имеет двойственную природу, которая определяет возможность получить ущерб и выгоды, перенимая на себя рискованные варианты поведения.
2. Понятие «управление рисками» определено как процесс перманентного мониторинга, учета и формирования совокупности управленческих воздействий на факторы, которые приводят или могут привести к угрозам жизнедеятельности населения, производственно-экономических систем, окружающей среды, и/или к отклонению от желаемых или планируемых результатов для достижения наибольшей отдачи от потраченных средств и обеспечения состояния равновесия. К составляющим элементам системы управления рисками отнесены: принципы управления рисками; субъекты, причастные к контролю и управлению (органы надзора и другие организации); методы и инструменты управления рисками; меры экономической политики; инфраструктура риска (технические, институциональные и информационные системы выявления, оценки и мониторинга рисков; профессиональные агентства, составляющие рейтинги стран, организаций, регионов по различным видам и типам рисков и т.д.).
3. Экономическая сингулярность – относительно новый объект анализа как прикладной, так и общей рискологии. Является вероятностным глобальным макроэкономическим риском, в наиболее радикальных трактовках - фазовым переходом такого масштаба и значения, какого ни человечество, ни биосфера в предыдущей истории не переживали. Предполагается, что существующая мировая финансово-экономическая система не сможет отвечать требованиям регулятора производственно-финансовых отношений в связи нарастающей тенденцией движения экономики к совмещению актов производства и потребления. Ввиду того,

что в производство нового товара с развитием экономики вкладывается все меньшее количество живого человеческого труда (количество затрачиваемых человеко-часов в производстве неизменно сокращается), и его постепенно вытесняет накопленный труд прошлых поколений, аккумулированный в средствах автоматизации производства, вполне реальной представляется ситуация предельного сближения актов производства и потребления. Момент, после которого текущая финансово-экономическая система потеряет устойчивость, принято называть экономической сингулярной точкой. Поскольку спрогнозировать наступление такого момента, по нашему мнению, не представляется возможным, анализу поддается, скорее, не «точка сингулярности», а «зона сингулярности» (степень экономической напряженности).

4. Для уменьшения макроэкономической неопределённости следует идентифицировать источники риска. Факторы, которые приводят к макроэкономическим рискам, можно объединить в такие группы: связанные с обслуживанием суверенного долга; геополитические; внутренней и внешней рыночной конъюнктуры; инвестиционные; институциональные; экологические; межотраслевых связей.
5. Оценка факторов, их влияния на материализацию рисков может быть осуществлена с использованием современной инфраструктуры оценки рисков, представленной прежде всего международными рейтинговыми агентствами. При установлении рейтинга страны агентства выделяют политические, экономические и финансовые и другие категории рисков страны и исследуют соответствующие факторы. В последние годы используется методика получения интегрированных рейтингов, которые учитывают также экологические, социальные и управленческие факторы (ESG).
6. В управлении макроэкономическими рисками следует учитывать такие тенденции: выявление склонности определенных стран или регионов к определенным рискам; передача рисков между странами, не связанными между собой географически; значительное усложнение процессов материализации рисков, всех их проявлений и внутренней структуры; взаимодействия разных категорий рисков; формирование в риск-менеджменте более сложных инструментов, технологий и техник, что позволяет адекватно реагировать на процессы усложнения управления рисками.
7. Автором разработана методика подсчета странового риска на основе ряда показателей, определяющих значение факторов риска. Методика предполагает комплексную систему оценки базовых макроэкономических рисков, которая включает 4 категории рисков: политические, экономические, финансовые и экологические. В каждой категории используются наиболее важные факторы/ виды риска, которые могут меняться в зависимости от рискогенных особенностей страны. Индекс странового риска подсчитывается, исходя из значений выбранных показателей и их веса (значимости).

8. Впервые предложено использовать симбиотический тип риска экологической специфики в качестве обязательного при подсчете индекса рискогенности для каждой конкретной категории рисков. В частности, при оценке политических рисков может быть включен такой фактор, как институциональная основа принятия решений по техногенным рискам; при исследовании экономических рисков в качестве фактора может быть рассмотрен показатель затрат на преодоление последствий техногенных катастроф, в процентах к ВВП; в число анализируемых финансовых показателей необходимо включить показатель фондовой торговли квотами на эмиссии парниковых газов. Показатели собственно эколого-экономических рисков включают непредвиденные расходы: на борьбу с экстремальными погодными явлениями; на преодоление нехватки водных ресурсов; на строительство новых объектов инфраструктуры; на переработку отходов, борьбу с загрязнением; окультуривание земельных ресурсов; на поддержание биоразнообразия; на покрытие убытков от «социальной сплоченности».

Informacja dla Autorów

Redakcja „SiE” zaprasza do współpracy Autorów, którzy chcieliby publikować swoje teksty na łamach naszego pisma. Uprzejmie informujemy, że przyjmujemy do publikacji artykuły nie dłuższe niż 20 stron znormalizowanego maszynopisu (1800 znaków ze spacjami na stronę), a w przypadku recenzji – niż 8 stron. Do artykułów prosimy dołączyć streszczenie w języku polskim i angielskim (wraz z angielskim tytułem artykułu) o objętości do 200 słów. Prosimy o niewprowadzanie do manuskryptów zbędnego formatowania (np. nie należy wyrównywać tekstu spacjami czy stosować zróżnicowanych uwypukleń, wycień itp.). Sugerowany format: czcionka Arial, 12 pkt., interlinia 1,5. Piśmiennictwo zawarte w artykule należy sformatować zgodnie z tzw. zapisem harwardzkim, zgodnie z którym lista publikacji istotnych dla artykułu ma być zamieszczona na jego końcu i ułożona w porządku alfabetyczny. Publikacje książkowe należy zapisywać:

Fijałkowska B., Madziarski E., van Tocken T.L. jr., Kamilska T. (2014). Tamizdat i jego rola w kulturze radzieckiej. Warszawa: Wydawnictwo WSM.

Rozdziały w publikacjach zwartych należy zapisywać:

Bojan A., Figurski S. (2014). Nienowoczesność – plewić czy grabić. W.S. Białokozowicz (red.), Nasze czasy – próba syntezy. Warszawa: Wydawnictwo WSM.

Artykuły w czasopismach należy zapisywać:

Bobrzyński T.A. (2009). Depression, stress and immunological activation. British Medical Journal 34 (4): 345-356.

Materiały elektroniczne należy zapisywać:

Zientkiewicz K. Analiza porównawcza egocentryka i hipochondryka. Żart czy parodia wiedzy? Portal Naukowy “Endo”. www.endo.polska-nauka.pl (data dostępu: 2014.07.31).

W tekście artykułu cytowaną publikację należy zaznaczyć wprowadzając odnośnik (nazwisko data publikacji: strony) lub – gdy przywołane jest nazwisko autora/nazwiska autorów w tekście – (data publikacji: strony), np.: Radzieckie władze „[...] podjęły walkę z tamizdaten na dwóch płaszczyznach: ideologicznej i materialnej” (Fijałkowski i wsp. 2014: 23). lub: Radziecka prasa, jak stwierdzają Fijałkowski i współnicy, „lżyła autorów druków bezdebitowych” (2014: 45). W przypadku przywoływanych tekstów, gdy nie ma bezpośredniego cytowania, należy jedynie podać nazwisko i rok publikacji (bądź sam rok, jeśli nazwisko autora pada w tekście głównym). W odnośnikach w tekście głównym należy w przypadku więcej niż dwóch autorów wprowadzić „i wsp.”, np. (Fijałkowski i wsp. 2014). W tekście piśmiennictwa (tj. alfabetycznie ułożonej literaturze) prosimy wymienić wszystkich autorów danej publikacji. Więcej o zasadach stylu harwardzkiego m.in. na Wikipedii (http://pl.wikipedia.org/wiki/Przypisy_harwardzkie). Uwaga, przypisy krytyczne, inaczej tzw. aparat krytyczny, prosimy w miarę możliwości zredukować do minimum i wprowadzać do głównego tekstu manuskryptu.

Zaznaczamy, że Redakcja nie płaci honorariów, nie zwraca tekstów niezamówionych oraz rezerwuje sobie prawo do skracania tekstów.

Texty prosimy przesyłać drogą elektroniczną za pomocą formularza na stronie WWW: <http://humanum.org.pl/czasopisma/humanum/o-czasopismie> lub na adres e-mailowy: biuro@humanum.org.pl

Do tekstu należy dołączyć informację o aktualnym miejscu zamieszkania, nazwie i adresie zakładu pracy, tytule naukowym, stanowisku i pełnionych funkcjach. Każdy tekst przesłany pod adres Redakcji z prośbą o druk na łamach czasopisma podlega ocenie. Proces recenzji przebiega zgodnie z założeniami „double blind” peer review (tzw. podwójnie ślepej recenzji). Do oceny tekstu powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów (tzn. recenzent i autor tekstu nie są ze sobą spokrewni, nie występują pomiędzy nimi związki prawne, konflikty, relacje podległości służbowej, czy bezpośrednia współpraca naukowa w ciągu ostatnich 5 lat). Recenzja ma formę pisemną i kończy się stwierdzeniem o dopuszczeniu lub niedopuszczeniu tekstu do druku.

W związku z przypadkami łamania prawa autorskiego oraz dobrego obyczaju w nauce, mając na celu dobro Czytelników, uprasza się, aby Autorzy publikacji w sposób przejrzysty, rzetelny i uczciwy prezentowali rezultaty swojej pracy, niezależnie od tego, czy są jej bezpośrednimi autorami, czy też korzystali z pomocy wyspecjalizowanego podmiotu (osoby fizycznej lub prawnej).

Wszystkie przejawy nierzetelności naukowej będą demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające Autorów, stowarzyszenia naukowe itp.).

Do przedłożonych tekstów z prośbą o druk, Autor tekstu jest zobowiązany dołączyć:

1. Informację mówiącą o wkładzie poszczególnych Autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz kontrybucji, tj. informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi Autor zgłaszający manuskrypt.
2. Informację o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.

HUMANUM

Instytut Studiów Międzynarodowych
i Edukacji w Warszawie